

ЖАН-БЕРНАР ДЮПОН-МЕЛЬНИЧЕНКО
ВАДИМ АДАДУРОВ

ФРАНЦУЗЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ XX СТОЛІТТЯ

Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут історичних досліджень

Львівська Богословська Академія

Серія історичних видань
№ 2

Жан-Бернар Дюпон-Мельниченко
Вадим Ададуров

ФРАНЦУЗЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ
XX СТОЛІТТЯ

Львів, КЛАСИКА, 2001

ЗМІСТ

Передмова VII

ЧАСТИНА I. КУРС ЛЕКЦІЙ

Розділ 1. МОДЕРНІЗАЦІЯ ФРАНЦУЗЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В ХХ СТОЛІТТІ: КОНТУРИ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗМІН	3
1.1. Суперечка між історією-подією та історією-проблемою	3
1.2. Приклад історії-проблеми: розвиток історичної демографії у Франції в другій половині ХХ століття	8
1.3. Колективна пам'ять як один з нових об'єктів історичного дослідження	13

Розділ 2. “НОВА ІСТОРИЧНА НАУКА”	20
2.1. Напередодні “Анналів”: позитивістська школа у французькій історіографії в останній чверті ХІХ – першій третині ХХ ст.	20
2.2. Класичний період “Анналів” 1929-1940 рр. та діяльність М. Блока і Л. Февра	28
2.3. На вершині визнання: школа “Анналів” в період наукової домінації Ф. Броделя та Е.-К. Лябрussa	33
2.4. “Нова історія”, “виклик” постмодерну та криза методології “Анналів”	41
2.5. “Нова історія міжнародних відносин”	58

Розділ 3. ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ ХVІІІ СТОЛІТТЯ: ДИСКУСІЇ У СУСПІЛЬСТВІ ТА В ІСТОРИОГРАФІЇ	66
---	----

Бібліографія	89
--------------------	----

ЧАСТИНА II. ХРЕСТОМАТІЯ

Додатки	95
---------------	----

Іменний покажчик	155
------------------------	-----

Resumé	157
--------------	-----

ПЕРЕЛІК ДОДАТКІВ

№ 1 – Зразок статистичного аналізу джерела у історичній демографії: записки адвоката П'єра Одуї (друкується за дозволом редакції часопису L'Histoire).

№ 2 – Габріель Моно про принципи “Історичного огляду” (1876).

№ 3 – Ернест Лявісс: Передмова до “Загального погляду на політичну історію Європи” (1890).

№ 4 – Шарль Сеньобо: Передмова до “Політичної історії сучасної Європи, 1894-1896” (1897).

№ 5 – Жюль Мішле: Передмова до “Історії Франції” (1869).

№ 6 – Франсуа Сіміан: Критика вивчення причин у традиційній історії (1903).

№ 7 – Фернан Бродсель: Передмова до першого видання “Середземномор'я і середземноморського світу в епоху Філіппа II” (1946) (друкується за дозволом видавництва Armand Colin).

№ 8 – Емманюель Ле Руа Лядюрі: докторська дисертація “Селяни Лянгедока” (1966) (друкується за дозволом видавництва EHESS).

№ 9 – Лоран Мазюель: “Соціальна агітація, релігійна війна, змова знаті, вбивства – такі елементи спектаклю, поставленого Емманюелем Ле Руа Лядюрі за власною книгою “Романський карнавал” (друкується за дозволом редакції часопису L'Histoire).

№ 10 – Роже Шартъс: есе “Світ як уявлення” (1989) (друкується за дозволом видавництва Albin Michel).

№ 11 – П'єр Ренувен: “Історія міжнародних відносин” (1955) (друкується за дозволом видавництва Natchette).

№ 12 – Леслі Ф. Маніга про докторську дисертацію Рене Жіро “Російські позики та французькі інвестиції в Росії 1887-1914” (1973) (друкується за дозволом редакції часопису Revue d'histoire moderne et contemporaine).

№ 13 – Альбер Матьє: “Ми любимо Робесп'єра” (друкується за дозволом редакції часопису L'Histoire).

№ 14 – Жак Андре: “Робесп'єр на дивані” (друкується за дозволом редакції часопису L'Histoire).

№ 15 – “Вандея: злочини “колон жаху” (історіографічну дискусію веде Франсуа Лебрєн)” (друкується за дозволом редакції часопису L'Histoire).

№ 16 – Ален Герар: “Бійня у Люка” (друкується за дозволом редакції часопису L'Histoire).

№ 17 – Ален Безансон: “Війна більшовиків проти селян” (Доповідь А. Безансона на міжнародній конференції “Вандея в історії”, яка відбулася у Ля Рош-сюр-Йон 22-24 квітня 1993 р.) (друкується за дозволом редакції часопису Commentaire).

№ 18 – Франсуа Фюре: “Після Робесп'єра – Сталін...” (друкується за дозволом редакції часопису L'Histoire).

ЧАСТИНА I

КУРС ЛЕКЦІЙ

РОЗДІЛ 1. МОДЕРНІЗАЦІЯ ФРАНЦУЗЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В ХХ СТОЛІТТІ: КОНТУРИ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЗМІН

1. 1. Суперечка між історією-подією та історією-проблемою

Найвагомішу роль серед суспільних наук у Франції в ХХ ст. відігравали філософія, соціологія й історія. Кожна з них претендувала на пальму першості у визначенні концептуальних засад розвитку всього комплексу гуманітарних дисциплін. Їх зближував спільний об'єкт дослідження – соціальний феномен людини. Основна відмінність між цими науками полягала у репрезентованих ними підходах до об'єкту дослідження.

Історія специфічно осмислює суспільство через призму просторово-часових відносин. Відтак загальний тип міркування, характерний для історичного знання, мав ознаки універсальності й, починаючи з ХІХ ст., активно використовувався іншими соціальними дисциплінами: з літературної критики народжується історія літератури, мистецької критики – історія мистецтва, філософської критики – історія філософії тощо. Досить успішному запозиченню рядом гуманітарних наук характерного для історії підходу до вивчення суспільства сприяла така особливість історичного знання, як послідовний виклад подій з чіткою їх фіксацією у просторі та часі.

Починаючи з творів Геродота та Фукідида історія на Заході писалася переважно у формі нарративу (розповіді). Раціональність нарративного дискурсу полягала в тому, що розповідь дозволяла віднайти логіку в хаосі подій, які відкривались історикам в процесі вивчення минулих епох. Кожна взята окремо подія була незрозумілою. Для того, щоб вона набула змісту, її слід було описати в ширшій сітці подій. Так, значення поразки Наполеона під Ватерлоо є зрозумілим тільки в контексті історії Першої імперії у Франції. Так само смерть Йосифа Сталіна стає зрозумілою лише на тлі загального розвитку СРСР.

У розповіді минуле поставало у вигляді безперервного ланцюга подій. Це стимулювало прагнення істориків пояснити подію через передуючі їй події: ось ця відбулася тому, що їй передували інші. Яскравою ілюстрацією такого підходу слід вважати пояснення французькими істориками міжвоєнної доби причин Першої світової війни. Вони розглядали її як наслідок небезпечної політики воєнних блоків (Антанти та, особливо, Троїстого союзу), колоніального імперіалізму, сильних національних прагнень, що набули особливої динаміки в короткий період 1907-1914 рр. До таких висновків істориків спонукала, здавалося б, сама логіка подій початку ХХ ст. Відомий сучасний дослідник історії міжнародних відносин Рене Жіро писав щодо цього в своїй монографії "Європейська дипломатія й імперіалізм" (Париж, 1979): "В історії є періоди, які (з точки зору історика), здається, існували тільки для того, щоб пояснити наступний історичний феномен, особливо такий, як період 1907-1914 рр., який видається тільки довгим вступом до війни 1914-1918 років.

У цей згаданий період 1907-1914 рр. відчувалася ніби невблаганна хода до загальної війни, здається все підпорядковувалося невідворотній фатальності: насправді, як у класичній трагедії, дія розвивається із жахливою логікою". Це відчуття фатальності в розвитку подій штовхало дослідників до спрощеного й хибного витлумачення причин світового конфлікту, коли "бажання зрозуміти першопричину виникнення війни 1914 року, відшукати пояснення, яке б переважало серед інших факторів (причини економічні, політичні, моральні), приводить до того, що штучно роз'єднується відрізок реальності; вона ж є комплексом, у якому безпосередньо зміщуються політичні умови, зовнішні й внутрішні трансформації й економічні структури, колективна свідомість, не останньою є і роль особистостей. Швидше всього, – підкреслював Р. Жіро, – всі ці риси однаково потребують аналізу, щоб з них виділити закономірне співпадіння".

Інший сучасний французький історик Франсуа-Ксав'є Кокен у книзі "1905 рік. Поразка російської революції" (Брюсель, 1985) також вказує на намагання пояснити одні події пляхом додання до них інших, як на одну з найістотніших вад історії-розповіді, яка спотворює реальні причинно-наслідкові зв'язки. "Революція 1905 року, – констатує він, – надто довго розглядалася через призму революції 1917 року. Бажаючи свідомо чи несвідомо зробити з революції 1905 року "генеральну репетицію" жовтня 1917 року, історики насправді спотворили її".

Історичний нарратив виявився неспроможним відображати реальний історичний процес, попри намагання авторів охопити найголовніші події минулого. Він не міг оживити те, що відбулося, у всіх його барвах, й воскресити дійових осіб у "плоті та крові". Щонайбільше історик-оповідач міг створити релятивну картину, намальовану через призму його суб'єктивної уяви про об'єкт дослідження. При бажанні історик відображав цілу епоху на декількох сторінках, здійснивши відбір, на його погляд, найсуттєвіших подій та рис досліджуваного періоду. У цьому випадку намальована ним картина абсолютно не відповідала пережитому безпосередніми дійовими особами історії, які, якщо б вони ожили, скоріше всього не впізнали б себе серед персонажів, відтворених пером історика. Так, наприклад, колишня герцогиня Орлеанська Лізетта, ознайомившись з історичною працею про Людовіка XVI, при дворі якого вона довгий час мешкала, зауважила: "Якщо таку нісенітницю розповідають про те, що ми бачили самі, яким же чином можна вірити повідомленням про події далекого минулого?" Відтак ця аристократка вважала, що "всі історичні книги, за винятком Святого Письма, такі ж брехливі, як і будь-який роман, з тією лише різницею, що романи читати цікавіше".

Порівняння історичного дослідження з романом не є випадковим. Для людей XVIII-XIX ст. ці два жанри були майже спорідненими, оскільки і для написання солідного наукового твору, і для створення роману-вигадки використовувався один і той же нарративний дискурс. Недаремно відомий англійський історик Джордж Тревельян відзначав, що "історія – це в першу чергу література й без талановитого стилю (автора) вона ніщо". Різниця між історичною наукою та художньою літературою в загальній уяві була досить нечіткою. "Історія – це роман, який був, роман – це історія, якою б вона могла бути", – характеризували відносність історичного знання Едмон і Жюль Гонкури.

Скептицизм щодо вірогідності історичного знання, який був сильним у всі часи, дозволяв сумніватися в приналежності історії до наукових дисциплін. Вольтер, який здобув славу відомого історика своєї доби, досить цинічно визнавав, що “історія складається зі звичайнісіньких вигадок”, а його сучасник англієць Девід Юм вважав, що “не так дивно, що історики брешуть, бо це властиво людям у всі часи”.

Проте XIX ст., яке пройшло під знаком небаченого прогресу точних наук, спонукало істориків до наполегливих пошуків шляхів перетворення історії у “справжню серйозну науку”. Новаторська роль у цьому процесі належала передусім історикам так званої “німецької школи”, які побачили вихід у неухильному та послідовному дотриманні принципу історизму, а також ретельному обґрунтуванні всіх тверджень документально підтвердженими фактами. Це дозволило різко підняти планку вимог щодо ремесла історика. Від наукової ретельності, добросовісності та сумлінності останнього мало залежати, чи буде його дослідження розповідати про події так, “як це було насправді” (Леопольд фон Ранке). Вважалося, що оскільки історики не можуть відновлювати об’єкт свого дослідження через експеримент, як це робили представники точних наук, вони повинні реконструювати минуле в своїй уяві таким чином, щоб воно було точною картиною історичних подій. Фактично йшлося про історію-розповідь, яка є відновленням у свідомості.

Однак саме цей суб’єктивний момент дослідження, який визначався особливостями індивідуального світосприйняття, уяви, настрою, поглядів історика, робив “точну” реконструкцію минулого недосяжним ідеалом. “Точна історія” була неможливою тому, що, по-перше, історичне дослідження – це пізнання на основі відомих автором джерел, а час має властивість знищувати їх цілком або вибірково¹; по-друге, накопичення джерельних свідчень у свідомості історика має власну критичну межу: якщо кількість та якість свідчень досягає її, то автоматично вибирається основне, а другорядне, з погляду дослідника, відкидається. Характеризуючи процес історичного дослідження, Люсьєн Февр наголошував, що “будь-яка історія є вибір”, під час якого історик виступає як справжній господар фактів. Здійснена ним реконструкція буде лише індивідуальною інтерпретацією автора, концепцією-моделлю, якій далеко до точної картини минулого. При цьому цілість розповіді матиме лише наданий автором зовнішній зв’язок. У даному випадку історик діє як справжній Бог-Творець, відтворюючи минуле за власною моделлю.

Через це будь-яка історія-розповідь є історією телсологічною (від грецького “телсологія” – вчення про мету). Вона завжди інтегрована у внутрішньому світі кінцевої мети, якою кермується історик при написанні свого дослідження, ця кінцева мета свідомо чи несвідомо залежить від особистісних (моральних, політичних, релігійних тощо) якостей автора.

Таким чином, спроба надати історичному знанню “точного” характеру в рамках нарративного дискурсу не увінчалася успіхом. В перші десятиліття XX ст. стає все

¹ Навіть якщо б в ідеалі припустити можливість стовідсоткового залучення джерел у процесі історичної реконструкції, то остання все одно не буде тотожною реальному минулому, а лише, за висловом сучасного історика Марка Ферро, “розбитим дзеркалом”. Процес “одуховлення” фактів, їх пов’язання воедино цілком залежатиме від суб’єктивної свідомості історика.

більш очевидним, що можливості застосування історії-розповіді в історичному дослідженні практично вичерпані. Вихід з кризової ситуації історики-новатори вбачали у переорієнтації на дослідження історії-проблеми, яка жевріла у надрах подійної історії, приглушена домінацією останньої. Це дозволило б відмовитись від літературної дескриптивності й онауковити дискурс історичної дисципліни.

Елементи проблемного дискурсу сягали своїм корінням найдавніших традицій історіописання. Можна зважитись на дещо провокаційний жарт, стверджуючи, що суперечка між історією-розповіддю та історією-проблемою така ж давня, як і сама історія. Класичним прикладом є творчість двох “батьків” історії – Геродота Галікарнаського та Фукідіда Фракійського. Якщо Геродота в його “Історії” греко-перських війн цікавлять передусім самі події, встановлення вірогідності окремих фактів, їх укладення в ланцюги, то наукові інтереси Фукідіда спрямовано на виявлення законів, за якими події відбувалися; він також шукає у вчинках людей їхні глибинні психологічні мотивації. Мистецтво сумніватися у Фукідіда, порівняно з Геродотом, який переважно займався критикою свідчень, розвинуте набагато сильніше й спрямоване на виявлення причинно-наслідкових зв'язків, тобто – на вирішення проблем, а не просту констатацію вірогідності подій. На прикладі цих двох великих античних авторів можна побачити, що методологічні пошуки не є винятковим привілеєм модерної доби.

Проте лише ХХ ст. стало справжнім тріумфом проблемної історії. Цьому сприяли величезні структурні зрушення у способі життя людства, які відбулися за останні сто років. В епоху швидкого розвитку капіталістичних відносин у Європі та Північній Америці, наступної їх експансії на інші континенти (тс, що у сучасній французькій історіографії окреслюється поняттям “імперіалізм”), глобалізації міжнародних відносин прямолінійне пояснення історії за традиційним хронологічно-подійним прищипом більше не влаштовувало нікого. Внаслідок двох світових війн було остаточно зруйновано європоцентристську систему бачення світового процесу, й на історичну сцену вийшли нові актори в особі народів Азії, Африки та Латинської Америки. Величезним був вплив на гуманітарні науки, у тому числі й на історію, марксистської ідеології, яка чи не вперше запропонувала універсальну концепцію розвитку людського суспільства. Перевагою останньої було вміле використання досягнень різних соціальних дисциплін, таких, наприклад, як політекономія та соціологія. Вона показала історикам, яким чином можна використати їхні методи для розширення меж історичного знання. Синтез з новими соціальними науками (антропологією, демографією, статистикою, психологією) дозволив історії вийти за дотихчасові вузькі межі свого типу дослідження.

Історик середини ХХ ст. залишає єдину подію, щоб пояснити проблему. Він відмовляється від нерсальної претензії на розкриття усієї сукупності минулого, людей, місць подій та самих подій. Він воліє обмежити історичне дослідження одним або кількома питаннями, причому самостійно виробляє свій об'єкт вивчення, відмежовуючи відрізок минулого, який прагне дослідити. При цьому він формулює одну або кілька проблем, які, на його погляд, важливі для розуміння епохи.

Наступним етапом історичної реконструкції є кошцептуалізація й інтегрування роботи в сукупність пояснень та символів, згрупованих у систему. Відтак, за характеристикою Франсуа Фюре (“Ательє історії”, Париж, 1982), “історичний факт вже не є раптовим вторгненням історичної події, яка порушує спокій часу, а створеним і вибраним (самим істориком) феноменом”.

Утвердження проблемної історії ознайомувалося зверненням до нового типу джерельного матеріалу: якщо історія-нарратив базувалася на свідченнях особистісного характеру (мемуари, листування, історичні твори сучасників), то новий тип історії орієнтувався на залучення джерел масового характеру, на які дослідники раніше практично не звертали уваги. Це – заповіти, акти про вінчання, хрещення, розлучення, похорони тощо. Неважко зауважити, що ці матеріали мають характер однотипних статистичних документів. Тому їх дослідження надає можливість простежити динамічні процеси у великих соціальних групах упродовж тривалого часу. Дослідження масових джерел значно полегшили кількісні методи сучасних інформаційних технологій, які дозволяють виділити у величезному морі інформації характерні закономірності.

Класичним взірцем кількісної (квантитативної) історії вважається масштабне дослідження П'єра Шоню (у співавторстві з Г'юєт Шоню) про іспано-американську торгівлю XVI - першої половини XVII ст. “Севілья та Атлантика з 1504 до 1650 pp.” (Париж, 1955-1960). З дванадцяти томів цієї роботи перші шість становили безперервні серії цифрових даних, які й дали назву відповідному типові історичних досліджень (інакше їх ще називають “серійними”). На основі портових бухгалтерських рахунків П. Шоню відтворив увесь обсяг торгівлі найбільшого іспанського порту Севільї у ваговому і грошовому вимірах. Тому змістом роботи було загальне сумування цифрових даних, за допомогою якого П. Шоню прагнув “зробити вимірюваною могутність Іспанії XVI-XVII століть”.

Синтез історії та кількісних методів заповідав народження нової історичної субдисципліни – “кліометрії”. Застосування сучасних інформаційних методів уможливило систематизацію великої кількості однотипних даних і показників, а відтак створювало омріяну істориками нагоду надати реконструкції минулого точного характеру. Недаремно один з найвідоміших сучасних французьких істориків Еммануель Ле Руа Лядюрі у збірнику своїх методологічних есеїв “Територія історика” (Париж, 1973) наполягав на тому, що “історія, яка не є квантифікованою, не може претендувати на те, щоб вважатися наукою”.

Дослідження масових джерел за допомогою кількісних методів зробило надзвичайно популярним серед істориків переконання, що можна виміряти такі недоступні для історії-розповіді явища як поведінку, уявлення, так само, як до цього часу вимірювались ціни або розвиток промисловості. Вони з головою поринули в невичерпні потаріальні архіви або стали інтенсивно опрацьовувати гори статистичних документів, які збереглися з часів Старого режиму та XIX ст. Коментуючи цю тенденцію розвитку історичних досліджень, Е. Ле Руа Лядюрі прогнозував, звичайно сильно перебільшуючи, що до третього тисячоліття “історики або стануть програмістами, або їх не стане”.

Докорінні зміни, які відбулися у джерельному забезпеченні дослідницького процесу після Другої світової війни, спростували характерне для традиційної історіографії уявлення про обмеженість документальних джерел. Проблемна історія навпаки визнає нескінчену інформаційну еластичність документів. Так, наприклад, кількісні дослідження статистичного матеріалу дозволили висвітлити такі інтимні аспекти минулого людини, як проблеми смерті, життя, шлюбу, народження. Саме вони стали центральними в осмисленні французькими дослідниками історії XVI-XIX століть.

1. 2. Приклад історії-проблеми: розвиток історичної демографії у Франції у другій половині XX століття

Унікальні передумови для такого глибокого зміщення дослідницьких акцентів були ніби генетично закладені самим історичним минулим Франції, де, як у жодній іншій європейській країні¹, зберігся значний статистичний матеріал, який добре піддається верифікації. Завдяки відносно ранній державній централізації у Франції вже з початку XVI ст. велися докладні реєстри демографічних процесів. Основним видом історико-демографічних джерел є парохіяльні записи. Виданий ще у 1539 р. королем Франциском I Віль-Коттерейський едикт зобов'язав священників вести записи актів про хрещення та смерть. Цей едикт лише законодавчо закріпив уже існуючу в деяких регіонах держави, зокрема на заході, практику фіксації церковних актів. Парохіяльні записи у Бретані та Гієні є чудовим джерелом з історії цих провінцій XVI ст. У 1579 р. в Блуа Генріх III підписав едикт, який зобов'язав священників фіксувати акти одруження. Проте у південних та східних регіонах Франції згадані едикти не завжди виконувались. Намагаючись остаточно уніфікувати порядок ведення парохіяльних записів, в 1677 р. Людовік XIV Сен-Жерменським едиктом запровадив єдину форму занесення інформації у реєстри: вони мусили заповнюватись у двох екземплярах й підписуватись зацікавленими сторонами. Але в багатьох місцевостях на бунтівному півдні королівські едикти продовжували саботуватись, і тому у 1776 р. Людовік XVI був змушений видати черговий едикт про ведення парохіяльних записів, що наполягав на їх обов'язковості для всіх парафій незалежно від конфесійної приналежності. Однак остаточно змусив протестантів вести парохіяльні книги лише Мальзербський едикт 1789 р.

Усі збережені таким чином дані, попри певні прогалини, добре відображають демографічну ситуацію Франції за Старого режиму.

Імпульсом, що спонукав до широкомасштабного вивчення парохіяльних записів, стали опубліковані на зламі 1950-1960-х рр. новаторські роботи їхніх (за

¹ Наприклад, у Англії едикт про обов'язкове ведення парохіяльних книг було ухвалено ще в XVI ст. за ініціативою канцлера Томаса Кромвеля. Але політичні та демографічні потрясіння XVII ст. (громадянські війни, революції, зміни династій та форм державного устрою) спричинилися до занепаду практики ведення парохіяльних записів. В Англії також ніколи не велася статистика конфесійних меншин. Ще гіршою була ситуація зі статистичними документами в Німеччині та Італії, позаяк останні залишалися політично роздробленими до останньої третини XIX ст.

характеристикою відомого сучасного історика-демографа Марселя Ляшіве) “першовідкривачів” – П’єра Губера (“Бове і бовейці з 1660 до 1730 рр.”, Париж, 1960: у 2-х томах) та Луї Анрі. Ці вчені розробили універсальні методи дослідження демографічної ситуації за Старого режиму. Серед останніх особливе наукове значення мали методи реконструкції сімей та їхніх поколінь, а також аналіз жіночої плідності. Застосування згаданих методів дозволило спростувати чимало міфічних уявлень про демографічні процеси на Заході в XVI-XVIII ст., передусім – безсумнівну серед науковців ще в середині XX ст. тезу про “щорічну дитину”.

Систематичне вивчення парохіяльних записів розпочалося у Франції в 1959 р., коли Національний інститут демографічних досліджень розробив і приступив до фінансування відповідної наукової програми. В 1960-1970 рр. у французькій історіографії сформувалося декілька напрямів аналізу парохіяльних документів. Кожен з них відповідав проблемному баченню історії Франції. Зупинимося лише на деяких з них:

1. Проведення генеалогічних досліджень, спрямованих на відтворення історії великих сімей та пошуки родинного коріння видатних особистостей.

2. Аналіз та класифікація підписів у актових матеріалах згідно груп (соціальних, професійних, майнових тощо). Приклад такого аналізу шлюбних та нотаріальних записів продемонстрував Е. Ле Руа Лядюрі у монографії “Селяни Лянгедока” (Париж, 1966). Визначивши за кількістю проставлених під документом “знаків неписьменності” (хрестики, кельні, молоточки) кількість неосвічених людей та їх відносну частку щодо вміючих підписуватися власним ім’ям, він відтворив динаміку поширення елементарної освіти у Південній Франції XVI - початку XVIII ст.

3. З’ясування ступеню поширення сексуальної просвіти серед населення за допомогою підрахунку проміжків між народженнями, які вказували на ймовірне застосування контрацептивних засобів. Щоб добре провести це демографічне дослідження, використовують картки сімейного відтворення (див. додаток № 1). Робота з подібними статистичними картками дозволяє сформулювати уявлення про механізм історико-демографічного дослідження та зрозуміти методологію кількісної історії. Основним змістом дослідження є віднайдення стійких закономірностей за допомогою картки-таблиці, застосованої до джерела масового характеру. За допомогою серії опрацьованих карток історик може відновити стосунки і ментальність “світу, який ми втрапили”.

4. Комплексний взаємозв’язок різноманітних аспектів історико-демографічного дослідження, таких як вік вступу у шлюб, кількість дітей, що народжувались та виживали, чисельність розлучень, відносні частки неодружених, старих, молоді, динаміка смертності (природної та через війни, голод і хвороби), – дозволяє пояснити демографічний розвиток до 1789 р. у масштабі всієї країни. Саме еволюція народонаселення в добу Старого режиму стала центральним об’єктом вивчення у французькій історичній демографії.

У цьому контексті XVI ст. спеціально досліджували Е. Ле Руа Лядюрі, а також Мішель Круа в роботі “Нант і нантський край”. Обидва дослідники одноставні

щодо того, що XVI ст. було приблизно до межі 1570 р. століттям всеохоплюючої демографічної експансії, “століттям божевільної демографічної несамовитості під час правління трьох королів – Людовіка XII (1498-1514), Франциска I (1515-1547) та Генріха II (1547-1559)”. Е. Ле Руа Лядюрі писав, що “лянгедокці розмножувалися в цей час, як миші у stodолі”. Визначене у 16 мільйонів осіб на початку цього століття, населення збільшилося до 18 мільйонів в його кінці. Подібні демографічні процеси відбувалися і в Англії, де населення впродовж XVI ст. зросло з 3-4 до 5 мільйонів. Хоч у порівнянні з французьким демографічним вибухом кількісне зростання населення Англії видається незначним, у пропорційному відношенні воно свідчить на користь туманного Альбіону.

На зміну демографічному бумові приходить XVII ст., часто окреслюване дослідниками як “довге та сумне”. За демографічними показниками його можна датувати 1590-1740-ми роками. XVII ст. позначилося дуже суворими зимами, холодом, особливо у перехідні пори року, що об’єктивно утруднювало розвиток сільського господарства. Це століття минає під знаком трьох традиційних лих, які лежали в основі важких демографічних криз:

а) восн: Тридцятирічна війна зруйнувала Схід Франції, а громадянські війни суттєво вичерпали людські ресурси Англії;

б) епідемії: великих спустошень у Франції завдали пошесті чуми в 1624-1625, 1666 та 1720 рр., у Англії в 1645-1646 та 1668 рр.;

в) голоду, який, в основному, завдав шкод у Франції.

Внаслідок цих лих чисельність населення обох країн стабілізувалася й упродовж століття утримувалася на більш-менш статичному рівні: у Франції – 18 млн. наприкінці XVI ст., 19 млн. на початку XVIII ст.; у Англії навіть відбувався повільний приріст: з 4 млн. наприкінці XVI ст. до 5,1-5,2 млн. в кінці XVII ст.

Після кризи настає XVIII ст., століття бурхливого демографічного розвитку між 1740 та 1790 рр. За декілька десятків років населення Франції зростає з 16 до 26 млн. (близько 30% приросту). У Англії воно також збільшується на третину – з 6 до 9 млн.

Щоб зрозуміти особливості та механізм згаданої демографічної еволюції, потрібно було докладно вивчити чотири складові частини демографії цих століть: *одруження, плідність, народжуваність і смертність*.

1. Аналіз одружень охоплював тільки перші шлюби й не враховував розлучень та повторних шлюбів. Для дослідження бралася середньостатистичне число в 10 тис. мешканців. У XVII ст. кількість шлюбів на 10 тис. мешканців становила 175 у сільській місцевості та 165 у міських зонах.

З огляду на економічні міркування, шлюби у Франції XVI-XVIII ст. укладались досить пізно. Вважалося, що перш ніж заснувати сім’ю, чоловік мусив посісти через успадкування чи власний заробок майно та домівку. Наприклад, у місті Аней, що у Бове, середній вік для першого шлюбу становив 25 років. У Англії в XVII ст. цей показник був ще вищим – 30 років для жінок і 28 для чоловіків. Економічні труднощі відігравали однаково стримуючу роль в одруженнях і в народжуваності: це видно з того, що після періодів голоду число шлюбів зростало аж удвічі.

Історики зважали й на такий параметр шлюбів, як час їх укладання, що залежав, в основному, від релігійних умовностей: наприклад, практично не було одружень в періоди посту й пілипівки.

Середня тривалість шлюбів була не надто довгою: в середньому вони тривали 14 років. Значною була й кількість повторних шлюбів. Таким чином, історико-демографічні дослідження спростували чимало стереотипних уявлень про характер сімейно-шлюбних відносин XVI-XVIII ст.

2. Дослідження жіночої плідності було диференційованішим, бо враховувало два різновиди: плідність поза шлюбом і плідність жінок, які перебували у шлюбі. Плідність поза шлюбом у ті часи була рідкісним явищем через загальну нетолерантність до незаконно народжених. Фактично можна навіть бути певним, що середньостатистична незаміжня жінка XVI ст. не мала дітей. Демографи сходяться на думці, що незаміжність жінок у розрахунку на тисячу осіб становила 10-15%. У середовищі знаті цей показник зростав до 17-27%, але у даному випадку збільшується вірогідність позашлюбної плідності, яка була звичайною для світської жінки XVII-XVIII ст. Показники могли коливатись залежно від економічних умов життя жінки. На плідність жінок у заміжжі, на думку П. Шоню, у Франції мало вплив поширення запобіжних засобів. Тож дослідникам треба було зважати й на цю особливість.

3. Аналіз народжуваності здійснювався на прикладі середньостатистичного числа 1 000 жінок і дозволив з'ясувати, що впродовж XVIII ст. індекс народжуваності зріс з 30 до 50. Народжуваність живих дітей залежала від багатьох факторів:

- віку, в якому жінка вступила у шлюб;
- віку, в якому жінки перестають народжувати;
- інтервалів між народженнями (протогенез та іптерогенез);
- тривалості шлюбу;
- поведінки пар та їх ставлення до запобігання вагітності.

Час найвищої народжуваності припадав у середньому на відрізок життя жінки між двадцятим та тридцятим роками. Дослідження виявили, що народжуваність знижувалася після 40 років і зовсім припинялася в 45 років. Співставлення усіх показників із вже знаними даними про вік шлюбу жінок дозволило встановити період плідності, який був відносно коротким і не перевищував 20-ти років. Проте не можна не враховувати різниці між сільським та міським населенням. Через гірший догляд за здоров'ям і невибагливе харчування, народжуваність на селі була нижчою. Особливий виняток становила й французька аристократія, плідність якої була набагато нижчою порівняно з середньостатистичною й продовжувала падати у XVII-XVIII ст. Причина полягала не лише у заможному рівні життя цього прошарку, бо вища плідність традиційно характерна для бідних сімей. Інтервали між народжуваннями, які нерідко перевищували 40 місяців, вказують на практику запобігання вагітності серед знаті.

У XVIII ст. ця практика поширюється і на частину сільського населення, що свідчить про певний матеріальний та світоглядний прогрес у цьому середовищі.

Глибше вивчити цю проблему дозволили методи, які застосовували в своїх дослідженнях співробітники лабораторії історичної демографії Школи вищих досліджень у соціальних науках в Парижі Жак Дюпак'є та Марсель Ляшівє. Вони поділили сім'ї, шлюб яких тривав не менше 5-ти років, на чотири типи:

1. Сім'ї, в яких проміжки між народжуванням становили менше 18-ти місяців.
2. Сім'ї, в яких ці проміжки становили від 19-ти до 30-ти місяців.
3. Сім'ї, в яких цей показник коливався між 31 та 48 місяцями.
4. Сім'ї, умовно названі стерильними, з найвищими інтервалами народжуваності в понад 48 місяців.

Ця модель, застосована щодо конкретного прикладу маленького міста Молен у Іль-де-Франс, дала наступні результати:

	1660-1739 рр.	1740-1789 рр.	1790-1814 рр.
Тип 1	14,3%	14%	2,9%
Тип 2	60,1%	39,2%	23,5%
Тип 3	15,9%	25,9%	27,1%
Тип 4	9,7%	20,9%	46,5%

Коли врахувати природну безплідність, яка стосувалася приблизно 10% пар, можна зробити висновок про відсутність масового запобігання вагітності до 1740 року, на зміну якому приходить поширення методів контрацепції в кінці XVIII ст. У кількісному виразі ця тенденція виявилася в практичному зникненні першого типу й виходу на домінуючу позицію четвертого типу відтворення.

Це демографічне дослідження відкрило нам феномени, але не пояснило їх. Яким чином можна проаналізувати самі способи запобігання вагітності? Тим більше, за допомогою кількісного аналізу неможливо пояснити, чому деякі соціальні прошарки насмілились не підкоритися Церкві та її вказівкам. Зате очевидно, що глибоке потрясіння цінностей, заподіяне Революцією, не змогло перебороти ворожість деяких прошарків суспільства до практики запобігання народжуваності. Можна говорити лише про загальну тенденцію, яка була безумовно пов'язана із швидким зростанням матеріального добробуту загалу населення, підвищенням рівня життя та вступом Франції у гроно "обраних" народів, які вже у XVIII ст. порвали з практикою середньовіччя, що було часом гігантської плідності, яка мала компенсувати жахливу смертність.

Про глибинні структурні зміни у французькому суспільстві можна судити й на основі аналізу інших аспектів народжуваності. Так, повністю другорядні за Старого режиму випадки народження дітей поза шлюбом (в Анжу, наприклад, між 1700 і 1790 рр. незаконнонароджені становили заледве 1% від загальної кількості дітей), починаючи з 1790-х рр. стають усе частішими, особливо у великих містах, де релігійні устої були сильно підірвані Революцією.

Історико-демографічне дослідження народжуваності відкриває перед дослідниками ще один проблемний напрям, а саме можливість з'ясувати сексуальну поведінку пар, визначивши періоди утримання від статевих контактів та підвищеної

сексуальної активності. Завдяки статистичним документам з'ясовується сезонність запобігання, яка пов'язана з повагою до релігійних заборон та з сільськогосподарським календарем (для сільського населення). Наприклад, після Пасхи спостерігався пік сексуальної активності (пік народжуваності відповідно припадав на дев'ять місяців пізніше). Навпаки, в період великого посту (лютий-березень), пилипівки (грудень), збору винограду (вересень-жовтень) зростало число запобігань.

4. Дослідження смертності включає ряд рівнів: смертність дитячу (до одного року життя), дорослу та старших людей. Дитяча смертність за Старого режиму була найвищою, досягаючи 30% від загальної кількості народжень. Можна виділити два головні аспекти дитячої смертності: а) ендогенна смертність, яка була наслідком пологів; б) екзогенна смертність, яка була наслідком поганої їжі та гігієни.

Показники смертності серед дорослого населення мали яскраву сезонну залежність, а її пік припадав на кінець літа та кінець зими. Зростання смертності в ці два періоди пояснюється наступними чинниками:

– кінець літа є найважчим періодом для харчування населення, оскільки запаси харчів попереднього року вичерпалися, а збір поточного врожаю ще не завершений, що провокує голод;

– кінець зими є особливо згубним для похилих людей через погано ліковані хвороби.

Таким чином, завдяки застосуванню демографічних методів в історичному дослідженні перед нами відкрилося щоденне життя та поведінка мільйонів французів, тієї “мовчазної більшості”, про існування якої не згадувалося у державному листуванні та мемуаристиці Старого режиму.

Історична демографія дозволила досягнути істотного прогресу й у вивченні XIX ст. Так, наприклад, використовуючи демографічний аналіз, Аделін Домар дослідила середовище паризької буржуазії в період між 1815 та 1850 рр., а Мішель Перро – робітничі страйки у Франції 1871-1890 рр.

Проблемний тип дослідження, який репрезентує історична демографія, довів, що інформаційний ресурс документальних свідчень є дуже еластичним. Навіть на один і той же документ можна дивитись по-різному, в залежності від того, яку проблему історик прагне на його основі вивчити. По-суті, з'ясування можливостей документальних джерел стало одним з головних завдань сучасного історика.

Дослідження джерел масового характеру зробило надзвичайно актуальним і питання про можливість аналізу колективної пам'яті, так само, як історична наука давно вже призвичаїлася до вивчення пам'яті індивідуальної через призму джерел особистісного походження.

1. 3. Колективна пам'ять як один з нових об'єктів історичного дослідження

Основна маса людей пізнає минуле не за допомогою наукових творів, а через спогади, які живуть і передаються з покоління в покоління завдяки колективній

пам'яті. Завдяки колективній пам'яті французи усвідомлюють себе французами, українці – українцями. Кожне суспільство організовує свою власну колективну пам'ять, створюючи систему символів – місць пам'яті і святкових дат, за допомогою яких намагається досягнути певного духовного згуртування своїх членів. Вибір місць і символів пам'яті є наслідком політичних дискусій сучасників.

П'єр Відаль-Наке наводить приклад організації колективної пам'яті в середовищі афінського суспільства. У 490 р. до Різдва Христового афіняни перемогли персів у битві під Марафоном. У 479 р. до Р. Х. вони завдали поразки перському флоту під Саламіном. Ці перемоги, звичайно, були увічнені народними і сакральними пам'ятниками. Серед написів, присвячених героїзмові бійців, є привітання *“тим, хто боровся на суші”* і *“тим, хто переміг на морі”*. Проте археологи з'ясували, що написи, які стосуються битви під Марафоном – найдавнішої битви, – було вирізьблено лише через п'ятнадцять років, тобто вже після другої битви, що відбулася під Саламіном. Ця затримка пояснюється П. Відаль-Наке особливостями політичного та соціального устрою Афінської держави, де панувала нестійка перевага нижчих верств над аристократією. Основу сухопутної армії становили голпліти, що були вихідцями з заможних класів. Тому возвеличувати їхню перемогу під Марафоном для прихильників демократії було не вигідно з точки зору внутрішньої політичної ситуації. Інша річ – перемога флоту, основу якого становив афінський простолюд, під Саламіном. Вона ніби підтвердила раціональність демократичного ладу та безсумнівність домінації нижчих верств у Афінах. Після звеличення подвигу моряків прихильникам демократії вже можна було не боятися прославлення пам'яті учасників битви під Марафоном, і саме в цей період були вирізьблені написи на пошанування останньої.

Не менш яскравим прикладом дискусій у колективній пам'яті французів є ставлення до Революції кінця XVIII ст. Так, організація у 1889 р. урядом Третьої республіки гучного святкування її 100-річного ювілею мала виявити прихильність французької нації до ідеалів демократичного республіканізму. Проте ця акція не зустріла очікуваної підтримки з боку французької суспільності, значна частина якої, особливо у провінції, ще зберігала вірність монархічній традиції. Цікаве дослідження зрізу колективної пам'яті того часу щодо подій Революції здійснила на основі масових джерел французька дослідниця Жоселін Жорж. Вона піддала кількісному аналізу відповіді міських голів на запрошення паризької мерії взяти участь в урочистому бенкеті з нагоди 100-річчя Революції. З 36-ти тисяч запрошених мерів відповідь надіслали лише 16 050 осіб; 20 000 міських голів навіть не вважали за потрібне відповісти, бо жнива 1889 р. турбували їх значно більше, ніж демонстрація солідарності з ідеалами Революції. Лише 11 157 мерів прибули на бенкет у міську раду Парижа, щоб “відзначити цими патріотичними та республіканськими зборами соту річницю Революції, яка проголосила права людини та громадянина”. Близько 30% відповідей на запрошення мали негативний характер. Їх автори “не поділяли почуттів, в ім'я яких організується ця маніфестація”. Це свідчило про те, що навіть через сто років після Революції її оцінка в колективній пам'яті не прийшла до сильного знаменника. Більше того, навіть відзначення

200-х роковин виявило несподівано сильне протистояння між традиціями революційної та контрреволюційної пам'яті. З цього видно, що основні тенденції колективної пам'яті досить добре протистоять часові, який легко розправляється з індивідуальною пам'яттю.

Суспільство в усі часи та епохи прагнуло встановити контроль над пам'яттю про минуле, зробити її з вигодою для себе вибірковою: акцентуючи одні сторони історії, воно прагнуло змусити до “мовчання” інші, не вигідні для його сьогоденних інтересів. Історія перебуває ніби “під наглядом” з боку суспільства. У залежності від мети цього “нагляду”, М. Ферро, який спеціально аналізував проблему співвідношення історичного знання та інтересу суспільства у монографії “Історія під наглядом” (Париж, 1985), виділив три типи “мовчання історії”:

① Замовчування реалій минулого, пов'язане з державними (чи партійними) інтересами. Характерним його прикладом було висвітлення радянською історіографією подій жовтневого перевороту 1917 р. та встановлення влади Рад. Перший було названо революцією, друге – “тріумфальною ходою”. “Правда полягає в тому, – підкреслював М. Ферро у своєму “Миколі II” (Париж, 1990), – що між міфом, який було створено про революцію на основі священних, сакральних текстів і самою революцією різниця настільки ж глибока, як між дійсністю середніх віків і життями святих. У порівнянні з тріумфальною ходою радянської влади, про яку казали більшовики, картина нового суспільства виглядала цілковитою протилежністю. Кожне місто прагне встановити контроль над своєю залізницею; залізничники організовуються у самостійну силу; військовополонені забирають владу в свої руки. Вплив комуністичної партії ніде не відчувається; і лише Чека та Ради нагадують про те, що революція дійсно передала владу Леніну”. Однак відображення цієї реальності могло завдати нищівного удару по ретельно створеному міфу про всенародну підтримку радянської влади у 1917 р., а відтак по легітимному характерові влади партійної номенклатури.

②. Іноді “мовчання” уособлює колективну співучасть суспільства в прагненні приховати деякі неприємні факти його минулого. У цьому випадку йдеться головним чином про вибіркоче замовчування, таке, наприклад, як підтримка з боку суспільної думки ФРН характерного для повоєнної західнонімецької історіографії замовчування фактів масового винищення євреїв, циганів, поляків.

③ Третій тип замовчування полягає у запереченні принизливого минулого. До прикладів цієї форми мовчання можна віднести заперечення радянською історіографією колабораціонізму князів Північно-Східної Русі з монгольськими поневолювачами.

Контроль над історією через “змову мовчання” досяг абсолюту в тоталітарних системах ХХ ст., творці та вожді яких чітко усвідомлювали, що той “хто контролює минуле, має владу над майбутнім”. У тоталітарних державах колективну пам'ять систематично намагались підмінити міфологічною офіційною пам'яттю. Всі інші погляди систематично приховувалися або знищувалися. Наприклад, офіційна радянська пропаганда та історіографія зробили все можливе, щоб зобразити бійців УПА активними поборниками гітлерівської політики, такими собі “українсько-

німецькими націоналістами”. Проте опір колективної пам’яті цьому тискові у західноукраїнських землях виявився досить ефективним. Вже у 1990 р. вона остаточно звільнилася від примусу “мовчання”. Відображенням цих змін стало докорінне оновлення місць пам’яті – зміна назв міст та вулиць, організація нових музеїв, демонтаж старих і спорудження нових монументів. Йшлося про те, щоб серед орієнтирів та віх колективної пам’яті віднайти реальне місце для українського національного самовизначення.

Проте в умовах посттоталітарного суспільства з іще несформованими демократичними традиціями колективна пам’ять може становити зручний об’єкт для маніпулювання. Виявом насильства у використанні колективної пам’яті може вважатися звернення сторін сучасних міжетнічних конфліктів до взаємних звинувачень, опертих на прикладах з порівняно нещодавньої трагічної історії їхніх взаємин. Ще кілька років тому сербська та хорватська пропаганди наввипередки змагалися в тому, хто яскравіше зобразить, відповідно, серби – хорватів *усташи*, а хорвати – сербів *четниками*. В роки Другої світової війни хорватські усташі вчинили численні злочини проти сербського, а сербські четники – проти хорватського народів. Пам’ять про ці злочини глибоко вкорінилася у колективній свідомості обох народів. В умовах сербсько-хорватського протистояння початку 1990-х рр. посилена експлуатація цієї пам’яті служила розпаленню міжнаціональної ненависті, щоб через реанімацію історичного образу ворога заохотити власний народ до насильницьких дій супроти протилежної сторони конфлікту, надавши останньому видимості “справедливої війни”.

Але навіть у країнах з давніми демократичними традиціями та сформованим громадянським суспільством, як, наприклад, у Франції, історія також не є вільною від нагляду з боку суспільства.

Проблему суспільного нагляду за історичним дискурсом у Франції заторкнув Марк Ферро у біографії маршала Філіппа Петена (Париж, 1987). У ній дослідник спробував розглянути діяльність голови Французької держави у роки Другої світової війни, яка у повоєнній історіографії трактувалася виключно з негативних позицій, як “колабораціонізм” з нацистською Німеччиною. На погляд М. Ферро, найцікавіше для історика у феномені Петена, – це різкий контраст між його “майже щирим обоженням” у 1940 р. та наступними звинуваченнями у зраді нації. Тому М. Ферро вважає, що “говорити про Петена й уряд Віші – це говорити про (сучасних) французів, про нас самих”, про політичній симпатії до правих, лівих чи центристів. “Чи буду я за (Петена)? Чи буду проти? Правду сказати, це питання мені не хвилювало; не хвилювало більше з того часу, відколи я ще вивчав Жовтневу революцію (Марк Ферро захистив у 1967 р. докторську дисертацію “Революція 1917 року: Падіння царату й витоки Жовтня”), оскільки я піддав сумніву аксіому, що історія є процесом, на якому історик є суддею. Чи спроможний історик, дотримуючись цієї хибної аксіоми, провести процес 1789 р. чи релігійних війн? Мені, навпаки, видається, що функція історика не полягає в тому, щоб грати роль адвоката чи прокурора. Роль історика полягає в тому, щоб, з одного боку, зберігати та відновлювати різноманітну і суперечливу пам’ять про епоху, нашу колективну

ідентичність, з іншого боку, й особливо, – намагатися зробити минуле зрозумілим саме в його співвідношенні з теперішнім часом. Історик повинен зберігати, витлумачувати, аналізувати, діагностувати. Але він не повинен ніколи судити”. Тому в біографії Ф. Петена М. Ферро ретельно дослідив суспільно-політичні передумови появи тієї чи іншої наукової інформації, процеси її імплантації у колективну пам’ять через механізми ідеологічного тиску. “У 1945 р., – констатував історик, – маршала Петена було викреслено з офіційної пам’яті. У Франції всі вулиці й проспекти, які носили ім’я маршала, було перехрещено. Все це пояснювалося ініціативою громадян. Ці самі процеси відбувалися в освіті [...] Для висвітлення у підручниках періоду 1940-1944 рр. існувала лише постать де Голля, рух опору, але був відсутній глибокий і аргументований аналіз фігури Петена чи явища колаборації”. На погляд М. Ферро, наслідком цього нагляду з боку держави було виникнення у Франції “подвійної уявної пам’яті”. Перша пам’ять за своєю природою є пам’яттю інституційною, тобто підтримуваною інституціями держави. Друга пам’ять є альтернативною, вона продовжувала жити у свідомості мільйонів громадян, для яких постать Ф. Петена уособлювала не стільки національне приниження, скільки - ренесанс національної ідеї. Після травневих подій 1968 р. ця друга пам’ять “все голосніше стукала у двері, закликаючи суспільство пригадати реальні факти”. Завдяки їй стала можливою глибока наукова переоцінка історичної ролі маршала Ф. Петена, яка відбулася у французькій історіографії в 1980-1990-ті роки.

Можна констатувати, що більшість французької суспільності традиційно воліє ототожнюватися з офіційною концепцією історії. Разом з тим, лише громадянське суспільство здатне толерувати у своїх надрах альтернативні прояви колективної пам’яті, які вступають у суперечність з “офіційною” пам’яттю. Один з найхарактерніших прикладів дискусії між “офіційною” та “альтернативною” колективною пам’яттю у Франції демонструє значна історіографія, присвячена відтворенню історичного образу Жанни д’Арк.

Офіційна точка зору на діяльність цієї історичної особистості є загальновідомою: конспективно її викладено у шкільних та університетських підручниках, які є одним з головних елементів у ланцюгу передачі історичної пам’яті. Проте завжди не бракувало дослідників, які критикували офіційну концепцію за вибірковий характер її джерельної бази та упередженість висновків. Так, відомий історик Робер Амбелен у книзі “Драми та секрети історії 1306-1643” (Париж, 1981) засуджує Ватикан та католицьку історіографію за приховування так званої “Книги Пуатьє” і звинувачує французькі офіційні чинники у навмисному знищенні деяких томів “Рахунків Орлеанської фортеці”, а також могильної плити з поховання Орлеанської діви. Всі ці свідчення промовляли на користь королівського походження Жанни д’Арк, підважуючи легенду про чудодійне “обрання” простої селянської дівчини, яка несподівано отримала дар чути голоси та спілкуватися з архангелом Михаїлом, для священної місії визволення Франції від нашествия англійців. Нагадаємо, що в 1920 р. Орлеанську діву беатифікували, тому захист традиційної легенди про Жанну д’Арк став оборонною функцією католицької історіографії. Розвінчання міфу про Жанну д’Арк є також несприятливим для державних інтересів Франції, бо впродовж

багатьох століть саме легендарний образ дівчини-простолюдинки сприяв згуртуванню французів у боротьбі з зовнішньою загрозою. У колективній пам'яті французів він є важливим елементом національної самоідентифікації та єднання.

Таким чином, колективна пам'ять служить важливою опорою історії й *мусить* стати об'єктом всебічного наукового дослідження. Однак не менш важливим у цій взаємодії є і зворотний зв'язок, коли історичне (або, як видно з наведеного прикладу з Жанною д'Арк, легендарно-історичне) знання виступає важливим чинником в обґрунтуванні ідей консолідації нації, утворення національної держави, громадянського суспільства тощо. Цією функцією визначається роль історії у суспільстві, роль, яку вона далеко ще не зіграла до кінця.

На погляд редактора найвідомішого французького історичного часопису "Аннали" Жака Ревеля, проблема історичної пам'яті впродовж останніх років "все більш наполегливо, іноді навіть нав'язливо, претендує на особливе місце у французькій історіографії". Пам'ять стала об'єктом значних фінансових інвестицій, позаяк запропонувала в століття масової культури зрозумілу широкому загалові альтернативу "книжній історії", особливо новітній історії, яку за браком даних часто неможливо втілити у слові. У 1984-1993 рр. у Франції було опубліковано семитомний проєкт "Місця пам'яті" під загальною редакцією П'єра Нора, що став "докладною інвентаризацією національної пам'яті, яка у суспільстві, непевному щодо майбутнього, але прискіпливо дбайливого до своєї ідентичності, переживає не найкращі часи". Це видання допомогло на інтелектуальному рівні концептуалізувати ідею єдності нації, що створило передумови для її дифузії на рівні колективної свідомості сучасних французів.

Проєкт "Місця пам'яті" об'єднав зусилля відомих істориків, мистецтвознавців, політологів, мовників, які прагнули до пізнання ментальності сучасного покоління французів через аналіз уявлень останнього про своє минуле та принципи, що символізують його культурну гомогенність, що має назву нації. Перший том проєкту – "Республіка" – включає 66 статей про так звані "трикольорові" (республіканські) знаки національної пам'яті – дискурсивні (мовні) конструкції, які ототожнюються в колективному уявленні з республіканським ладом, колективні практики, що символізують схильність французів до республіканських традицій (наприклад, національні свята 14 липня та 11 листопада), місця, які "концентрують" ідею Республіки (наприклад, Марсове поле й Площа Згоди в Парижі), нації (в другому томі, як, наприклад, національні некрополі – Пантеон у Парижі, де поховано найзаслуженіших для громадянського, культурного, політичного розвитку Франції осіб; солдатське кладовище під Верденом, де захищаючи батьківщину під час Першої світової війни, полягли сотні тисяч рядових громадян), пам'ятники, мистецькі твори (наприклад, відоме полотно Ежена Делякруа "Свобода на барикадах").

Відтак творці проєкту трактують "місця пам'яті" нації не лише як систему матеріальних монументів і конкретних місць у просторі, а значно ширше, включаючи до неї будь-які стійкі в часі елементи, у тому числі – нематеріальні знаки та символи колективної уяви, що реалізуються через практику вшанування і

святкування певних традицій. За подібним принципом побудовано й другий-четвертий томи проекту, присвячені сучасним уявленням про зміст категорії “нація”, та його останні томи, що висвітлюють зміст поняття “Франція”.

Пояснюючи ідеологічний задум проекту “Місця пам’яті” у вміщеній в першому томі передмові “Між пам’яттю та історію”, П. Нора зазначає, що французька нація є продуктом двох останніх століть історичного розвитку країни, коли етнічний організм зазнав якісної модернізації. Тому в багатотомному проекті не знайшлося місця для пам’яті про традиції Старого режиму (королівську владу, домінуючу роль церкви, етнічний партикуляризм провінцій), які трактуються по відношенню до “національної пам’яті” як свого роду “антипам’ять”. Як “антипам’ять нації” висвітлюються у спеціальній статті колективні спогади про братовбивчі події Паризької комуни 1871 р. Все, що суперечить ідеї республіканської нації, яка апелює до традицій Великої революції кінця XVIII ст., все, що провокує колективні уявлення про громадянську незгоду, мусить бути забуте на порозі третього тисячоліття. Таким чином, “Місця пам’яті” – це яскравий приклад нагляду над пам’яттю з боку державних еліт П’ятої республіки.

РОЗДІЛ 2. “НОВА ІСТОРИЧНА НАУКА”

Головним джерелом інновацій у французькій історіографії ХХ ст. став рух, що розвинувся на основі програмних принципів, проголошених засновниками часопису “Аннали економічної та соціальної історії” (далі – “Аннали”) Марком Блоком та Люсьєном Февром. Пов’язаний з “Анналами” історіографічний напрям дав могутній поштовх дослідницьким дискусіям, які докорінно змінили якісну сутність та саму ситуацію історичної дисципліни стосовно інших суспільних наук у Франції. Тому дата заснування “Анналів” (січень 1929 р.) часто вважається “вісьовим часом”, своєрідним початком, за окресленням одного з найвідоміших теоретиків школи “Анналів” Ернеста-Клода Лябрюсса, “французької історіографічної революції”.

Проте якою б новаторською не була роль “Анналів”, сам факт заснування часопису навряд чи можна вважати нульовою точкою відліку методологічних змін, масштабність яких можна осмислити лише в ширшому хронологічному контексті. “Аннали” започаткували черговий виток у розвитку французької історіографії, який базувався на запозиченні найраціональніших елементів попередніх методологічних концепцій й, водночас, був спрямований на подолання їхньої недосконалості, що спричинилася до кризи у розвитку історичного знання. Через це заснування “Анналів” стало чи не найсуттєвішою, але все-таки лише черговою логічною ланкою у процесі реформування історичної науки та викладання історії у Франції, який розпочався в останній третині ХІХ ст.

2. 1. Напередодні “Анналів”: позитивістська школа у французькій історіографії в останній чверті ХІХ – першій третині ХХ ст.

Суспільно-політична атмосфера Франції в останні десятиліття ХІХ ст. сприяла прискореному розвитку науково-освітньої системи. В інтелектуальних колах Третьої Республіки практично одноставним було переконання, що подолати безпрецедентну моральну кризу, спричинену поразкою у війні з Німецькою імперією 1870-1871 рр., можна лише активним “переозброєнням” у всіх сферах життя країни: політичній, дипломатичній, економічній, військовій, науковій, освітній. Вважалося, що французьке суспільство мусить докласти значних зусиль, щоб наздогнати й перегнати винуватця “національного приниження”, яким була Німеччина. Це було нелегким завданням, адже для сучасників німецькі промисловість, армія та наука були майже ідеальними взірцями для наслідування. У цьому переліку не були винятком й історичні дослідження: французькі історики 60-70-х років ХІХ ст. відверто захоплювалися методологічними здобутками “німецької школи”, яка намагалася перетворити історію на точну наукову дисципліну.

Фактично, реформування історичної науки у Франції в останній чверті ХІХ ст. стало важливим політичним завданням. Надання історії, передусім національній, солідного професійного характеру, мало сприяти процесові оновлення колективної пам’яті французів, щоб за допомогою спогадів про величне минуле суспільство

могло швидше подолати моральні наслідки нещодавньої поразки. Не випадково чимало молодих людей, які обрали в цей час ремесло історика, незабаром стали провідними політичними діячами Республіки. Згадуючи про свій шлях до великої політики, який був типовим для його покоління, неодноразовий прем'єр-міністр та міністр закордонних справ Габріель Аното (автор 6-томної “Історії правління кардинала Рішельє”, Париж, 1893-1947), писав, що “історія привела мене в політику, а політика змусила звернутися до історії”. Масовий приплив свіжих сил до історичної науки сприяв тому, що вже наприкінці XIX ст. вона стала однією з основних шкільних дисциплін, паралельно забезпечивши собі також загально-визнаний академічний статус.

Становлення професійної історичної науки у Франції відбувалося в наполегливих пошуках істориками оптимальної методології дослідницького процесу. Відтак слово “метод” стало своєрідним магічним гаслом французької історіографії кінця XIX ст. і дало назву пануючому в ній напрямку – “методична” школа.

Приклад “німецької школи”, яка намагалася подолати відносність історичного знання за допомогою використання методів точних наук, спонукав французьких вчених до застосування позитивістського методу, сформульованого для природничих дисциплін їхнім співвітчизником Огюстом Контом в “Курсі позитивної філософії” (Париж, 1830-1842: в 6-ти томах). Основним лейтмотивом позитивної філософії О. Конта було оптимістичне ствердження того, що для розуму не існують таємниць у природі, необхідно лише обрати правильну методологію дослідження, щоб окреслити сферу позитивного, тобто беззаперечного з критичної точки зору знання.

Революційну роль в утвердженні нового способу історичного дослідження у Франції відіграв “Історичний огляд”, заснований 1876 р. відомими медієвістами Габріелем Моно та Гюставом Фаньє. Показово, що всі історики, які співпрацювали з “Історичним оглядом”, були переконаними республіканцями й противниками монархії. Відтак дух цього першого фахового історичного часопису у Франції відповідав тенденціям суспільно-політичного розвитку країни та завданням духовного відродження й згуртування нації навколо ідеалів республіканського демократизму. Ці завдання він виконав успішно, а здобутий ним на ниві реформування французької історичної науки авторитет дозволив йому залишатися найстарішим періодичним органом історичного напрямку в сучасній Франції.

Програмна стаття Г. Моно “Про прогрес історичних досліджень у Франції з XVI століття”, опублікована в першому числі “Історичного огляду”, стала маніфестом позитивістського (“методичного”) напрямку у французькій історіографії (див. **додаток № 2**). Г. Моно підкреслював: “наш “Огляд” буде збірником справжньої науки, вільних дискусій”. Водночас головною умовою публікацій у “Огляді” він називав “зосередження (історика) на ділянці вагомих доказів та обґрунтованих фактів”. Тому головними принципами нового історичного дослідження проголошувалися достовірність фактів та історизм, який передбачав аналіз подій та явищ в конкретних умовах їхнього розвитку. Нав'язуючи до модного у тогочасній Франції філософського вчення Анрі Бергсона, Г. Моно наполягав на тому, що сучасний історик мусить

“впрацюватись” у час, який вивчає (дослівно – “інсталюватися у розвиток”), та відчуті симпатію до досліджуваного об’єкту, бо без цього не вдається збагнути його сутності. Одночасно дослідник мав “зберігати повну незалежність свого мислення”, безсторонність у ставленні до подій, які вивчав, бо “його роль перш за все полягає в тому, щоб розуміти й пояснювати, а не хвалити і засуджувати”. Г. Моно вважав, що єдиним шляхом досягнення цього ідеалу і беззаперечним правилом історичного дослідження є критичний аналіз документальних свідчень.

Ще чіткіше висловив цю позицію у вступі до “Історії політичних інституцій старої Франції” (Париж, 1875-1892: у 6-ти томах) знаменитий французький медієвіст, один із основоположників “методичної” школи Нюма-Дені Фюстель де Кулянж, який наголошував, що “найкращим з істориків є історик, який тримається якнайближче до текстів, який їх інтерпретує з найбільшою справедливістю, який пише й думає лише згідно них”.

Цей погляд розвинули найвідоміші представники позитивістського напрямку професори Сорбоннського університету Шарль Сеньобо та Шарль Лянглау у знаменитому “Вступі до історичних студій” (Париж, 1899). Методологічні вектори французької історичної науки були сформульовані цими дослідниками таким чином:

1) відмова в науковому дослідженні від літературності (lettres – література та science – наука є якісно різними типами дискурсів);

2) відмова від теологічного світобачення яке не дозволяє з’ясувати справжньої причинності історичних явищ;

3) “історією є ніщо інше, як використання документів, тому в науковому дослідженні будь-яке твердження можна вважати вірогідним лише тоді, коли воно підкріплене документами”;

4) історик мусить поступитися авторитетові джерел і стати їх коментатором.

У передмові до своєї “Політичної історії сучасної Європи” (Париж, 1897) Ш. Сеньобо писав, що “суворий історичний метод потребує безпосереднього вивчення джерел”. Тому першою сходинкою історичного дослідження документальних джерел він вважав ретельну археографічну роботу. Ш. Сеньобо та Ш. Лянглау не обмежилися проголошенням принципу, а виклали власне розуміння завдань джерелознавчого дослідження та опрацювали актуальну на той час комплексну систему критики джерел. Поняттям “історичне джерело” вони охоплювали “сліди, залишені думками і діями, – писемні документи”. Йшлося переважно про архівні документи – листування, рукописи, декрети тощо. Це була пряма концепція документального джерела, яка ігнорувала дані археології, географії, демографії, економіки.

Ш. Сеньобо та Ш. Лянглау вважали, що оскільки запас писемних джерел є в принципі обмеженим, то поступово в процесі історичної реконструкції його буде використано увесь, і науковий прогрес досягне своєї межі. Тож, передусім, належало класифікувати документи, скласти їх реєстр, щоб врятувати їх від знищення часом для наступного розгляду критиками.

Наступним етапом наукової роботи історики-позитивісти вважали аналіз класифікованих документів з метою з’ясування фактів. Аналітичний етап Ш. Сеньобо

та Ш. Лянгуа пропонували розділити на дві стадії – зовнішню та внутрішню критику документів. Зовнішня, або початкова, стадія критики мала на меті з’ясування автентичності документа. Зовнішня критика передбачала визначення характеру джерела, його авторства, датування за допомогою аналізу паперу, особливостей письма, печаток, підписів тощо. Внутрішня, або основна, стадія критики зводилася до аналізу змісту та виявлення вірогідних (позитивних) історичних фактів. Здійснюючи цей аналіз, історик був зобов’язаний врахувати ступінь поінформованості автора документа, його особисту участь та зацікавленість у подіях, його симпатії й антипатії (суб’єктивний підхід автора джерела до описуваних подій). Такий аналіз передбачав ретельне співставлення фактів, викладених у документі, з даними інших відомих джерел. Результатам внутрішньої критики документа було виділення вірогідних фактів. За переконанням позитивістів, з’ясування вірогідного факту було для історика тотожним з’ясуванню істини. Змальовуючи процес історичної реконструкції у вигляді ланцюга логічного аналізу, Ш. Сеньобо писав: “Документ для історика є відправною точкою, а встановлення фактів – кінцевою метою дослідження. Ці дві ланки ланцюга і є двома матеріальними предметами, які можна спостерігати. Все, що зв’язує ланки ланцюга – від документа до факту – переконання, концепція, мова – це психічні стани; ми не можемо спостерігати їх безпосередньо, а можемо тільки уявити їх собі за аналогією з нашим внутрішнім станом, оскільки цей останній і відомий нам безпосередньо. Ось чому історичний метод є методом винятково психологічного тлумачення за аналогією”.

Найслабше обґрунтованим елементом у теорії історичної реконструкції позитивістської школи був синтез фактів у систему. Видається, що проблема історичного синтезу лякала позитивістів, які, якщо й торкалися її, воліли уникнути одноставного трактування. Найкращим методом “сортування” фактів Ш. Сеньобо та Ш. Лянгуа вважали їх об’єднання у серії, або хронологічно чи тематично зв’язані ланцюги. Наприклад, факти, які стосувалися історії вірувань, пропонувалося відносити до розділу “Історія релігії”, а дипломатії – “Історія міжнародних стосунків”. Потім досвідчені дослідники-редактори мали поєднувати їх у загальну історію в колективних працях. Тому всі дослідження “методичної” школи, які претендували на синтетичний, узагальнюючий характер, завжди будувалися за подібною схемою: вони складаються з розділів, які охоплювали конкретний тип історії – мистецтва, релігії, внутрішньої політики, зовнішньої політики тощо й були написані різними авторами під авторитетним керівництвом всесвітньовідомого “наукового світила”. Така система поділу праці, на погляд позитивістів, дозволяла зробити процес історичного дослідження швидшим та результативнішим. У ширшому концептуальному баченні ідеал позитивістського дослідження уявлявся таким чином: історики-архівісти мусили працювати над складанням каталогів документів; молоді історики – з’ясувати на основі класифікованих документів факти та пасивно описувати їх у вигляді монографій-коментарів без зайвих теоретичних міркувань щодо закономірностей історичного розвитку. Вважалося, що таким чином історія пишеться сама по собі, без суб’єктивного втручання дослідника. Робити узагальнюючі висновки належало до виключної компетенції

“метрів” історичної науки – університетських професорів та академіків, які викладали б загальне бачення історичного процесу в підручниках.

Найвідомішим прикладом узагальнюючого типу дослідження у французькій історіографії позитивістського напрямку вважається написана у формі популярного підручника за редакцією академіка Ернеста Лявісса десяти томна “Історія Франції” (Париж, 1900-1912). “Історія Франції” охоплювала величезний часовий проміжок – від римських часів до Революції кінця XVIII ст. Яким чином Е. Лявіссу вдалося примирити у цьому творі глобальність задуму, що потребувала виявлення найзагальніших тенденцій розвитку, з методологією позитивного дослідження, яка вимагала лише описувати факти? Спосіб вирішення цієї проблеми недвозначно виявив вади й суперечності позитивістської методології.

Концептуальні принципи “Історії Франції” було викладено Е. Лявіссом ще за десять років до цього у “Загальному погляді на політичну історію Європи” (див. додаток № 3). Основну суперечність свого дослідження він сформулював таким чином: “Як можна судити про ту величезну кількість фактів, з яких складається політична історія Європи, якщо сьогодні загальновідомо, скільки праці та клопотів потребує з’ясування історичності лише одного окремо взятого факту?” Вихід з цієї патової ситуації Е. Лявісс шукав у рамках все того ж методичного дискурсу: він пропонував історичну картину, зіткану з так званих великих фактів (grands faits), які є загальновідомими й вірогідність яких не викликала жодних сумнівів (наприклад, реформація Лютера, битва при Ватерлоо тощо). При цьому Е. Лявісс не намагався з’ясувати мотиви та причини фактів-подій, “які неможливо ні передбачити, ні пізнати”. Він підкреслював, що зосередився лише на тому, що вони мали “дуже чіткі й серйозні наслідки”. Для Е. Лявісса якась подія відбувалася тому, що їй передували інші. Таким чином, він вважав історію “неунікною необхідністю”, яка є наслідком “наступності великих історичних феноменів”, що їх дослідник може зобразити “як природну зміну подій”. “Потрібно додати чому”, – писав він, але водночас безсило констатував, що “спроба відповіді на це питання буде надто великою зухвалістю з нашого боку”. Пізнання причин і мотивів, отож, “залишається недоступним нашій свідомості”. Історик може лише систематизувати факти в однотипні ряди або ланцюги за хронологічним чи тематичним принципами.

Тож для істориків “методичної” школи минуле було сукупністю фактів у вузькому політичному трактуванні цього поняття. “Історія Франції” за редакцією Е. Лявісса була передусім історією політичних діянь, головним об’єктом дослідження якої виступала держава, а періодизація здійснювалася за особливостями правління тих чи інших королів, які, за переконанням Е. Лявісса, відігравали з X ст. цементуючу роль у формуванні національної єдності французів. Однак за діяннями монархів та інших політичних особистостей не було видно історії народу, еволюції його духу, ментальності. І якщо позитивістський підхід ще можна було з певними застереженнями застосувати до історії середньовіччя, коли маси народу були лише “мовчазною більшістю”, то для пояснення сучасних подій, коли почали утверджуватися демократичні форми устрою, розвивалися національні та революційні рухи, він залишався безсилим.

Вади та внутрішні суперечності методичного дискурсу глибоко виявила перша спроба синтезу модерної історії – “Політична історія сучасної Європи, 1814-1896 років” Ш. Сеньобо, зрештою, різко критикована ортодоксальними позитивістами. Ш. Сеньобо вважав, що для вивчення новітньої історії доцільно “пом’якшити суворість критичного методу” й замінити безпосереднє вивчення документів та неодмінне посилання на них даними, запозиченими зі спеціальних монографічних робіт. Він відмовився від критики текстів й опису подій, вийшовши за межі “вченого” та “розповідного” різновидів історичного дослідження. Проте Ш. Сеньобо не вистачило сміливості відмовитися від возвеличення політичної історії, факту-події, хоча він визнав важливість висвітлення й економічних, ідеологічних, релігійних, культурних сторін суспільного життя, але лише в тих випадках, коли вони безпосередньо впливали на політичний розвиток (див. **додаток № 4**).

Недостатність чистої політичної історії усвідомлювалася й Е. Лявіссом, який присвятив спеціальний том “Історії Франції” описові географічних умов, еволюції політичної думки, розвитку мистецтва. Використання елементів культурної, економічної та географічної історії французькими позитивістами пояснювалося й прагненням наслідувати дослідницьку манеру Леопольда фон Ранке, який у XIX ст. першим запровадив метод соціально-економічного аналізу документальних свідчень, за окресленням сучасного американського історика Пітера Берка, рівнозначного за своїм науковим значенням “революції Коперника” в астрономії.

Але найдалі відійшов від тенденції французької історіографії, яка визнавала пріоритет політичної історії, видатний історик другої третини XIX ст. Жюль Мішле. Саме його, а не свого безпосереднього вчителя Ш. Сеньобо, який заперечував раціональність методологічної концепції Ж. Мішле, М. Блок називав “великим наставником” “Анналів”. Дослідження Ж. Мішле були на французькому історіографічному ґрунті генетичними попередниками характерного для школи “Анналів” підходу до вивчення історії суспільства.

Ж. Мішле, ровесник Великої революції (народився 1789 р.), за своїми поглядами був переконаним “триколовим республіканцем” (лібералом та антиклерикалом) і вітав революції 1830 та 1848 рр. Головним творінням його життя стала 17-томна “Історія Франції” (Париж, 1833-1867), просякнута ідеями романтизму й екзальтованого республіканського містицизму. У ній Ж. Мішле прагнув розкрити історію не королівських діянь, а народу Франції, не видатних осіб, а людини як соціальної істоти.

Свої наукові ідеали Ж. Мішле чітко виклав ще 1829 р. у вступі до прочитаного ним у Нормальній школі в Парижі курсі лекцій з історії Франції. “Ми будемо займатись, – підкреслював він, – одночасно вивченням людини індивідуальної та вивченням людини соціальної – це буде філософія, це буде історія”. Відтак ще в першій третині XIX ст., він поставив питання про синтез соціальних наук у дослідженні минулого. Їх інтегруючим чинником Ж. Мішле бачив історію, завданням якої вважав “воскресити” минуле через “живе описання різноманітних сторін його життя”.

У передмові до “Історії Франції”, написаної ним в останній період життя, під час перебування у політичному засланні в Нанті, Ж. Мішле єдиним поривом душі виклав свій заповіт історика (див. додаток № 5). На його погляд, дослідник повинен прагнути до осмислення минулого у всій його цілісності, воскрешаючи історію як життя живих людей. Для того, щоб “воскресити” життя минулих епох, історик мусить займатися копіткою роботою відновлення, а відтак – “йти за ним всіма його шляхами, всіма його формами, всіма його елементами”. Ж. Мішле вважав, що завдання історика полягає не лише в тому, щоб “відтворити хід усіх подій”, але також – “взаємодій сил у великому русі, який відновлює саме життя”, відтворити інтегральне життя не тільки в його зовнішніх, але й у внутрішніх і глибини проявах. Це свідоме переконання видатного історика в недостатності вивчення однієї зовнішньої, політичної, історії сформувалося в нього ще на початку наукової діяльності. У 1837 р. він писав відомому літературному критикові Шарлю Сен-Беву, що “якщо б я дотримувався у викладі тільки політичної історії, якщо б я не враховував різноманітні елементи історії (релігію, право, географію, літературу, мистецтво тощо), моя манера була б зовсім іншою. Але мені потрібно було охопити великий життєвий рух, відтак усі ці різноманітні елементи входили в єдність викладу”. Ж. Мішле пропонував історикам активно залучати до своїх досліджень елементи географічного, кліматичного, демографічного аналізу. “Без географічної бази, – писав він, – цей історичний актор (народ) начебто ходить у повітрі”. Так само він вказував на важливість враховувати зв’язки між людьми та їхнім природним оточенням, яке “через поживу, через клімат впливає на людей сотнями способів”. “Яке гніздо, такий птах. яка батьківщина, така людина”, – констатував Ж. Мішле.

Невимовною свіжістю і глибиною віяло від роздумів Ж. Мішле про необхідність цікавитися сферою матеріального виробництва, так само як і світом духовності минулих епох, особливостями колективної та індивідуальної психіки, політичних ідей, звичаїв, які у своїй сукупності формували “національну душу” Франції. Не дивно, що вони більше, ніж на півстоліття випередили свій час і лягли в переосмисленому вигляді в основу концепції “нової історичної науки”, яку сповідувала школа “Анналів”.

Водночас погляди Ж. Мішле справили неабиякий вплив на розвиток соціальних наук уже в другій половині XIX ст., передусім ставши важливим джерелом методології знаменитої французької школи “географії людини”. У заснованих 1891 р. Полем Відаль де Ля Бляшем “Анналах географії” послідовно популяризувалася ідея зближення між географією та історією, а представники французької школи “географії людини” розробляли такі напрями досліджень, згодом традиційні для школи “Анналів”, як зв’язок між суспільством та середовищем, людиною та кліматом.

Ідеї Ж. Мішле були підхоплені й такими новими соціальними дисциплінами, як психологія та соціологія. Перша з них приступила до поглибленого вивчення станів колективної психіки, й на початку XX ст. філософ-антрополог Люсьєн Леві-Брюль розробив теорію “примітивної ментальності”. Визнаний “апостол”

французької соціології Еміль Дюркгайм у “Правилах соціологічного методу” (Париж, 1895) використав думку Ж. Мішле про необхідність злиття історичних, економічних, географічних, психологічних методів дослідження суспільства, поклавши її в основу власної концепції синтезу соціальних дисциплін. Е. Дюркгайм пророкував, що “прийде день, коли історія та соціологія будуть відрізнятися одна від одної лише незначними деталями”. Щоправда, він відводив провідну роль в цьому синтезі соціології, а не історії. Методологічні інновації, запропоновані в концепції міждисциплінарного синтезу Е. Дюркгайма, дозволили одному з найближчих його учнів Франсуа Сіміану виступити з детальною критикою методичного дискурсу в історичному дослідженні, який було тільки нещодавно впорядковано Ш. Сеньобо та Ш. Лянглуа. Особливо сильний резонанс в інтелектуальному середовищі викликала стаття Ф. Сіміана “Історичний метод і соціальні науки” (див. **додаток № 6**).

У центрі критики Ф. Сіміана опинився передусім метод отримання історичного знання на основі філологічної критики писемних документів, який обстоювали позитивісти. Він вважав, що історія не стане справжньою наукою до того часу, доки просто буде описувати видобуті з документів факти й укладати їх в ланцюги. Основу кожного наукового дослідження, за Ф. Сіміаном, повинна становити проблемна гіпотеза, яку можна було або підтверджувати, або спростовувати фактами. Відтак, поодинокий факт, який обожнювався позитивістами, мусив відступити на задній план. Факти повинні були впорядковуватись згідно гіпотез, що дозволило б виявити закономірність та причинність у хаосі історичних подій.

Ф. Сіміан особливо послідовно критикував неспроможність позитивістської історіографії пояснити причинно-наслідкові зв'язки. Наприклад, Ш. Сеньобо вважав, що весь політичний розвиток Європи після 1815 р. залежав від трьох “великих фактів” – революції 1830 та 1848 рр. та війни 1870-1871 рр. Ф. Сіміан справедливо вказав, що таким чином Ш. Сеньобо ототожнював причини з подіями-наслідками. Справжній зміст історичного розвитку Європи можна було зрозуміти тільки через ретельне вивчення соціальних форм та реального багатоманіття факторів, які впливали на поведінку людей.

Перспективу розвитку історичної науки Ф. Сіміан вбачав у послідовному побороженні трьох головних “ідолів”, створених “методичною” школою: 1) “ідола політичного” – постійного захоплення політичною історією, фактом-подією; 2) “ідола індивідуалізму” – надмірного зосередження на вчинках “великих людей” при одночасному занедбанні становища і ролі народних мас, їх уявлень, історії установ та інституцій; 3) “ідола хронологічного” – жорсткого дотримання послідовності подій та підкресленої уваги до генези явищ.

Погляди Ф. Сіміана популяризувались на сторінках заснованого 1900 р. філософом Анрі Берром “Огляду історичного синтезу”, завдання якого полягало у подоланні методологічних бар'єрів, що розділяли соціальні науки. “Огляд” був послідовним міждисциплінарним виданням, яке відіграло істотну роль у популяризації ідеї синтезу наук про суспільство. Центральне місце у концепції синтезу А. Берра належало не соціології, як у Е. Дюркгайма, а історії. У цьому

контексті А. Берр вперше ввів поняття “нова історична наука”, маючи на увазі широке об’єднання соціальних наук на базі історичного дослідження. До співробітництва в “Огляді” А. Берру вдалося залучити істориків різних напрямків, і це відповідало загальній дискусійній концепції часопису: на його сторінках друкувались як метри “методологічної” школи Ш. Лянглуа, Ш. Сеньобо, А. Оляр, Андре Озс, так і молоді прихильники реформування історичної науки М. Блок, Л. Февр, П’єр Ренувен.

З 1929 р. А. Берр займався організацією “тижнів синтезу”, під час яких науковці різних спеціальностей через призму специфічного підходу своїх дисциплін обговорювали такі проблеми як “цивілізація”, “натовп”, “прогрес”, “життя” й намагалися звести свої погляди до спільного знаменника. Таким чином відбувалося поступове зміщення акцентів дослідницького процесу від події-факту до проблеми. Не буде перебільшенням сказати, що діяльність А. Берра підготувала заснування “Анналів”, а “Огляд історичного синтезу” став ідейним прототипом цього часопису.

2. 2. Класичний період “Анналів” 1929-1940 рр. та діяльність М. Блока і Л. Февра

Задуманий у 1920-ті роки Л. Февром та М. Блоком проект “Анналів” став логічним розвитком ідейних концепцій і практичних починань Ф. Сіміана та А. Берра. Л. Февр і М. Блок, які народилися, відповідно, у 1878 та 1886 рр., в період становлення своїх наукових поглядів відчували, за їхнім визнанням, вплив цілого “вулкану новаторських ідей”. У 1930 р. Л. Февр згадував, що “коли в наші двадцять з чимось років ми зі змішаним почуттям захоплення та інстинктивного бунтарства читали “Соціологічний річник” (орган послідовників Е. Дюркгайма), однією з речей, яка особливо привертала нашу увагу, було прагнення до перегляду та перебудови концептуальних рамок”. Засновники “Анналів” запозичили від французької соціологічної школи теорію проблемного аналізу й синтезу, пристосувавши її до історичного типу дослідження, а також ідею про створення міждисциплінарної соціальної науки. Разом з тим, вони відкинули думку про організуючу роль соціології у синтезі наук про суспільство та, за А. Берром, обрали в якості інтегруючої дисципліни історію, інституціональні та моральні позиції якої, на відміну від молоді соціології, у Франції були безсумнівними. Мова йшла не тільки про десятки університетських кафедр та підрозділів, але й про високий авторитет історії у суспільстві. Історія була у Франції не просто однією з соціальних дисциплін, але центральною за реальним значенням: навколо неї організовувались та синтезувались інші науки про суспільство. Л. Февр підкреслював, що у Франції “історія завоювала одну по одній усі соціальні дисципліни”.

На загальному інституціональному тлі історичної науки у Франції старт “Анналів” виглядав порівняно скромним починанням. Один з найвідоміших представників школи “Анналів” Фернан Бродель згадував, що у 1930-ті роки читачами часопису було заледве декілька сотень спеціалістів у Франції та близько

сотні в Італії. В той же час тиражі таких загальноновизнаних періодичних видань позитивістського напрямку, як “Історичний огляд”, “Історичні питання” були в декілька разів більшими. Але, за оцінкою Ф. Броделя, саме перший період існування “Анналів”, період “бурі та натиску”, який тривав до Другої світової війни (1940 р.), був найпліднішим у їхній історії з точки зору обґрунтування нового методу.

На перший погляд, “Анналі” були органом “єретиків” в історичній науці, які стояли “поза законом”, що диктувався “методичною” школою. Проте у 30-ті роки коло однодумців Л. Февра та М. Блока сповідувало вже давно не дискусійні ідеї. Час їхньої дискусійності й апробації минув ще на початку століття. В період видання “Анналів” М. Блок та Л. Февр були вже відомими та шанованими науковцями. Як дослідник, Л. Февр здобув визнання своєю новаторською дисертацією “Філіпп II і Франш-Конте” (1911 р.), присвяченій “політичній, релігійній, економічній і ще більше соціальній історії цієї невеликої провінції”, що лежала на межі двох світів – німецького (“габсбурзького простору”) та французького. М. Блок був автором монографій “Королі та кріпаки: розділ з історії Капетингів” (1920 р.) та “Характерні риси французької аграрної історії” (1931 р.). Заснування “Анналів” було лише закономірним етапом у розвитку їхньої наукової кар’єри, яку вони, не маючи можливості розпочати у престижних вузах Франції, де кафедри очолювали засновники позитивістського напрямку, розпочали в 1919 р. у відвойованій після 47-ми років німецького правління столиці французького Ельзаса – Страсбурзі. На “голому місці” вони отримали унікальний шанс створити, як 30 років тому Ш. Сеньобо та Ш. Лянґлау, власну школу. І цей шанс вони використали у повній мірі, перетворивши в 1920-ті рр. Страсбурзький університет у другий за престижем центр історичної освіти у Франції після Сорбонни.

Плацдарм, створений Л. Февром та М. Блоком у Страсбурзькому університеті, уможливив прихильникам “нової історичної науки” перехід у 1929 р. до етапу ефективнішої популяризації своєї методологічної платформи за допомогою періодичного органу, яким стали “Анналі”. Це дозволило надати новому напрямку більш-менш рівноправного статусу з “методичною” школою, яка почала швидко здавати свої позиції. Свідченням цього став стрімкий поступ кар’єри Л. Февра та М. Блока. У 1932 р. першого з них було обрано завідувачем кафедри в престижному паризькому Коллеж де Франс, а другого в 1936 р. – завідувачем кафедри економічної історії у Сорбонні. У 1936 р. редакцію “Анналів” було перенесено зі Страсбурга до столиці.

Загострення наукової полеміки між редакторами “Анналів” та представниками “методичної” школи, яке спостерігалось в 1930-ті рр., було не вирішальним, як нерідко спрощено трактується цей етап еволюції школи “Анналів”, а залишковим ефектом суперечки двох історіографічних напрямків. Фактично у цей час позитивісти вже програли методологічне суперництво й могли лише плекати надії, що їм вдасться не допустити нову генерацію на престижні посади в Парижі. Реалізація наукової дискусії у вигляді конфлікту “старшого” й “молодшого” покоління істориків лише підтверджувала неминучість тріумфу “нової історичної науки”, яка природним шляхом мусила прийти на зміну “методичній” школі. Зрештою, полеміка

у науковій періодиці дозволила прихильникам “Анналів” завдати остаточного удару по методологічних постулатах позитивістів, як це зробив, наприклад, Л. Февр у закінченому ним 1933 р. циклі есеїв “Суд совісті історії й історика”.

В цьому концептуальному творі чітко простежується вплив критики Ф. Сіміаном позитивістського історіописання. Л. Февр твердив, що історію не можна зводити до механічної суми фактів-подій – такий-то король народився, жив, переміг, уклав мир, помер тоді-то. За його переконанням, це була зовсім не історія, а її емпірична поверхня, що ховала від погляду дослідника незвідані глибини. “А що робити з турським лівром, який впродовж століть поступово знецінювався, зростанням заробітної платні й цін?” – запитував він, стверджуючи, що це також “історичні факти, з нашої точки зору значно важливіші, ніж смерть монарха чи укладення договору”. Це – так звані історичні факти-конструкції, особливість яких полягала в тому, що на відміну від зафіксованих у письмових джерелах подій, “вони не дані нам безпосередньо, їх необхідно вилуштити з п'ятьми століть”, конструювати у процесі дослідження. Нове розуміння історичного факту потребувало докорінного перегляду дотихчасової концепції історичного джерела. Не заперечуючи важливості дослідження писемних джерел, Л. Февр критикував догму позитивістської історіографії, що “історію вивчають за допомогою тексту”, бо цей метод ставив реконструкцію минулого у жорстку залежність від філологічної критики. “Історія, – писав він, – відтворюється, без сумніву, на основі писемних джерел. Коли вони є. Але, коли їх немає, її можна і слід відтворювати й без письмових документів, на основі всього того, що винахідливість історика дозволить йому використати [...] Слова. Символи. Пейзажі. Черениця. Форми полів та бур'яни. Місячні затемнення та хомути для упряжі. Експертизи каміння і шпаг, проведені геологами та хіміками. Тож історію слід писати, використовуючи для цього все, що було в людини, залежить від неї, служить їй, що виражає людину, означає її присутність, дію, смаки та манеру бути людиною”¹. Л. Февр закликав істориків вивчати ландшафти, виявляти зв'язки між регіонами, вплив середовища на суспільство.

Такий тип історії передбачав рішучий розрив з описовим методом дослідження фактів-подій й зосередження на факті-проблемі. “Постановка проблеми, – писав Л. Февр, – це є і початок, і кінець будь-якого історичного дослідження. Там, де немає проблеми, – там немає й історії, лише пусті міркування і коментарі”.

Саме такою “купою паперового мотлоху, підсиненого фарбою”, Л. Февр назвав у своїй блискучій рецензії 1934 р. “Історію сучасної Росії” за редакцією Ш. Сеньобо та російського історика-емігранта Петра Мілкокова (Париж, 1932). Заперечення з боку Л. Февра викликала передусім структура рецензованої роботи, в якій з 1416 сторінок заледве 200 було присвячено історії VII-XVII ст. Пояснюючи цю диспропорцію у викладі матеріалу, Ш. Сеньобо писав у вступі, що належна реконструкція цих століть не видається можливою через брак письмових документів. Л. Февр відповів йому, що це твердження видається нісенітницею, бо вся “історія є пізнаваною”. Для цього

¹ М. Блоку також належить подібне твердження. Він писав, що “різноманітність історичних свідчень є майже нескінченною. Все, що людина говорить чи пише, все, що вона виготовляє, все до чого вона торкається, може і повинно давати про неї свідчення”.

історик повинен не переписувати документи, а “відтворювати минуле у всій його повноті за допомогою близьких дисциплін, які підтримують і доповнюють одна одну”. Можливість для дослідження епох, про які збереглося мало писемних свідчень, створював стрімкий розвиток соціальних наук та спеціальних історичних дисциплін, які в історичному дослідженні нового типу “заміняють генеалогію тією ж мірою, якою народ заміняє королів і принців в історії”.

Л. Февр вважав, що “Історія сучасної Росії” з самого початку була “мертвонародженим дитям” її авторів, які, захопившись описуванням діянь монархії, не помітили всього того, що становило феномен велетенського простору, яким була Російська імперія. Історики-позитивісти не зауважили “життя лісу і степу”, “приливів і відливів народного руху”, “могутнього життя річок”, “сільськогосподарської практики селян, їх знарядь, їх техніки, сівозміни культур”, “долі великих землевласників”, “народження міст, їх розвитку, їх установ, їх характеру”, “російських великих ярмарок”, складних феноменів ментальності, віри, наукової думки.

У есе “Історія і психологія” Л. Февр підкреслював, що порівняно з цими фактами-конструкціями історичні діяння особистостей мають вагу лише тоді, коли “знаходять продовження, підтримку і поширення в часі, маси сприймають їх і поширюють далі”. Це твердження відображало найприкметнішу рису методології школи “Анналів”, якою була зневага до політичної події на тлі підкресленої уваги до суспільних процесів. “Соціальне середовище харчує й оточує творця історичних діянь, у широкій мірі визначає наслідки його діяльності”, – писав Л. Февр. Тому ні він сам, ні М. Блок ніколи не досліджували політичну історію. Нсодноразово підкреслюючи, що в центрі уваги історика повинна стояти людина, вони розуміли її не як політичну особистість, а як фактор, сформований соціальним середовищем.

Л. Февр вважається засновником нового жанру історичного життєписання – так званої інтелектуальної біографії. В монографічних роботах дослідника (“Доля: Мартін Лютер” (1928), “Навколо Гептамерона: любов священна, любов мирська”) розглянуто питання про інтелектуальні можливості уяви діячів епохи Ренесансу, а відтак про роль людини у соціальному новаторстві. Для Л. Февра інтелектуали є лише найяскравішими виразниками суспільних, колективних уявлень. Якщо умовно зобразити соціум у вигляді кола, інтелектуали становитимуть його центр, проте без навколишньої площини сфери вони не існуватимуть у реальності. У праці “Проблема безбожності у XVI столітті: релігія Рабле” (1942) Л. Февр здійснив глибокий аналіз індивідуального світогляду Франсуа Рабле через призму соціального середовища його епохи, прямуючи до зрозуміння унікального через загальне. Досліджуючи за допомогою методів історичної психології ментальні структури XVI ст., Л. Февр спростував поширене в тогочасній історіографії уявлення про атеїстичне спрямування світогляду автора “Гаргантюа та Пантагрюеля”. Він довів, що в реальному світі глибоко і фанатично релігійного XVI ст. такого явища як атеїзм не могло існувати, бо його формування не допускала структура світосприйняття людини того часу. Структура світосприйняття соціуму, колективні уявлення, як об’єкти дослідження, витісняють з поля уваги представників “нової історичної науки” класичну історію ідей.

Після розриву з фактом-подією в центрі уваги реформованої історичної науки опинились маргінальні в позитивістській історіографії суспільство та економіка. Цей якісний поворот знайшов, зокрема, відображення у підзаголовку “Анналів” – “Економічна та соціальна історія”. Підкреслена увага до економіки пояснюється тим, що соціальні відносини, які розвивалися навколо економічних, були особливо чіткими й цільними, легко осяжними. Разом з тим, ані М. Блок, який знав твори Карла Маркса, ані Л. Февр не абсолютизували роль економіки у визначенні соціальних відносин. Матеріальне виробництво було для них одним з багатьох рівнодіючих чинників суспільного життя. Так, наприклад, М. Блок у своїй роботі “Феодальне суспільство” (Париж, 1939) розглянув суспільство доби середньовіччя як складне поєднання економічних, соціальних, політичних, ідеологічних, ментальних інституцій, а не як “результат певного рівня розвитку продуктивних сил”. Він показав, що в реальному світі криві духовного, економічного, політичного розвитку практично ніколи не співпадали: періоди економічного піднесення часто супроводжувалися занепадом у духовній сфері, і навпаки – кризи матеріального виробництва та торгівлі нерідко були позначені величними злетами людської духовності та політичною активністю. Засновники “Анналів” вважали об’єктами свого вивчення матеріальні умови життя, економіку, соціальну структуру і всі прояви духовності, тобто все те, що в сукупності створювало суспільство. Тож для “ нової історичної науки ” головним об’єктом дослідження було суспільство як цілісна система. Суспільство було тим ґрунтом, на який вона поставила історію людини, зробивши її пояснюваною. Це дозволило представникам школи “Анналів” “пояснити світ світові” й здолати методологічні труднощі в розвитку історичної науки.

Класичним прикладом дослідження історії через призму соціального підходу вважається робота М. Блока “Королі-чудотворці” (1924 р.), у якій звичні для позитивістської історіографії дійові особи – французькі королі доби середньовіччя – розглядалися в якості абстрактних носіїв верховної влади у системі суспільних відносин. М. Блок робить у цьому дослідженні неможливу з точки зору сучасних істориків-позитивістів річ: він реставрує механізми народного уявлення про божественний характер королівської влади. За відправний пункт свого дослідження він узяв такий малодосліджений аспект церемонії коронування “християнніших монархів” у Реймському соборі, як процедура зцілення королем хворих золотухою. Віра у божественні джерела влади короля знаходила підтримку в масах завдяки фактам чудесного зцілення, які скоріше за все були наслідками психологічного шоку в пануючій атмосфері містичного ірраціоналізму. М. Блок вважає церемонію зцілення символом ствердження законності влади короля над суспільством, що було дуже характерним саме для середньовіччя, коли поширеними були масові уявлення про містичний характер королівської влади. В XIX ст. у зв’язку з поширенням світської свідомості цей звичай сприймався вже як архаїчний. Відтак об’єктами дослідження М. Блока стають не королі, а колективні уявлення французів доби середньовіччя, процес їх формування в надрах соціальних груп. Це вимагало від дослідника звернення до етнології та психології, за допомогою яких він вивчав вірування, ритуали, забобони людей середньовіччя. Заслугою М. Блока, а також

Л. Февра, слід вважати впровадження до історичного дослідження запозиченого з соціальної психології поняття “колективної свідомості” та розробку методів вивчення ментальності – комплексу уявлень про світ, які, діючи на межі свідомого і підсвідомого, формували моделі поведінки людей даної історичної епохи.

Квінтесенцію поглядів М. Блока на сутність історії та її методологію викладено в роботі “Апологія історії або ремесло історика”, написаної під час німецької окупації (1941), а опублікованої вже після смерті автора (1949), розстріляного у 1944 р. вішістами за участь у русі опору та єврейське походження. Це есе вважається науковим заповітом М. Блока. За змістом воно є переконливим захистом історії від нападок скептиків, які стверджували, що вона “ні на що не придатна”, бо не здатна продукувати точне знання, а відтак є непотрібною. М. Блоку, який виклав у “Апології” погляди послідовників “Анналів” на історіописання, вдалося переконливо довести, що історія є справжньою наукою, яка спроможна адекватно висвітлювати минуле, застосовуючи методи суміжних соціальних дисциплін. Суспільна роль історії, – вважав М. Блок, – полягає в тому, щоб служити для зрозуміння сьогодення через минуле, а минулого – через реалії сучасності. Зв’язок минулого та сьогодення можна осмислити завдяки аналізу соціальних і економічних структур, які внаслідок своєї значної тривалості в часі є наочними й осяжними реаліями у потоці змін. Таким чином, вже в “Апології історії” М. Блок штрихами намітив теорію структур в “часі довгої тривалості”, яку зробив основою своєї історичної концепції визначний послідовник Л. Февра та М. Блока Ф. Бродель (1902-1985). Саме Ф. Броделю судилося забезпечити спадковість і визначити основні напрямки досліджень школи “Анналів” після Другої світової війни. Після смерті свого вчителя Л. Февра (1956 р.), він очолив видання заснованого останнім спільно з М. Блоком часопису, який, за його власним визнанням, продовжував “створювати фактично одноосібно”.

2. 3. На вершині визнання: школа “Анналів” в період наукової домінації Ф. Броделя та Е.-К. Лябрussa

Саме в період домінації Ф. Броделя в “Анналах” зв’язаний з цим часописом історіографічний напрям стає провідним у Франції й здобуває широке визнання і славу в світі. Відтак “броделівський період” традиційно розглядається як новий, другий, етап еволюції “нової історичної науки”, коли на зміну поколінню її засновників приходить друге покоління дослідників. У деяких працях цей етап датується 1946-1970 рр., проте оптимальні його хронологічні рамки, пов’язані з особистим безсумнівним впливом Ф. Броделя у французькій історичній науці, слід, на наш погляд, відносити до 1949-1969 рр. (нижня хронологічна межа – опублікування найвагомішої в концептуальному плані праці дослідника “Середземномор’я і середземноморський світ в епоху Філіппа II”, завдяки якій він очолив створену спеціально для нього Коллеж де Франс кафедру історії цивілізацій; верхня – його самоусунення від редагування “Анналів”).

Шлях Ф. Броделя до наукових вершин був складним і суперечливим: через призму індивідуального він уособлював загальний розвиток французької історичної думки того часу. Розпочавши в середині 1920-х рр. працю над дисертацією як типовий дослідник-позитивіст, Ф. Бродель мав намір дослідити середземноморський напрям політики Іспанії в період правління Філіппа II (1556-1598). Однак, в міру ознайомлення молодого дослідника з безмежним архівним матеріалом, його наміри зазнавали помітної еволюції в душі концептуальних засад “нової історичної науки”. “Філіпп II приваблював мене все менше й менше, – згадував Ф. Бродель, – а Середземномор’я все більше й більше [...] Таким чином, я досить пізно вступив на шлях, який вів до того, що стало пізніше головною справою мого життя – цілком нової історії, яка поривала з усім, чого нас за традицією вчили”. Ф. Бродель захопився величним, практично самодостатнім і незмінним світом Середземномор’я, на узбережжях якого впродовж тисячоліть виникали й змінювались цивілізації, тим величним пульсуванням часу, яке через призму сприйняття сучасниками видавалося константою, абсолютотом площею в п’ять мільйонів квадратних кілометрів, що визначав долі людей та народів.

Вирішальним імпульсом у трансформації методологічного світогляду Ф. Броделя став вплив трьох відомих вчених: представника французької школи “географії людини” А. Демажона, А. Берра і, особливо, Л. Февра. У 1930-ті рр. під впливом Л. Февра у Ф. Броделя оформився грандіозний задум “відновити минуле цього моря”. Реалізації цього задуму він присвятив двадцять років копіткої наукової праці. Реалізації цього проекту не змогла завдати й Друга світова війна: “Середземномор’я” обсягом в 1500 сторінок Ф. Бродель писав з пам’яті в німецькому таборі для військовополонених під Любеком у 1942-1943 рр. Історичне дослідження стало для нього способом вирватися уявою з гітлерівських катівень, поринувши думками за обрій, де “здалека від наших щоденних турбот творилася історія, здійснюючи свій розмірений оберт, такий же розмірений, як і стародавнє життя Середземномор’я, незмінність і свого роду величну нерухомість якого я так часто відчуваю. Ось яким чином я прийшов до свідомих пошуків найглибшої історичної мови, яку я міг осягнути – нерухомого часу, або, в крайньому разі, часу, який розгортається дуже повільно, зберігаючи тенденцію до постійних повторень. І саме так моя книга вибудувалася за множиною різноманітних часових ліній, починаючи з майже цілковитої нерухомості й аж до короткої конкретної події”.

“Середземномор’я” Ф. Броделя, як визначав значення цієї праці автор, стало революційним проривом до “геоісторії”, яка визначається синхронністю трьох часових ритмів – часу географічного, часу соціального та часу індивідуального.

- Основну ідею своєї книги – тривимірність історичного процесу в часі – дослідник виклав у вступі до її першого видання (див. **додаток № 7**). Структуру книги підпорядковано розкриттю цієї ідеї: “Середземномор’я” складається з трьох автономних ссеїв, сукупність яких відкривала перед читачами три великі площини, обмежені хронологічними рамками другої половини XVI ст.: 1) “історію начебто непорушну, історію людини у стосунках із середовищем, що її оточує”; 2) “повільно рухома історію, так би мовити, історію соціальну”; 3) “історію у вимірі не людини

(тобто суспільства), а індивіда”. Перша історія є глибинною й репрезентує собою майже незмінний вплив середовища на людину; друга, що ніби лежить пластом над першою, повільно змінюється під впливом економічного прогресу; третя – “здійснюється і гине миттєво”. У своєму складному поєднанні всі часові ритми історичного процесу творять “історію живу і, по суті, історію єдину”, “глобальну”.

Найважливішим з точки зору глобальної перспективи розвитку людства Ф. Бродель вважав “географічний час”, який був найбільш статичним, незмінним елементом в такій непевній субстанції як еволюція суспільства. Ф. Бродель вважав, що шлях до пізнання плінних діянь людини лежить через те, що у ньому незмінне, а саме через стосунки з оточенням. Діалог людини з землею та оточуючим довкіллям є вічним, – підкреслював Ф. Бродель, – “він може змінюватись, і навіть змінюється поверхнево, але при цьому вперто зберігає свою сутність, ніби не відчуваючи руйнівної сили часу”. Тому він заохочував до синтезу географії та історії у вивченні суспільства: географи мали, на його погляд, присвячувати більше уваги часові, а історики – середовищу, в якому функціонує суспільство.

Закликаючи істориків до “вивчення людей у тісному зв’язку з землею, яка їх на собі несе і живить”, Ф. Бродель сформулював знамените, центральне, поняття своєї концепції – “час довгої тривалості” (*la longue durée*). Зміст цього поняття він обґрунтував у опублікованій в 1958 р. в “Анналах” спеціальній статті “Історія та соціальні науки: довга часова тривалість”. Згідно історика, “час довгої тривалості” – це час, який “володіє людством”. Під історією в “часі довгої тривалості” Ф. Бродель розумів “майже статичну” або “повільно пульсуючу” історію, “макроісторію”.

Значно динамічнішою була “соціальна історія”, яка могла оновлюватися декілька разів за один цикл “часу довгої тривалості”.

Найменш цінною для дослідника, за переконанням Ф. Броделя, була “коротка історія”, або “мікроісторія” – події та дії індивідів. Для Ф. Броделя факти-події – це “вибухи”, “гучні новини й не більше”, “одноденні квіти, що швидко в’януть, і які не можна взяти до рук двічі”.

Таким чином, у “Середземномор’ї” Ф. Бродель обґрунтував діаметрально протилежне від притаманного позитивістській методології бачення ролі подій, зокрема політичних факторів, в історії. Справжнім героєм його дослідження став не Філіпп II і навіть не політика Іспанії, а світ Середземномор’я. За півстоліття французька істологія здійснила докорінне оновлення методологічних принципів, коли на зміну “політиці спочатку” Ш. Сеньобо та Е. Лявісса прийшла “політика після” Ф. Броделя.

Методологічні інновації, сформульовані Ф. Броделем у “Середземномор’ї”, вразили сучасників науковою зухвалістю. Л. Февр назвав цю книгу “новим маніфестом “Анналів”, “дивом ерудиції”, “віхою” у розвитку французької історичної науки. Щойно побачивши світ, “Середземномор’я” стало класикою історичної думки, тим шедевром, який у якості взірця дисертаційного дослідження прагнули скопіювати сотні істориків. У 1950-х роках до Ф. Броделя в пошуках теми дисертації та наукового керівництва звертались десятки початкуючих

науковців, які обирали для спеціалізації історію Середземномор'я в різні епохи. Проте, в кінцевому результаті, їхні дисертації були лише копіями, які не могли перевершити матриці.

Не слід забувати, що обраний Ф. Броделем як об'єкт дослідження Середземноморський регіон був лише прикладом. Використовуючи вектори, вказані в “Середземномор'ї”, “глобальний” підхід Ф. Броделя стали застосовувати для вивчення самодостатніх “світів” у межах французького та світового простору П'єр Шоню (Севілья), Еммануель Ле Руа Лядюрі (Лянгедок) та інші його учні.

Величезне зацікавлення новим способом історіописання, стимульоване загальним суспільно-політичним настроєм повоєнної Франції – витвореним у роки боротьби з окупантами духом єдності, поширенням лівої ідеології, оптимізмом економічної інтеграції у Європу, – сприяло різкому зростанню авторитету “Анналів”. Як згадував Ф. Бродель, “університетська молодь масово захоплювалася ідеями Л. Февра та М. Блока і зверталася до їхніх наступників”, тобто до нього самого та до Е.-К. Лябрussa, який змінив М. Блока на кафедрі економічної історії Сорбонни.

Поруч з Ф. Броделем Е.-К. Лябрuss вважався у 1950-1960-ті рр. другим великим авторитетом французької історичної науки. За влучною характеристикою П. Берка, “якщо Бродель був кардиналом Рішельє “Анналів”, то Лябрuss – їх “сірим пресвященством”, отцем Жозефом”. Хоч основні роботи Е.-К. Лябрussa “Нарис коливань цін та доходів у Франції у XVIII ст.” та “Криза французької економіки в кінці Старого режиму та на початку Революції” були написані задовго до завершення Другої світової війни (опубліковані, відповідно, у 1933 та 1944 рр.), саме в умовах повоєнної історіографічної кон'юнктури вони набули незмірної ваги: вони встановили “стандарт” реконструкції економічної та соціальної історії.

Вагомого впливу методології Е.-К. Лябрussa зазнав сам Ф. Бродель, який, зокрема, запозичив і специфічно переосмислив таке центральне для концепції цього “метра” соціально-економічної історії поняття як “час довгої тривалості” (*la longue durée*). Цим терміном Е.-К. Лябрuss окреслював тривалий цикл економічного розвитку. Такі тривалі цикли економічного розвитку, що визначалися зміною ціни на основний продукт харчування у Франції, яким був хліб, та реальною заробітною платнею, становили, на думку Е.-К. Лябрussa, основу суспільно-політичного життя. Тривалі економічні цикли, які охоплювали кілька десятиліть, розвивалися за власними внутрішніми законами: зростання цін на зерно призводило, з одного боку, до падіння реальних прибутків найманих робітників, з іншого – до збагачення поставників зерна, прибутки яких зростали швидше, ніж видатки на зарплатню робітникам. В конкретних історичних умовах Франції XVIII ст. ці “економічні ножиці” між цінами та прибутками призвели до зростання розриву між багатством та бідністю і, поєднавшись з пропорційним щодо подорожчання зерна зростанням феодалної ренти, зумовили визрівання революційної кризи.

З-поміж усіх представників “нової історичної науки” Е.-К. Лябрuss чи не найближче підійшов до марксистського розуміння історичного процесу, віддавши першість серед факторів останнього економіці. За Е.-К. Лябрussом, економіка завжди провадила суспільство, “була політичною”, й тому будь-яка “зміна в

принципі, хоча й не завжди, є економічною”. Оскільки основою суспільного прогресу Е.-К. Лябрусс вважав “економічний час”, у якості магістрального напрямку досліджень французької історичної науки він пропонував обрати з’ясування генези сучасного капіталізму.

З 1955 р. він фактично очолив реалізацію цього грандіозного проекту, в основу якого було покладено десятки дисертацій його учнів, кожна з яких була присвячена висвітленню певного елементу соціально-економічної історії Франції XVIII ст. Ці дослідження нерідко обмежувались рамками однієї провінції, департаменту чи навіть міста, сектором матеріального чи соціального життя, однією професією тощо. Таким чином, економічна й соціальна історія стала провідним напрямом у дослідженнях школи “Анналів”.

Завдяки своїй активності та опануванню провідних викладацьких кафедр лідери руху “Анналів” змогли приступити до формування розвинутої школи та її інституціоналізації у процесі глибокого реформування науково-освітньої системи у Франції. Внаслідок цього “наступу” впродовж повоєнного двадцятиліття “нова історична наука” стала провідною течією у французькій історіографії. Переконливим показником зростання авторитету “Анналів” було те, що вже у 1961 р. 41% від загального числа захищених у галузі історії докторських та магістерських дисертацій охоплювали проблеми, популяризовані цим часописом. Наприкінці 1950-х рр. науковці школи “Анналів” стали відігравати провідну роль у експертних та спеціалізованих радах захисту з історії.

Процес наукової інституціоналізації школи “Анналів” розпочався одразу ж після Другої світової війни, коли прихильники “нової історичної науки” зайняли провідні позиції у створеному ще 1939 р. за пропозицією Народного фронту Національному центрі наукових досліджень. Центр розпочав систематичне фінансування дослідницьких проектів молодих істориків, соціологів, економістів, географів, політологів, що стимулювало різке зростання їхнього професійного рівня. У 1947 р. Л. Февр, Ф. Бродель та Ш. Моразе домоглися створення так званої VI секції (економічних і соціальних наук) Практичної школи вищих досліджень, яка стала головною інституціональною опорою “Анналів”. Попри те, що в 1940-і та на початку 1950-х років фінансові можливості VI секції залишалися дуже скромними й вона існувала переважно завдяки американським грантам, її діяльність дозволила приступити до практичного здійснення програми “Анналів” – створення під проводом історії синтетичної міждисциплінарної науки про суспільство. У VI секції початково існували чотири науково-дослідницькі центри: економічної та соціальної історії, економіки, соціології, культури, які об’єднували 42 автономні підрозділи, розміщені у багатьох містах Франції та за кордоном. Центром історичних досліджень керував Ф. Бродель, економічних – Ш. Моразе. Загальне керівництво VI секцією здійснював Л. Февр, а з 1956 р. – Ф. Бродель (до 1972 р.). Велика увага в роботі секції присвячувалася вихованню наукових кадрів і поширенню методологічного впливу. Тут вперше було чітко сформульовано напрями розвитку історичних досліджень у Франції, центральним з яких була соціально-економічна історія. При дослідницьких центрах VI секції заснуються лабораторії соціальних,

економічних, психологічних, кількісних студій. У 1975 р. VI секцію було переіменовано у Школу вищих досліджень у соціальних науках (EHESS). Сьогодні її очолює член редакції “Анналів” Жак Ревель.

Офіційне визнання до “Анналів” прийшло ще на початку 1960-х рр. З метою сприяння синтезові соціальних наук спеціальним урядовим декретом 1962 р. було ухвалено рішення про будову у Парижі Будинку наук про людину. З впровадженням його у дію в 1969 р. завершився процес “одержавлення” “Анналів”. У Будинку перенесли більшість інститутів VI секції. Головним адміністратором Будинку наук про людину в 1962 р. призначили Ф. Броделя. Це було фактичне визнання державою домінуючого становища історії в системі соціальних наук та слушності її претензій на методологічне керівництво процесом дослідження суспільства. Не випадково саме з середини 1960-х рр. формується традиція створення методологічних праць синтетичного характеру за участю спеціалістів різних дисциплін під загальною редакцією істориків.

Наприкінці 1950-х – в 1960-ті рр. у Франції з’являються періодичні видання, які декларують своєю метою дослідження суспільства та економіки. Це – “Сільські дослідження”, “Огляд нової та новітньої історії”, “Людина: французький огляд антропології”, “Анналі історичної демографії”. У 1960-ті рр. провідні науковці школи “Анналів” стають постійними гостями телевізійного сфери і, навіть створюють, як Е. Ле Руа Лядюрі, власні цикли програм, присвячені “новій історичній науці”. Лідери “Анналів” здобувають всевітнє визнання, їхні роботи перекладаються десятками мов, а найпрестижніші університети мовби змагаються у присвоєнні їм почесних титулів. Наприклад, лише Ф. Броделя обрали почесним доктором Оксфордського, Кембріджського, Мадридського, Женевського, Лондонського, Чиказького, Флорентійського, Падуанського, Единбурзького, Сан-Паульського університетів.

Самі “Анналі” (у 1936 р. вони змінили підзаголовок на “Економіки. Суспільства. Цивілізації”) втратили імідж опозиційного видання й фактично перетворилися на офіційний орган, що визначав загальний тон в історіографії. За оцінкою Ф. Броделя, після політичних подій 1968 р. “Анналі” стають “одним з найбільш ортодоксальних (видань), яке сприяє успішній кар’єрі та соціальному успіхові”. У 1965 р. директор Інституту дослідження й історії текстів Жан Гленіссон у праці “Історичні дослідження у Франції з 1940 до 1965 року” відзначає: “Сьогодні (у Франції), чи слід це повторювати? – беззаперечний тріумф тієї історичної концепції, найактивнішими поборниками якої були “Анналі”, майже не залишає місця для ворожих чи просто відмінних від неї тенденцій. Фактично в єдиній сім’ї істориків немає більше битв”.

Зрештою, блискучий успіх історіографічного напрямку, пов’язаного з “Анналами”, відповідав духові часу й був зумовлений швидкою трансформацією світу та уявлень людини про нього. Стрімкий розвиток науки та технологій упродовж життя лише одного покоління дозволив перемогти відстані, які тисячоліттями розділяли людей, зробити світ мобільним, урбанізованим, “глобальним” у безпосередньому розумінні цього поняття. “Новий світ, чому ж не

нова історія?” – ці слова Ф. Броделя ніби стали девізом тих якісних трансформацій, що відбулись у французькій історіографії в 1950-1960-ті рр. Історія, як і світ, мусила бути глобальною, всеохоплюючою, тотальною. Тож не дивно, що в центрі уваги Ф. Броделя та його послідовників опинилися початки сучасного світу, елементи якого почали формуватися близько 1500 р. Основною відмінністю нового часу від доби середньовіччя стало, на погляд Ф. Броделя, поширення прагнення до поліпшення умов життя, оточення себе зручними і престижними речами, становлення цивілізації матеріальних благ.

Висвітленню цього процесу присвячена тритомна праця “Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.” (Париж, 1970-1979). Її створенню Ф. Бродель присвятив понад двадцять років наполегливої праці. Задум дослідження полягав у відтворенні “єдності історії” людства, яка ґрунтувалася на єдності матеріального життя. Це передбачало, що “все побачене обов’язково мусить відповідати світовому масштабові”. Не більше й не менше. Відтак проект Ф. Броделя вражає своєю грандіозністю: він прагне відтворити загальну картину матеріального життя чотирьох континентів (Європи, Азії, Африки, Америки) упродовж чотирьох століть, з’ясовуючи при цьому, коли, де й чому відбулися “розриви старої системи” (феодалного ладу) та як зароджувалися і розвинулися капіталістичні відносини та матеріальна цивілізація. Щоб досягти поставленої мети, Ф. Бродель моделює пласти економічної історії – щоденне матеріальне життя, ринкову економіку та елементи капіталізму (1-2 томи), які синхронізує (за апробованим ним ще в “Середземномор’ї” методом) з хронологічною моделлю економічного життя (починаючи від географічних і кліматичних умов до аналізу складу населення, технологій виробництва, обміну, ролі міст та соціо професійного поділу).

Історія людства XV-XVIII ст. постає в “Матеріальній цивілізації” як складний ланцюг змін, домінуючих на певному етапі історичного розвитку “світів-економік”, прив’язаних до певних географічних регіонів. Це – нескінченна тяглість зміни та взаємодії різноманітних “світів” у просторі й часі. Кожен з цих “світів” Ф. Бродель аналізує у всіх його зрізах, на всіх рівнях, тобто тотально. Тотальний (або “глобальний”) підхід, за Ф. Броделем, це не претензія історика на пояснення всього світу, а лише заявка на дослідження певного його фрагменту в конкретній просторово-часовій площині, заявка, яка, однак, потребує неодмінного висвітлення істориком всіх без винятку рівнів функціонування даного суспільства.

Центральним поняттям роботи є “цивілізація”, під якою Ф. Бродель розумів розміщений на певній площині й у хронологічній тривалості континуум, що характеризувався внутрішньою єдністю і незмінністю ознак. Цивілізація, як показав Ф. Бродель у “Середземномор’ї”, розвивалася в трьох часових потоках, найважливішим з яких був “час довгої тривалості”. Ф. Бродель слушно відзначав, що зрозуміти генезу сучасної капіталістичної цивілізації неможливо без розгляду цього процесу у дуже тривалому часовому проміжку: “Задовго до появи капіталізму його заповідали численні ознаки: зростання міст і обмінів, поява ринку праці, згуртованість суспільства, поширення грошей, зростання виробництва, торгівля

на великі відстані, чи, як хочете, міжнародний ринок [...] Чимале число найобережніших істориків відмовляється спускатися далі XVI, а то й (переважно!) XVIII ст., у відомому розумінні ототожнюючи капіталізм з дивовижним спалахом промислової революції. Але навіть за такої короткої перспективи мова йде про три чи п'ять століть і, отже, про структуру довгої часової протяжності – це послідовність рухів, що поновлюються з варіаціями та зворотними рухами, з погіршеннями, пристосуваннями, стагнаціями – соціологи кажуть про структурування, деструктурування, реструктурування”. Зміни в таких структурах, за звичай, протікали довгими ритмами, а їх еволюцію Ф. Бродель розумів як циклічність у всіх виявах. Циклічність є характерною ознакою передусім економічного життя: вивчення кривих і графіків цін, зарплатні, народжуваності та смертності, міграцій, обміну, виробництва є можливим лише у тривалому часі (десятки й сотні років). Констатуючи це, Ф. Бродель наслідує методологічні погляди Е.-К. Лябрусса. Водночас він стверджує, що циклічному розвитку підпорядковані й такі прояви цивілізації, як технології, політичний лад, духовність, наука, освіта, а також – вперта боротьба людини з навколишнім середовищем.

У вступі до другого тому свого останнього масштабного дослідження, виконаного, як попередні, в манері тотальної історії, – “Ідентичності Франції”, Ф. Бродель, який спробував осмислити історичний феномен велетенського простору своєї країни у “часі довгої тривалості”, відзначав: “Якщо [...] поглянути на Францію в її найзагальніших хронологічних рамках, то вона становить цілу низку Францій, котрі послідовно змінювали одна одну, Францій різних і схожих, на зміну – то тісних, то широких, то єдиних, то роздроблених, то процвітаючих, то занепадаючих, то тріумфуючих, то нещасних [...] Припливи й відпливи цих циклів, змінюючись, призводили до руху живі маси нашої історії, подібно до того як припливи і відпливи без упину хвилюють води морів [...] Не зайвим буде нагадати, що історія кожної з них невблаганно циклічна [...] Ці довготривалі, багатівікові цикли – не лише економічного походження. Їх не можна співставити з історичним матеріалізмом, для якого економіка виступає причиною та найвагомішою рушійною силою життя людей. Причини й наслідки в них, як це завжди буває, переплетені між собою і зв'язані певною системою *feed back* (зворотнього зв'язку), яка перетворює їх почергово то в причини, то в рушійні сили, то в наслідки”.

Відтак основними дійовими особами дослідження Ф. Броделя стають не особи і навіть не колективи, а змодельовані форми їхньої діяльності – “структури”. Структура, за Ф. Броделем, – це будь-яка змодельована істориком реальність минулого, яка протистоїть “часові довгої тривалості” й залишається, незважаючи на дію природних, біологічних, соціальних факторів, незмінною у своїй основі впродовж життя кількох поколінь. Найвагомішою структурою, за Ф. Броделем, є сама цивілізація. “Кожна з цих цивілізацій, – писав він, – і всі вони в сукупності втягають нас у гігантський історичний рух дуже довгої тривалості. Цей рух стає для кожного суспільства джерелом тільки йому притаманної внутрішньої логіки і водночас знаходить свій вияв у нескінченних суперечностях, притаманних рухові в цілому”.

Історіографічним втіленням поглядів Ф. Броделя став проєкт серії монографій “Великі цивілізації”, окремі частини якого писали учні історика. Наприклад, у 1964 р. з’явилася книга Жака Ле Гоффа, присвячена цивілізації середньовічного Заходу V-XIV ст. У центрі уваги дослідника опинилися простір і час у сприйнятті та житті людей середньовіччя, їхнє матеріальне життя, соціальна система, колективна психологія. Однак головним об’єктом свого дослідження Ж. Ле Гофф вважав просторово-часові структури, які “утворюють кадр будь-якого суспільства та будь-якої культури”.

Структуралізм Ф. Броделя, що виявився в дослідженні стійких систем соціально-економічної історії, найяскравіше втілюється у його “науковому заповіті” – “Ідентичності Франції”. Автор планував написати чотири томи, з яких встиг написати лише два. Їх було опубліковано вже після його смерті – впродовж 1986-1990 рр. Об’єктом дослідження першого тому стала “імобільна (нерухома) історія” взаємин людини з навколишнім середовищем. Ф. Бродель розглядає географічні й кліматичні умови Франції та вплив цього велетенського простору на антропологічну, лінгвістичну, економічну, політичну різноманітність її регіонів. У ширшому розумінні – це дослідження французької самобутності у “часі довгої тривалості” – стосунків між містами та селами, впливу на них ландшафтів, ролі Парижа у національному об’єднанні, розвитку транспорту та професій, тощо. У цьому дослідженні люди особливо сильно розчинені в середовищі, в обставинах. У зв’язку з цим Ф. Бродель наголошує, що не лише “люди творять історію, але й історія створює людей, вона нерідко формує їхню долю – це анонімна, але глибока й часто мовчазна історія” в “часі довгої тривалості”.

Таким чином, загалом у дослідженнях Ф. Броделя цілком витісняє індивідуальне, й історична наука перетворюється на дисципліну, яка вивчає суспільство “без реальних людей”. Ще в “Середземномор’ї” Ф. Бродель визнавав: “Коли я думаю про індивіда, він завжди видається мені поневоленим долєю, поза яку він не в стані вийти”. Відтак, підкреслював він, “за своїм темпераментом я – “структураліст”, події і навіть кон’юнктури короткої тривалості мало мене приваблюють”.

Повною мірою цю тенденцію розвинули методологічні розробки учнів Ф. Броделя, особливо Емманюеля Ле Руа Лядюрі, якому й належить авторство формули нової сфери історичного дослідження, що абсолютизувала структуралізм та контакти людини з оточенням, – “історія без людей”. Остання стала прикметною особливістю третього етапу розвитку школи “Анналів”, який розпочався 1969 р., коли редакцію часопису очолив “тріумвірат” представників нової наукової генерації – медієвіст Ж. Ле Гофф, модерніст – Е. Ле Руа Лядюрі та спеціаліст з історії новітнього часу – М. Ферро.

2. 4. “Нова історія”, “виклик” постмодерну та криза методології “Анналів”

Після відходу Е.-К. Лябрусса та Ф. Броделя від здійснення абсолютного керівництва школою “Анналів” на перший план висуваються їхні учні, які,

дистанціюючись від спадщини “метрів”, намагаються привнести в методологію цього історіографічного напрямку власне плюралістичне бачення історичного процесу. З цього моменту в “анналівській спільноті” (*communauté annaliste*, як воліють окреслювати себе вони самі, дистансуючись від поняття історіографічна “школа”, представники третього покоління руху, що розвинувся навколо “Анналів”) можна ствердити відсутність одного чи двох магістральних напрямків досліджень. Натомість практично кожен з відомих її представників намагається обґрунтувати власну методологічну концепцію й популяризувати її серією монографій.

Однією з найяскравіших фігур у сучасній французькій історіографії вважається спадкоємець Ф. Броделя на кафедрі історії цивілізації в Коллеж де Франс (з 1973 р.) Е. Ле Руа Лядюрі. Його наукову діяльність незмінно супроводжує ореол комерційного успіху, і це найприкметніше свідчення нових віянь у школі “Анналів”. Книги М. Блока, Л. Февра, Ф. Броделя, Е.-К. Лябрussa не продавались великими тиражами, їхній науковий успіх не підкріплювався комерційним. Лише в 1985 р., коли продаж одного з накладів “Середземномор’я” Ф. Броделя досягнув 8500 примірників, його включили в рейтинг читацьких симпатій. Інша річ “Монтайю, окситанське село з 1294 до 1324 року” (Париж, 1975) Е. Ле Руа Лядюрі, яка була книгою, написаною у відповідному місці й у відповідний час, на хвилі всезагального захоплення екологією і регіоналізмом. Її продаж різко зріс, коли лідер соціал-демократів Франсуа Миттеран визнав по телесаченню, що він читає її. “Монтайю” була розкуплена фантастичним навіть для художньої книги у Франції тиражем в 200 тисяч примірників. Після ознайомлення з цією книгою урбанізована Франція кінця 1970-х рр. “відкрила” для себе свої історичні корені – традиційне село.

За змістом “Монтайю” є дослідженням історії ізольованої піренейської громади в добу середньовіччя, виконаним у кращих зразках двох історичних технік – культурної антропології та тотальної історії.

Монтайю – маленьке село горян-пастухів у Верхньому Ар’єжі, розташоване на висоті 1300 метрів над рівнем моря, відоме завдяки трагічним подіям, що стали наслідком безжалісного викорінення у 1320 та 1324 рр. Жаком Фурньє, єпископом Пам’єра та майбутнім авіньйонським папою Бенедиктом XII катарської єресі на півдні Франції. Ж. Фурньє залишив по собі 92 томи актів докладного розслідування, складені у стилі середньовічного Мегре. Це унікальні документальні свідчення, у яких не пропущено жодної з таємниць Монтайю – ані інтимного життя, ані духовного світу, ані драм щоденного існування 250 його мешканців. Е. Ле Руа Лядюрі, поклавши в основу свого дослідження критичний аналіз цих документів за допомогою методів етнології, відтворив життя лише одного покоління окситанської громади, але у всіх його зрізах – починаючи з оточення (“імобільна історія” і уклад життя, розвиток господарства, ленно-васальних взаємин, демографії, відносини сімейних кланів) – до ментальності пастухів, їх ставлення до влади й церкви, способів самовираження у жестах і слові, щоденного життя (народження, любові, смерті). Завдяки цьому він з надзвичайною чіткістю встановив залежність людини від оточення – від “імобільного”, екологічного часу. Зрештою, дослідження історії одного покоління було умовністю, бо, як визнає сам автор,

спосіб життя гірських пастухів був фактично іммобільною структурою, яка існувала без змін у “часі дуже довгої тривалості” – аж до XIX ст. Характерною рисою “Монтайю” є “одухотворення” мешканців окситанського села, яке здійснюється Е. Ле Руа Лядюрі за новаторською методикою “вкладання” текстів їх допитів у вуста реальних історичних персонажів, завдяки чому чимало сторінок “Монтайю” перетворюються на монологи останніх з доречними коментарями історика. Науковість монографії від цього не зменшується, зате досягається ефект популяризації її стилю, який стає доступним і цікавим пересічному читачеві. Тому за змістом “Монтайю” – це історія-роман, однак “науковий роман”, бо, за переконанням автора, “будь-яке історичне дослідження повинно починатися з критики джерел: наша книга аж ніяк не порушує цього правила”. “Монтайю” була однією з праць, які висвітлювали обрану для дослідження Е. Ле Руа Лядюрі генеральну проблему – становище селянства півдня Франції в модерну добу.

Наукове визнання прийшло до Е. Ле Руа Лядюрі після захисту докторської дисертації “Селяни Лянгедока (з XV до початку XVIII століття)” (Париж, 1966). Розпочавши писати її як послідовник економічної теорії Е.-К. Лябресса, Е. Ле Руа Лядюрі переключився на дослідження замкненого і практично самодостатнього світу окситанської Франції в рамках броделівського аграрного циклу довгої тривалості. Саме цей аграрний цикл став головною “дійовою особою” його дисертації. Автор ототожнює його з “нерухомою історією”, яка характеризується як майже незмінна впродовж двох з половиною століть. Фактично Е. Ле Руа Лядюрі досліджує не селян Лянгедока, а умови їхнього існування на прикладі взаємодії двох складових аграрного циклу: динаміки росту населення та цін на харчі. Висновки, до яких прийшов дослідник таким шляхом, внесли чимало інновацій в історичну картину Франції на початку нового часу. Наприклад, синхронізувавши криві економічного розвитку та поширення грамотності, Е. Ле Руа Лядюрі встановив їх неспівпадіння: економічний занепад у XVII ст. не викликав поширення неписьменності, яка, навпаки, різко скорочується, що об’єктивно сприяє підготовці економічного піднесення після 1720 р. (див. **додаток № 8**).

Захоплення вивченням умов історичного розвитку в “часі довгої тривалості”, що стало логічним наслідком еволюції аграрної історії засновників “Анналів” та абсолютизації географічних методів, спонукало Е. Ле Руа Лядюрі до написання класичного зразка так званої “мертвої історії” – “Історії клімату з 1000-го року” (Париж, 1967). У ньому за допомогою величезної кількості матеріалів про клімат та демографічні процеси, він показав, як впливала зміна географічного середовища в часі “довгої тривалості” на “соціальний час” людства. Це – кліматична залежність розвитку агрокультури, народжуваності, смертності, хвороб, освоєння ландшафтів, будівництва. Таке дослідження, на погляд Е. Ле Руа Лядюрі, є можливим тому, що “клімат є функцією часу: він змінний, піддається коливанням, є об’єктом історії”. Але написання історії кліматичних умов є можливим лише тоді, коли дослідник зважається на “цілковите подолання антропоцентричних забобів” (зосередження на людині та суспільстві). Тому автора не цікавили такі явища, як “окрема міграція чи випадок голоду”, їхні внутрішні, профільтовані через людську

(індивідуальну та колективну) свідомість, спонуки, а лише об'єктивні процеси – коливання клімату, неврожаї тощо.

“Імобільна історія” стала темою інавгураційного викладу Е. Ле Руа Лядюрі в Коллеж де Франс. У ньому він розвинув характерний для Ф. Броделя погляд, що суспільство змінюється без фундаментальних зламів, всупереч тому, що “твердять прихильники діалектичного підходу”. Революції в такому вимірі не мають істотного значення, як події, що відбуваються в “короткому часі”. За переконанням Е. Ле Руа Лядюрі, історія є “одвічною неперервністю, довгим терміном і постійним коригуванням”. В основі нерухомості історії лежать глибинні структури. “За історією, нашвидкоруч створеною урядами, війнами та голодом, вимальовуються історії майже нерухомі, історії незначних змін: історія зерна та хліба, історія морських шляхів, історія засухи і зрошення, історія рівноваги між голодом та родючістю”, – наголошував Е. Ле Руа Лядюрі. Неважко провести паралель між цим твердженням та думкою Ф. Броделя, що “в історії пшениці – історія цивілізацій”.

Погляди Ф. Броделя, й, ще більшою мірою Е. Ле Руа Лядюрі, зазнали сильного впливу надзвичайно модної у французькому інтелектуальному середовищі 1960-1970-х рр. філософії структуралізму Клода Леві-Строса. Вперше з часів Е. Дюркгайма філософська доктрина структуралізму претендувала на створення єдиної методології дослідження в соціальних науках. Щоб отримати точне знання про суспільство й усунути суб'єктивний момент у пізнанні суспільства, К. Леві-Строс закликав відмовитись від вивчення всього поверхового, індивідуального (в застосуванні до історії – конкретних подій) і зосередитися на загальних закономірностях. У своїй класичній праці “Структурна антропологія” (Париж, 1958-1973: у 2-х томах) дослідник висвітлює новаторські для середини ХХ ст. проблеми синтезу історії та етнології (під етнологією, на відміну від етнографії, яка займається вивченням особливих рис етнічних організмів, він розумів порівняльний аналіз з метою визначення закономірностей у розвитку етносів). а також розглянув можливості застосування істориками та етнологами структурного методу. Для К. Леві-Строса, як одного з провідних теоретиків французького структуралізму, поняття “структура” означало не просто модне слівце, яке науковці вживали до речі й не до речі при будь-якій нагоді. На його думку, соціальну структуру не слід вважати об'єктивною властивістю суспільних відносин: “Поняття суспільної структури належить не до емпіричної реальності, а до моделей, побудованих (дослідником) за її зразком”. Суспільні відносини служать для історика лише матеріалом у створенні моделей, на основі яких виявляється структура суспільства. Оскільки у побудові моделей минулого історик довільно здійснює відбір фактів, які становитимуть елементи цих моделей, останні не будуть тотожними історичній реальності, а лише її спрощеними подобами. Тому і структури, як віднайдені дослідником закономірності розташування і взаємодії елементів у побудованій ним моделі, є лише гіпотетично постульованими ним щодо того чи іншого історично даного суспільства механізмами, які можуть співпадати з реальністю лише в основних рисах, або й узагалі не співпадати. З іншого боку,

метод моделювання мав безперечні переваги, бо “каламутність”, притаманна реальності, зникала при його застосуванні, й історик мав нагоду виявити найсуттєвіше, “сіль” минулого – структури, функціонування яких підлягає вимірюванню математичними методами.

Моделювання, як метод історичного дослідження, було відомим історикам віддавна. Не маючи можливості відтворити реальність минулого через експеримент, вони створювали моделі, шукали за їх допомогою закономірності суспільного розвитку. Як відзначає один з найвідоміших сучасних представників школи “Анналів” Бернар Лепті, “Релігія Рабле” Л. Февра, “Феодалне суспільство” М. Блока, “Середземномор’я” Ф. Броделя “наповнені, як келих вином, по вінця моделями”. За ним, “минуле ніколи не розкривається безпосередньо, і створення історичних фактів є невіддільним від моделювання; моделі ж, згідно запропонованої 30 років тому Фернаном Броделем формули, є нічим іншим, як “гіпотезами, пояснювальними системами, за своєю формою міцно зв’язаними з рівнянням чи функцією”. “Нова історична наука” здійснювала дослідження структур суспільства задовго до буму філософії структуралізму, й тому претензії останньої на керівництво епістеміологічним процесом історії виглядали щонайменше недоречними.

У 1971 р. вийшов спеціальний випуск “Анналів”, присвячений проблемі “Історія та структура”. Провідні методологи школи “Анналів” та структуралістської філософії задумали його як реальний крок до примирення: кожен із напрямів прагнув відмежувати власну сферу компетенції, власну “територію”. У випуску взяли участь як історики, так і філософи-структуралісти, що дозволило його редакторам гучно заявити, що віднині “війну між історією та структуралізмом не буде відновлено”.

Історикам вдалося відстояти методологічну незалежність своєї дисципліни, попри те, що вони погодились з раціональністю застосування структуралістського дискурсу для дослідження минулого. “Якщо структурний аналіз полягає у віднайденні довгочасних характеристик, у розкритті “системи перетворення”, обумовленої певними систематичними законами, – писав у вступі до згаданого випуску “Анналів” Андре Бюрг’ер, – тоді історикам слід визнати, що вони давно вже знайомі з цим підходом”.

Філософський структуралізм не зміг підпорядкувати собі школу “Анналів” передусім через відсутність у ній єдиного “стандарту” та якісну різноманітність її внутрішніх течій. Недаремно з 1946 р. символами часопису стали Гермес та Гестія, два божества, які в давньогрецькій міфології уособлювали єдність протилежностей. Перше з них втілювало рух, зміну, перехід, а друге – спокій, постійність, незмінність. Дослідники, які ототожнювали себе з “новою історичною наукою”, пропагованою “Анналами”, займалися надзвичайно різноманітною палітрою проблем – від умов життя (географічних, кліматичних, біологічних, фізіологічних) – через вивчення продуктивних сил (економічних, аграрних циклів, торговельного обміну, матеріального побуту), соціальних структур – до ідеології та психології соціальних груп. При цьому історики використовували найрізноманітніші методи – кількісні, структурні, антропологічні, географічні, археологічні, етнографічні, кліматологічні тощо.

Особливо малопродуктивним виявився структуралізм у методологічному обґрунтуванні такого напрямку школи “Анналів”, як історія ментальностей, що його почав розробляти ще Л. Февр. З одного боку, під впливом філософії структуралізму дослідники колективної психології почали розглядати традиції, колективні уявлення, звичаї, як тривалі в часі структури. З іншого ж, – вони поза сумнівом довели, що колективне світосприйняття було продуктом специфічного історичного середовища, і це виключало позачасовий структуралістський підхід до них.

Гучний резонанс у 1960-1970-х рр. мали новаторські дослідження Філіппа Ар’еса, який обрав у якості об’єктів для вивчення такі нетрадиційні явища як, наприклад, проблему смерті в індивідуальній та колективній свідомості. Акт фізичної смерті він розглядав як компонент картини світу, що існує в даний відтинок часу у свідомості даного суспільства. Через це, вважав він, оцінка смерті сучасниками дозволяє з’ясувати ставлення суспільства до життєвих цінностей, а через призму останнього – пізнати характер цивілізації. В опублікованих у 1975 та 1977 рр. монографіях “Нарис смерті на Заході” та “Людина перед обличчям смерті” Ф. Ар’ес реконструює зв’язок, що існував між ставленням до смерті, домінуючим у даному суспільстві на певному етапі його розвитку, та самосвідомістю особистості, типовою для даного суспільства. Дослідник вважає, що у зміні ставлення людини до смерті відображаються зрушення у її самосвідомості. Так, у період раннього середньовіччя люди ставилися до смерті як до звичайного явища, природної необхідності, й у суспільстві не існувало колективного страху перед смертю. Люди не сприймали останню як особисту драму й не відчували страху перед мерцями, влаштовуючи поховання поруч зі своїми помешканнями. Ф. Ар’ес називає таке ставлення до смерті “прирученою смертю”. З XII ст. сприйняття смерті поступово індивідуалізується, і людина через смерть починає усвідомлювати унікальність своєї особистості. До таких висновків Ф. Ар’ес схиляється, досліджуючи походження колективних уявлень про страшний суд, що формуються у XII ст. В епоху Ренесансу еволюція сприйняття смерті призводить до виникнення масового страху перед нею, мерцями (легенди про “живих мерців”, вампірів тощо). Кладовища виносять далеко за межі поселень, оточують мурами. Саме в цей час з’являється міф про третю частину загробного світу – чистилище, що засвідчує намагання суспільства перебороти страх смерті й уникнути покарання за гріхи через можливість досягнути щасливого загробного життя шляхом посмертного очищення. Індивідуальне сприйняття смерті досягає апогею в епоху індустріального суспільства, коли “люди поводять себе так, начебто ніколи не вмирають”. Збільшення тривалості людського життя внаслідок прогресу науки й медицини, утвердження споживчого типу суспільства докорінним чином змінюють глибину структури людської свідомості, коли кожна людина сприймає загрозу власної смерті як глибоку трагедію, рівну “загибелі всього світу”. Таким чином, за останнє тисячоліття колективна ментальність якісно перероджується й поступається в осмисленні реальності індивідуальному світосприйняттю.

На дослідженні ментальності на Заході в добу Середньовіччя спеціалізувався Ж. Ле Гофф, який розпочинав свою наукову кар’єру, вивчаючи світогляд

інтелектуалів середньовіччя. Згодом він зосередився на історії ментальності “мовчазної більшості”, рядових мас середньовічного суспільства. Справжнім героєм його творів стає “щоденна людина”. Ж. Ле Гофф звертає особливу увагу на традиції, забобони, звички, вірування, механізми поширення чуток та уявлень, масове світосприйняття, ціннісні орієнтири та емоції мас, які “зовсім не є зайвими “прикрасами” історії, бо вони й надають їй усю яскравість, оригінальність та глибину”. Ж. Ле Гофф спростував традиційне уявлення про можливість вивчення ментальності лише суспільних еліт, про які збереглося чимало письмових свідчень. Він вважав, що історик здатний реконструювати на перший погляд недосяжне, активно застосовуючи методи етнології.

Праці Ф. Ар’єса та Ж. Ле Гоффа відображали нову тенденцію у французькій історіографії, змістом якої було утвердження так званої “культурної антропології”. Остання зародилася на перехресті двох основних напрямів досліджень школи “Анналів”: соціально-економічної історії й історії ментальностей. Відтак вона була продовженням традицій школи. Третім, інноваційним, елементом культурної антропології стало запозичення методів етнології, яка вивчала у порівняльному плані різноманітні типи культур і шляхи їх перетворення у процесі передавання інформації з покоління в покоління, у тому числі – колективні уявлення про світ, сприйняття оточення й типи реагування на нього в межах певного суспільства чи соціальної групи. Водночас, на погляд Ж. Ле Гоффа, етнологія лише посилювала тяжіння нової історичної науки до ідеалу безподійної історії, допровадивши до “радикального визволення від подій”. Етнологія пропонувала історії “набір повторюваних чи очікуваних подій, релігійних свят, ритуалів і церемоній, пов’язаних з родовою і сімейною історією: народження, весілля, смерть”. Застосування в історичному дослідженні цих категорій дозволило істотно модифікувати соціально-економічну історію, переосмислити зміст таких понять як “класи”, “страти”, “соціо-професійні групи” через призму відносин між членами родини, клану, представниками різних культурних спільнот.

Запозичення історією теоретичного інструментарія етнології дозволило значно розширити тематику досліджень, яка відтепер не мала нічого спільного з традиційним історіописанням. Передусім, це – вже згадана історія смерті, якою, крім Ф. Ар’єса, плідно займався Франсуа Лебрен, докторська дисертація якого (1971 р.) розглядала ставлення населення провінції Анжу до смерті впродовж XVII-XVIII ст. Це також історія народження, сім’ї, дитини (власне праця 1960 р. Ф. Ар’єса “Дитина та сімейне життя за Старого режиму” вважається першим досвідом французької культурної антропології), жінки (Ж. Дюбі “Лицар, жінка і священик. Шлюб у середньовічній Франції” (Париж, 1981)), суспільних патологій (цими проблемами займався близький до “Анналів” філософ-постструктураліст Мішель Фуко (“Історія безумства” (Париж, 1961), “Наглядати і карати. Народження в’язниці” (Париж, 1975), “Народження клініки” (Париж, 1963), “Історія сексуальності в класичну добу” (Париж, 1984: у 2-х томах)), тілесності (Д. Рош “Культура видимості. Історія одягу, XVII-XVIII ст.” (Париж, 1989), Ж.-К. Шмітт “Зміст жестів на середньовічному Заході” (Париж, 1990)), почуттів (Е. Бадінтер

“Любов на додаток. Історія материнської любові, XVII-XIX ст.” (Париж, 1980), Л.-Ж. Фляндрен “Селянське кохання. Любов і сексуальність у селі старої Франції (кінець XVI-XVIII століття)” (Париж, 1975), Ж. Делюмо “Заспокоювати і захищати, почуття безпеки на старому Заході” (Париж, 1989)). Втім цей перелік нових об’єктів історичного дослідження можна продовжувати ще довго.

Настільки значне зростання числа цих об’єктів дозволило критикам культурно-антропологічної історії заявити про втрату останньою цілісної картини минулого. В середині 1980-х рр. історіограф “нової історії” Франсуа Досс сформулював твердження про “історію в уламках”, яка буцімто докорінно різниться своїм епістемологічним підходом від “нової історичної науки” і є якісно відмінним від неї історіографічним явищем. Однак це твердження можна було б вважати справедливим лише в тому випадку, як би представники культурно-антропологічної історії аналізували розрізнені аспекти реальності без зв’язку з суспільними структурами. Але насправді це не мало місця, бо дослідження згаданих фрагментів завжди відбувалося шляхом збільшення окремої частини історичної цілості “технікою мікроскопа”, тобто без розриву із загальним контекстом. Ці частини не відокремлюються від цілого, вони продовжують функціонувати як його елементи, змінюється лише ракурс погляду історика на них. Таким чином, йдеться не про “руйнацію будівлі Історії”, як вважає Ф. Досс, а про пошук нових методологічних підходів до осмислення минулого. При цьому увага істориків, як колись М. Блока у “Королях-чудотворця” чи Л. Февра у “Релігії Рабле”, звертається до культурної сфери суспільної практики, цієї “Попелюшки” “нової історичної науки” в її повноцінному броделівсько-лябрусівському варіанті.

Культурна антропология не претендувала на те, щоб замінити собою інші напрямки історичних досліджень, а лише намагалася усунути штучний поділ між, з одного боку, культурною, а з іншого, – соціально-економічною сторонами життя, допровадивши до їх синтезу в історичній рефлексії. Теоретики культурно-антропологічної історії наголошували, що в реальному житті культурна і виробнича сфери є однаково важливими, вони взаємно детермінуються й глибоко проникають одна в одну; відтак духовна сфера є важливим джерелом соціально-економічного розвитку людства, вона визначає загальноприйнятті в історично даному суспільстві моделі світосприйняття та реакції загалу й окремих індивідів на виклик щоденності.

У другій половині 1970-х рр. захоплення культурною антропологією серед представників школи “Анналів” стає всезагальним. Характерним прикладом є еволюція наукового світогляду Е. Ле Руа Лядюрі, який декларує свій розрив з “авантюрою тотальної історії”. Намагаючись пом’якшити структурно-квантитативний і “безлюдний” стиль своїх попередніх досліджень, він звертається до реконструкції колективної ментальності міського населення півдня Франції наприкінці XVI ст. У виданій 1979 р. монографії “Романський карнавал” дослідник, узявши за основу один з сюжетів своєї докторської дисертації про соціальний рух у місті Роман, спрямований проти засилля знаті, здійснив вражаючу своєю експресією, динамізмом, живим характером реконструкцію духу епохи релігійних воєн – світосприйняття мешканцями Лянгедака свого часу і власного місця в ньому

Заколот у Романі 1580 р. змальовано в химерній атмосфері карнавального дійства, сповненого символами та ритуалами (див. рецензію Лорана Мазюеля: **дода-ток № 9**). У своїй антропологічній реконструкції Е. Ле Руа Лядюрі широко використав етнологічні та психоаналітичні методи дослідження, вміло поєднавши їх із здійсненим ним раніше кількісним дослідженням аграрного циклу XV-XVIII століть. Прикметним є й відновлення інтересу до політичної історії, зокрема ідеології епохи.

Загальні тенденції розвитку французької історіографії в 1970-ті рр., які визначалися методологічними пошуками ряду відомих істориків, переважно учнів Ф. Броделя (М. Ферро, Е. Ле Руа Лядюрі, Ж. Ле Гоффа, П. Нора), призвели до оформлення у школі “Анналів” особливого руху, який, за своїм маніфестом 1978 р., отримав назву “Нова історія”. Підкреслюючи генетичний зв’язок своїх поглядів з концепціями засновників “Анналів”, теоретики “Нової історії” водночас наголошували, що “не бажають обмежувати себе рамками ортодоксії” і висловлювалися за перегляд деяких міркувань класиків. Тому іноді “Нова історія” вважається постанналівською течією, хоча, на наш погляд, це була мутація всередині школи, яка здобула широку підтримку в середовищі істориків.

Прихильники “Нової історії” популяризували свої погляди на сторінках масштабних енциклопедичних видань “Історія сьогодні”, “Техніка історії” (1974), “Нова історія” (1978), “Словник історичних наук” (1986). Як один із співавторів цих проектів, Ж. Ле Гофф підкреслював, що “нова історіографія” буде відкрита впливам усіх напрямків, у тому числі чужорідних для традиції “Анналів”. Передусім, услід за М. Фуко, який закликав до визнання важливості окремого факту-події зокрема і політичної історії взагалі (“Археологія знання”, Париж, 1969), Ж. Ле Гофф відзначав нераціональність цілковитої відмови від політичної історії. Натомість він ствердив, що “Нова історія” базується на давній і надійній традиції, її частина набутого позитивістським методом залишається важливою”. У збірнику “Техніка історії” (у 3-х томах) політичній історії було присвячено спеціальне есе П. Нора. Вперше в історії школи “Анналів” її провідні науковці намагалися реабілітувати історію політичних подій. Теоретики “Нової історії” підкреслювали, що абсолютизація “історії-проблеми” коштом “історії-події” надмірно теоретизувала історичне знання, яке ризикує остаточно перетворитись у абстракцію позачасових структуралістських конструкцій.

Вагому роль у відмові представників “Нової історії” від абсолютизації проблемної історії й поступовому поверненні до нарративної форми історіописання відіграли методологічні праці М. Фуко, П. Вейна, М. де Серто, П. Рікьора, Ж. Рансьєра. У “Часі і розповіді” (Париж, 1983-1985: у 3-х томах) Поль Рікьор відзначав, що навіть найменш нарративна манера історіописання, якої дотримувались у 1930-1970-х рр. представники “нової історичної науки”, конструювалася згідно формул, які служать витворенню літературних текстів. Він наголошував, що “можна перестати трактувати історію як текст, але від цього вона не перестане бути нарративом”. Згідно П. Рікьора, у працях істориків школи “Анналів” нові об’єкти досліджень (суспільні класи, ментальність, структури) ніби підмінили

героїв нарративної історії XIX ст. і стали “квазі-персонажами” (наприклад, у “Середземномор’ї” Ф. Броделя “час довгої тривалості”, “час Середземного моря” підмінив “час короля Філіппа II”, час індивіда). Але ця підміна об’єктів дослідження не змінила основних параметрів текстової конструкції історичного дискурсу.

Мішель де Серто у знаменитому збірнику своїх есе “Історіописання” (Париж, 1975) звертав увагу істориків на те, що твердження речників структуралістського та квантитативного підходів про те, що опис і розповідь є несумісними з науковістю історії, є хибним, бо “історія є інтелектуальною активністю, вираженою у специфічних літературних формах”, яка завжди залишатиметься текстом, але “текстом особливим, що має на меті продукування вірогідного знання”. Ще раніше, в 1971 р., Поль Вейн у праці “Як пишуть історію” підкреслював, що “те, що ми називаємо поясненням, не є нічим іншим, ніж манерою, у якій текст організовується в уявну інтригу, тому розповідати – це завжди пояснювати, а пояснювати історію – це викладати інтригу”.

Наголошуючи, що для багатьох істориків третього покоління школи “Анналів” ознайомлення з працями теоретиків французького постмодерну стало “найважливішим джерелом натхнення”, співредактор енциклопедії “Нова історія” Роже Шартъє воліє сьогодні називати історію “верифікованим дослідником текстом”.

Дискусія про взаємовідносини “анналівської” та нарративної історії у французькій історіографії була стимульована наприкінці 1970 – на початку 1980-х рр. публікаціями редактора часопису “Past and Present” (Оксфорд, Великобританія) Лоуренса Стоуна та італійських дослідників Карло Гінцбурга та Карло Поні. Вони критикували претензії “анналівської” методології на наукову точність у вивченні минулого, підкреслюючи, що відмова від нарративу, яка здійснювалася у формі заперечення подійної, політичної історії, допровадила до очевидної кризи довір’я з боку суспільності до історичного знання.

Теоретики так званої “мікроісторії” К. Гінцбург і К. Поні пропонували описувати конкретних акторів історичного процесу у нещоденних ситуаціях, вважаючи, що відхилення від загальних закономірностей в історії не є винятком, а нормою, і пропонували відмовитися в історичному дослідженні від абсолютизації методів, притаманних точним наукам. Історія, замість того, щоб вишукувати повторювані закономірності та тривалі в часі мертві структури, мусить зосередитися на особливому духові минулого, який можна досягнути за допомогою політичного аналізу й більшої уваги історика до особистості. Це завдання потребувало, на їхній погляд, радикального оновлення методів аналізу історичних джерел, передусім – відмови від захоплення вивченням т. зв. серійних джерел. В опублікованій у 1981 р. на шпальтах паризького часопису “Дебати” статті “Мікроісторія” К. Гінцбург і К. Поні зазначали, що “по-справжньому винятковий документ (тобто такий, який рідко зустрічається за статистикою) може мати значно істотніше значення, ніж тисяча стереотипних документів [...] Другорядні події відіграють роль отворів і показників прихованої реальності, яку не можна назагал збагнути за серійними документами”.

Зростання хвилі критики у Франції на адресу школи “Анналів” було спричинене рядом об’єктивних та суб’єктивних факторів. Серез них слід згадати передусім

про невдалий експеримент із застосуванням репрезентованої “Анналами” історії у шкільній і вищій освіті. Викладаючи історію економічних і соціальних структур, колективної ментальності, транспорту тощо, педагоги зустрічалися з перешкодами, які часто виявлялись нездоланими: запропонована учням сума знань не закріплювалась у їхній пам’яті, бо вони не могли зв’язати їх з певним місцем у часі та просторі (фактами-подіями). Очевидною була потреба внесення до викладання історії чіткої хронології, а це, в свою чергу, передбачало повернення до політичної історії. До цього спонукала й суспільна функція історії, бо йшлося про нагальну потребу відновити в колективній свідомості французів зв’язок з минулим, який розчинявся в “безособовій” “анналівській” історії. Реалізація цього завдання видавалася неможливою без історіографічного та дидактичного відродження історії “великих діянь” нації. Останньому сприяла й тенденція до занепаду лівацьких настроїв у суспільно-політичному житті Франції після 1968 р. У 1970-ті рр. історики школи “Анналів”, більшість з яких були тією чи іншою мірою пов’язані з комуністичною партією, опинилися під систематичною критикою. Їх звинувачували в зневазі до індивідуальності людини, недооціненні її творчої ролі в історії, відтак – у абсолютизації соціально-економічних структур та “часу довгої тривалості”.

Під тиском критики представники “нової історії” намагалися з’ясувати співвідношення між структурою та подією. Спеціаліст з історії Франції XIX-XX ст. Моріс Агюлон чи не першим спробував ще в 1970-ті рр. з’ясувати роль політичних традицій та інновацій у зміні соціальних структур. Надалі еволюція його наукових поглядів на політичну історію була очевидною і відображала тенденції розвитку французької історіографії. В опублікованій у 1992 р. “Французькій республіці: 1879-1990 роки” М. Агюлон досліджує політичний пласт історії, тісно вплетений тисячами зв’язків у мереживо соціально-економічного, ідеологічного, ментального, культурного розвитку Франції на шляху від монархічного до сучасного постіндустріального суспільства.

М. Агюлону, можливо, було найлегше з-поміж представників “анналівської спільноти” перейти до вивчення політичних аспектів французької історії, оскільки ще в 1960-ті рр. він, спеціалізуючись на дослідженні історії ментальностей, першим почав розробляти такий її специфічний напрям, як форми колективної соціабельності (спілкування) XVIII-XIX ст. (“Південна соціабельність. Братства та товариства у колективному житті Східного Провансу наприкінці XVIII ст.” (Екс-ан-Прованс, 1966: у 2-х томах)). Початково М. Агюлон вбачав своє головне завдання у визначенні співвідношення між розумінням людьми своїх прав і обов’язків та їхнім матеріальним і правовим становищем у суспільстві. Водночас дослідження форм соціабельності дозволило чіткіше висвітлити соціокультурні й психологічні поділи в південно-французькому суспільстві, які, як довів М. Агюлон, не завжди співпадали з майновими чи становими. Політична поведінка людей під час Революції кінця XVIII ст. не була жорстко детермінована їхнім походженням, майновим чи соціальним становищем у суспільстві, а відзначалася значно складнішою гамою факторів. Цей висновок підштовхнув М. Агюлона до

зосередження на вивченні проявів політичної соціабельності в першій половині XIX ст., коли почали формуватися основи громадянського суспільства (“Гурток у буржуазній Франції, 1810-1848. Дослідження мутації соціабельності” (Париж, 1977)). Дослідник трактував історію політичної соціабельності як “історію, що тісно сполучена з щоденним життям, яке інтимно пов’язане з нею колективною психологією”. Соціабельність “охоплює конкретні форми, модальності, структури й організаційні процеси, також способи спілкування, пронизуючи всі суспільні практики, між сім’єю, з одного боку, й державою та її чинниками, з іншого”. Дослідження форм політичної соціабельності в XIX ст. дозволило М. Агюлону визначити три універсальні закономірності залучення французів до політичних організацій. Вони спонукали до переоцінки традиційного для методології “Анналів” погляду, що політичне життя є лише відображенням процесів у виробничій сфері. М. Агюлон окреслив ці закономірності таким чином: “Передусім це той факт, що приєднання особи до того чи іншого угруповання зумовлюється не соціальними суперечностями чи пошуками матеріальної вигоди, а навпаки – абстрактними, ідейними й загальними інтересами; по-друге, – це відмова від винятковості та суспільної замкненості й відкриття форм політичної соціабельності для кожного; по-третє, – відмова від нав’язуваної соціальними умовностями ієрархії й усталення членами спільноти певних форм відносин і співжиття”.

Помітних успіхів у з’ясуванні співвідношення між економічним розвитком Франції у циклі довгої тривалості XVIII ст. та внутрішньою логікою політичної акції під час Революції домігся інший представник “нової історії” Франсуа Фюре (див. розділ 4). Загалом сам факт звернення представників школи “Анналів” до історії Французької революції, яку Ф. Бродель маргіналізував як “подію-вибух”, що відбулася в “короткому часі”, свідчить про початок зміни віх у методології “Анналів”¹.

Дослідження Французької революції дозволило встановити чимало конкретних прикладів взаємодії між подією та структурою. Один з них наводить у своїй статті “Захист і огляд “Анналів”, вміщеній у виданому в 1989 р. до 60-ліття часопису ювілейному випуску, секретар редакції Бернар Лепті. Вказуючи на те, що структурним феноменом розвитку Франції в XIX ст., на відміну від Англії, була величезна кількість дрібних містечок, Б. Лепті наголошує, що до виникнення цього феномену спричинились політичні події, пов’язані з Французькою революцією. Починаючи з 1789 року знать масово залишає Париж і великі міста через революційні заворушення. Разом з численною прислугою вона рятується втечею до маленьких містечок, значно спокійніших з політичної точки зору. Зруйнувавши

¹ Ще в 1959 р. Марсель Рейнар публікує в “Анналах” статтю “До історії Французької революції. Попередні дослідження та перспективи”. В 1961 р. Дені Ріше видає в “Анналах” розвідку “Навколо ідеологічного походження Французької революції”. Але переломним моментом у зміні ставлення “Анналів” до доцільності вивчення цієї події стала зміна “покоління” наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. Програмний характер мала стаття Ф. Фюре “Революційний катехизм” (1971). Слідом за нею в “Анналах” з’явилися дослідження Е. Лс Руа Лядюрі “Бунти і сільські заворушення у Франції з 1675 до 1788 років” (1974), Жана-Поля Ірша “Система комерції й дух системи влади напередодні Революції” (1976).

багато міських підприємств, які належали дворянам, ця міграція створила умови для економічного процвітання провінційних містечок. Проте розквіт останніх сприяв поступовому напливові сюди в XIX ст. розбагатілих селян, які формують новий прошарок дрібних буржуа. Відтак в останній третині XIX ст. провінційні містечка втрачають свій реакційний у політичному плані характер і перетворюються на опору республіканських принципів, водночас концентруючи біля себе економічне життя навколишнього департаменту чи комуни.

Б. Лепті показує яким чином за допомогою аналізу подій можна з'ясувати якісну сутність структури. Так, протягом зими 1749-1750 років Париж збурювали заколоти підлітків. Містом поширювалися чутки про те, що поліція хапала безпритульних дітей і насильно переодягала їх в одяг буржуа. Насправді йшлося про боротьбу властей проти безпритульності й насильний набір рекрутів на королівську службу. Проте заколоти підлітків відіграли роль тієї іскри, яка спричинила масове народне повстання в столиці у травні 1750 року. При ознайомленні зі звітами поліції в очі впадає високий рівень організованості бунтівників. Чоловіки, жінки, діти – кожен у цьому повстанні мав власне місце в боротьбі. Люди різних професій – ремісники, робітники, слуги, злидарі – відігравали свою роль у народній обороні. Таким чином, на прикладі народного повстання в Парижі (події) можна побачити існування серед населення Парижа справжньої мережі соціальної солідарності проти королівської влади (структуру).

Можна навести протилежний приклад, коли структура дозволяє пояснити подію. П. Вейн реконструював причини зникнення в IV ст. гладіаторства, як соціальної структури, що проіснувала майже тисячу років. Він відкинув традиційне пояснення цього процесу впливами християнської моралі, бо не менш аморальне з точки зору християнства театральне мистецтво не було забуте. Причину зникнення гладіаторства він шукає у політичних зв'язках, які єднали народ та імператора. Християнський імператор Костянтин, який ніби став батьком для народу, мусив заборонити кривавий спектакль для своїх дітей, так, наприклад, як сьогодні батьки вимикають телевізор, щоб діти не спостерігали за сценами насильства.

Розвиток французької історіографії у 1980-ті рр. позначився, за характеристикою Б. Лепті, все більшою втомою наукових кіл від характерної для школи “Анналів” соціально-економічної та структурної проблематики. На думку навчального директора Школи вищих досліджень у соціальних науках Р. Шартъє, який плідно працює в царині культурної та освітньої історії Франції нового часу, “методологічна непевність” 1980-х рр. була спричинена занепадом “великих пояснювальних концепцій”, які свого часу забезпечили величезні успіхи школи “Анналів” – структуралізму та марксисту (властиво, соціально-економічного підходу). На зміну їм приходять ліберальна парадигма, орієнтована не на масу, а на індивіда (див. **додаток № 10**). Відтак методологічні розробки М. Блока, Е.-К. Лябрусса та Ф. Броделя сприймаються як учорашнє слово в історичній науці. Натомість, все сильніше окреслюється прагнення розглядати суспільство як “продукт взаємодії учасників суспільних процесів”, як “соціальну практику осіб, що діють у цих процесах”. Історики все більше прагнуть вивчати суспільство не через призму

структур, а за допомогою “безпосереднього спостереження за взаємодією суб’єктів історичного процесу в конкретній історичній ситуації”. У центрі історичної реконструкції знову опиняється індивідуальне та конкретне, а не теоретично змодельована ситуація. Структури в “часі довгої тривалості” досліджуються вже не абстрактно, а з точки зору їх усвідомлення окремим суб’єктом. Сам історичний процес мислиться вже не як глобальна закономірність, а як сукупність унікальних ситуацій.

Таким чином, французьким історикам знадобилося півтора десятиліття, щоб сприйняти запропоновану М. Фуко в “Архології знання”(Париж, 1969) відмову від дослідження тривалих у часі соціально-економічних процесів, цих, за окресленням теоретика постмодерну, “нерухомих і мовчазних платформ, вкритих товщею подій”. Під впливом деструктивістської критики постмодерністів, які заперечували саму можливість перетворення історії у точну науку, французькі історики все частіше стали ставити під сумнів методи соціально-економічного, структуралістського, квантитативного аналізу. На зміну таким фундаментальним категоріям анналівської епістемології, як “безперервність”, “закономірність”, “колектив”, прийшли постмодерністські категорії “перервність”, “випадковість”, “індивід”.

Критика традиційних методологічних принципів “нової історичної науки” постмодерністами стала однією з головних причин кризи такого провідного напрямку школи “Анналів”, як культурно-антропологічна історія. Культурна антропологія обґрунтовано критикувалася за зосередження на змодельованих дослідником середньостатистичних формах поведінки та соціальних нормах, явищах масового характеру, а не на поведінці та уявленнях конкретних акторів історичного процесу, а також за надмірну маргіналізацію сюжетів досліджень. У вступі до збірника есеїв французьких істориків, присвяченого 75-річчю Ж. Ле Гоффа, “Історик-людожер”¹ (Париж, 1999) Ж. Ревель підкреслював, що культурна антропологія цього “метра” французької історіографії залишилася найтіснішим чином пов’язана з концепцією “тотальної історії” його вчителя Ф. Броделя. Ж. Ле Гофф, який завжди прагнув до реконструкції “тотального Середньовіччя”, не нехтував жодним з фрагментів реальності, що її бачили і відчували люди Середньовіччя, а відтак здійснював “дослідження сімейних структур у розумінні їх тривалого існування, ставлень до життя та смерті, жестів тіла та їх відчитань, значущого тягара колективних уявлень, ритуалів і міфів, також логіки економічних практик”.

У 1997 р. головний адміністратор Будинку наук про людину Моріс Емар констатував, що “історична антропологія перестала (або перестає) використовуватися французькими істориками в якості самоідентифікації своєї спеціалізації”. За оцінкою медієвіста Домініка Інью-Пра, “найкраща історична антропологія – це та, яка не називає себе своїм ім’ям і не б’є у дзвони на знак своєї величі, але інтегрує в собі різні гілки історичного аналізу, об’єднуючи їх акцентом на дослідженні безпосередніх джерел людської поведінки”. Фактично останнім “бастионом”

¹ У заголовку книги винесено відомий вислів М. Блока про те, що добрий історик подібний до легендарного людожера, який прямує всюди, де “чути дух людини”, тобто вивчає усі без винятку сліди, які полишає діяльність суспільства.

культурної антропології у Франції залишається заснована у 1978 р. як складова частина Центру історичних досліджень при Школі вищих досліджень у соціальних науках і Національному центрі наукових досліджень “Група історичної антропології середньовічного Заходу” (ГАНОМ), яку очолюють Ж. Ле Гофф та Жан-Клод Шмітт.

Проте виявлення недоліків культурно-антропологічної історії стало лише конкретизацією закидів на адресу всієї школи “Анналів”, яку гостро критикували за претензію на глобальність у поясненні минулого, за якою губився справжній зміст історії – конкретна людина з її внутрішнім світом, неповторною структурою ментальності. Таким чином, найприкметнішою тенденцією сучасної французької історіографії є відмова від “макропідходу” (так званого метадискурсу) на користь “мікропідходу”, відмовою від вивчення структур у “часі довгої тривалості” на користь дослідження конкретної соціальної практики окремих “акторів” історичного процесу.

“У що одягався Роберт Сильний? Чи дійсно було підписано договір у Сен-Клер-сюр-Епт? Якою мовою розмовляв Людовік IV Заморський? У якому віці коронували Гуго Капета? Ми нехтуємо цими подробицями, а тим часом йдеться про найбільш значущі постаті. Що ж тоді казати про народні маси, про події та про їх зв’язок, про образ думок та дій?” – констатував у передмові до 2-го тому проекту “Нова історія середньовічної Франції” (Париж, 1990) професор Сорбонни Лоран Тейс. Цей проект, участь у якому взяли найвідоміші представники третього покоління медієвістів школи “Анналів”, є вдалим поєднанням структурного підходу до соціально-економічної, демографічної, географічної, ментальної історії з дослідженням дій правителів та ієрархів церкви, дипломатичної історії, генеалогії. Наприклад, Стефан Лебек у “Походженні франків” (перший том проекту) характеризує суперечливу франкську епоху (“римську і варварську, поганську і християнську, античну і середньовічну водночас”) через призму діянь варварських королів, особистості яких аж ніяк не вписуються у трафарети однозначних характеристик.

Кінець століття – це час відродження у французькій історіографії політичної історії. Однією з перших “ластівок” нової історіографічної тенденції став опублікований у 1988 р. колективом відомих паризьких істориків (Жан-П’єр Азема, Жан-П’єр Ріу, Жан-Франсуа Сірінеллі, Мішель Вінок та інші) збірник за редакцією Рене Ремона під красномовною назвою “За політичну історію”. Своєю метою автори збірника проголосили реабілітацію політичної історії, яка видавалася їм неможливою без перегляду деяких положень методології Л. Февра і М. Блока, які, наголошуючи свого часу, що нічого вартого уваги не може діятися поза “королівськими алеями суспільства й економіки”, впровадили до французької історіографії відразу до політичної ідеології, індивіда та “часу короткої тривалості” (Ж.-П. Азема). Тому наступні покоління істориків, навіть не намагаючись з’ясувати пізнавальні можливості політичної історії, зневажливо ставились до неї, воліючи трактувати її, як “поверхову, суб’єктивну, хаотичну й відсталу історію тронів і панувань” (Р. Ремон). Розглянувши можливості дослідження об’єктів політичного життя (суспільної думки, партій, громадських організацій, виборів, внутрішньої

та зовнішньої політики, ідеології, війни, дипломатії), автори підкреслили, що виступають не за автоматичне повернення до методології позитивізму, а лише намагаються збагатити ідею міждисциплінарного синтезу новими перспективними напрямками, наприклад, зверненням до здобутків політології. Водночас вони не приховували, що свій виступ на захист політичної історії трактують як незгоду з редуційним і детерміністським підходом школи “Анналів” до суспільства, наголошуючи, що воліють трактувати останнє як мобільну ієрархію факторів, серед яких політиці належить аж ніяк не маргінальне місце.

Важливість звернення до політичної історії в останні роки визнали такі “мєтри” школи “Анналів” як, наприклад, Ж. Ле Гофф і Ж. Дюбі. Робота Ж. Дюбі “Середньовіччя. Від Гуго Капета до Жанни д’Арк 987-1460”, створена на замовлення відомого паризького видавництва “Ашетт” як перший том п’ятитомної “анналівської” “Історії Франції” і присвячена тисячній річниці Французької монархії, була першою масштабною спробою синтезу політологічного підходу з структуралістською, соціально-економічною та культурно-антропологічною історією. У вступі до проекту Ж. Дюбі прямо наголошував, що його “мета передбачає зосередження нашого дискурсу на політиці”. Як автор, він не вагався зупинитися на певних подіях, оскільки “зв’язок, який вони мали з епохою, проливає несподіване світло на кон’юнктуру та найглибші структури, через подію ми торкаємося самого минулого”.

Подібно до Ж. Дюбі, в 1994 р. Ж. Ле Гофф визнав, що політичну історію слід трактувати як “становий хребет” історичного аналізу. В опублікованій у 1996 р. монографії “Людвік Святий” Ж. Ле Гофф досліджує світосприйняття людей XIII ст. через призму індивідуальності Людвіка IX, у свою чергу встановлюючи генетичну залежність структури свідомості короля, який прагнув до наслідування накресленого середньовічними теологами образу християнського монарха, від колективної ментальності його епохи – часу хрестоносних походів. Це – спроба нової політичної біографії, насиченої елементами антропологічного, психоаналітичного, соціально-економічного, демографічного аналізу. Проте політична історія Ж. Ле Гоффа не є механічним поверненням до позитивістського факту-події. Вчений глибоко переосмислює предмет політичної історії, збагачуючи його особливостями підходу культурної антропології. У притаманному останній баченні історичного процесу політична боротьба, реформи, кризи, династичні чвари знаходяться навіть не на другому, а на третьому плані¹. В центрі книги Ж. Ле Гоффа історія політичної думки, свідомості, культури, які визначають форми підпорядкування людини владі. Досліджується передусім зміст політичної влади в конкретному історичному середовищі, механізми її співдії з суспільством, ритуали, символіка, способи її самоідентифікації, а також уявлення мікро- та макро-колективів про владу та політичний устрій.

¹ Ще в 1991 р. у передмові до російського видання “Цивілізації середньовічного Заходу” Ж. Ле Гофф наголошував на своїй зневазі до того різновиду політичної історії, яка вивчає “перипетії політичного життя з його боротьбою між папами та імператорами”. Водночас він закликав дослідників зацікавитись “таємницею великої інновації становлення сучасних держав, які вийшли з феодалної системи”.

Таким чином, повернення французької історіографії до політичної сфери минулого відбулося на базі методологічних досягнень школи “Анналів”. “Сьогодні французькі історики повертаються до події, збагачені своїм півстолітнім досвідом вивчення матеріальних і ментальних структур, тривала еволюція яких творить підоснову для розвитку виробничих відносин та ідеологій”, – підкреслював напередодні 60-річного ювілею “Анналів” Ж. Дюбі. За його оцінкою, “вивчення політичної сфери у даний час – це не дослідження простих з’єднань причин та наслідків, як у часи позитивізму, а прагнення розглянути всю сукупність численних факторів, що призводять до події й обумовлюють розклад сил”. Ж. Дюбі наголошує, що в наш час “подія чи біографія не вивчаються заради них самих, але задля тієї інформації, до якої вони відкривають доступ”. Відтак, “політична чи воєнна подія, вчинок відомої особистості цікаві понад усе відгуками на них. Висловлювання сучасників щодо події підносять завісу над звичайно прихованими структурами, які визначають вчинки чи діяльність знаменитої людини. Так, наприклад, битву під Бувіном 1214 р. я вивчав (“Бувінська неділя”. (Париж, 1973)) не заради її фактичної сторони, вже повністю описаної істориками-позитивістами. Я користувався численними відгуками, породженими цією великою подією, цілою гамою різноманітних свідчень, які містилися в розповідях про побоїще, для того, щоб зробити нарис свого роду соціології середньовічної війни”. Сьогодні “нова політична історія” тісно зв’язана з характерною для школи “Анналів” традицією дослідження джерел масового характеру та структур у “часі довгої тривалості”, зосереджується передусім на вивченні виборчих технологій, політичних партій, громадської думки, релігійних вірувань у контексті суспільно-політичного життя минулих епох.

Те, що школа “Анналів” на сьомому десятилітті свого існування еволюціонувала до визнання необхідності докорінного перегляду деяких методологічних постулатів її засновників, було свідченням глибокої кризи її концептуальних засад. Цю “кризу росту” спричинив як загальний розвиток історичної думки, яка на сучасному етапі досягнула високого рівня індивідуалізації (заперечення новим поколінням істориків будь-якої спадкоємності в системі “вчитель-учень”), так і загальним станом суспільної кон’юнктури, що визначається підвищеним інтересом до біографічного, популярного, позитивістського історіописання і збайдужінням до історії структур, масових рухів та закономірностей. У цих умовах школа “Анналів”, яка не змогла створити синтетичного бачення історії суспільства, що органічно поєднало б загальне та індивідуальне, мусила втратити панівні позиції в історіографії Франції.

“У 1989 році, – констатували у вступі до спеціального номера, присвяченого переосмисленню методологічних віх “нової історичної науки”, редактори “Анналів” (А. Бюрг’єр, Е. Ле Руа Лядюрі, М. Ферро, Б. Лепті, Ж. Ле Гофф, Л. Валянці), – жодна дисципліна вже не може претендувати на інтелектуальну чи інституційну гегемонію серед соціальних наук”. Редакція “Анналів” ствердила, що економічні чинники не можуть бути визнані визначальними у розвитку суспільства, оскільки “економіка визначається культурою, так само як суспільство економікою”, а саме суспільство діє як система, що підтримує рівновагу між цими категоріями.

У 1994 р. гасла “Економіки” і “Цивілізації” взагалі щезають з підзаголовку часопису, який відтоді змінює назву на “Аннали. Історія. Соціальні науки”. Методологічний розрив з основоположними традиціями школи виявився значно радикальнішим, ніж це могли уявити собі наприкінці 1980-х років навіть найзаповзятіші прихильники реформування французької історичної науки.

Без сумніву, в найближчі роки теоретики французької історичної науки намагатимуться віднайти універсальну модель процесу пізнання, яка б оптимально синтезувала соціологічні та культурологічні прийоми (“макропідхід” і “мікропідхід”) у дослідженні загального й індивідуального. Сучасна ж французька історіографія, як ніколи досі, відзначається плюралізмом методологічних підходів до вивчення минулого: в її площині співіснують спадкоємці “Анналів” та “нової історії”, прихильники позитивізму та нарративного дискурсу, теологічної історії, яка в останні роки активно прагне відновити свої позиції, втрачені в період домінації лівацьких і світських методологій.

2. 5. “Нова історія міжнародних відносин”

Дослідження взаємин між етнічними та державними організаціями має давні традиції в історіографії. Своім корінням воно сягає виникнення жанру історичного дослідження: вже “Історія” Геродота є комплексним аналізом відносин між елліністичним і східним “світами” напередодні та під час греко-перських війн V ст. до Різдва Христового. З часів Геродота й аж до XX ст. історія міжнародних відносин незмінно розумілася як сфера політичної історії. Вона висвітлювалася дослідниками як діяння монархів, політиків і воєначальників, ініціативам яких приписувалися війни, союзи, посольства, укладення мирних договорів. Це була дипломатична історія, побудована на аналізі загальновідомих сучасникам фактів-подій. Дипломатична історія досягає розквіту в останній чверті XIX – на початку XX ст. під впливом позитивістської методології, яка вимагала ретельного вивчення дипломатичних документів і відновлення історичної реальності шляхом їх коментування дослідниками.

Цей метод виявився плідним для вивчення історії міжнародних відносин XVII – першої половини XIX ст., коли в багатьох державах Європи під впливом політичної централізації й утвердження абсолютистського чи конституційного ладу виникають дієві дипломатичні структури. З часів кардинала Рішельє та Людовіка XIV у Франції формується професійна дипломатична служба, яка за правління Людовіка XV набуває рис звичного для нас дипломатичного відомства з постійними послами, секретарями, радниками, шифрувальною та кур’єрською службами, архівом.

Відтак зовнішня політика Франції втрачає характер спорадичних контактів і стає регулярною. Безпосереднім наслідком цих змін стає процес перманентного накопичення в архіві документів, завдяки яким здійснювалося спілкування дипломатичної служби зі своїми представниками в іншій державі чи компетентними органами останньої. В цих документах містилася інформація не лише про наміри

й конкретні дії урядів, але й дані про події за рубежем. Фонди посольств і канцелярії Міністерства закордонних справ перетворилися на цінне джерело інформації про історію стосунків Франції з більшістю європейських держав та зовнішню політику та внутрішній розвиток останніх, і склали практично невичерпний пласт фактичних даних. Дослідники-позитивісти, які абсолютизували значення політичного факту, почали вважати дипломатичні документи тотожними реальній історії міжнародних відносин і приступили до масштабного їх вивчення за всіма суворими правилами позитивістського методу. Вони описували дипломатичні документи (нерідко публікуючи їх як основу майбутньої дисертації), виділяли з них вірогідні факти, щоб згодом за допомогою їх коментування відтворити історію міждержавних взаємин. Саме міждержавних, а не міжнародних у широкому розумінні цього поняття, бо дипломатичні документи переважно характеризували лише елітний, міжурядовий, вектор зовнішньої політики країни, не враховуючи ролі контактів населення через торгівельний, міграційний та інші рухи. Це була класична дипломатична історія “великих діянь” урядових кабінетів, або, як її ще спрощено називають, кабінетної дипломатії, придатна для відтворення міжнародного курсу країни лише в ті епохи, коли він залежав від інтересів правлячих династій, дворів, шляхетських угруповань, кабінетних інтриг, схованих від “мовчазної більшості” населення. Класичними зразками дипломатичної історії у французькій історіографії вважаються роботи Альбера Сореля “Європа та Французька революція” (Париж, 1887-1890: у 8-ми томах) та Альбера Вандаля “Наполеон і Олександр I. Французько-російський союз в часи Першої імперії” (Париж, 1891-1893: у 3-х томах), які є прискіпливими коментарями фактів політичного характеру, почерпнутих з документів Архіву Міністерства закордонних справ Франції.

Однак, починаючи з середини XIX ст. у характері міжнародних відносин зазначаються контури глибоких структурних змін. Утворення націй модерного типу, яке у випадках Німеччини та Італії призводить до державного об’єднання, еволюція демократичних і конституційних форм правління, поширення громадянської свідомості серед найширших верств населення Західної та Центральної Європи, а також Північної Америки, небачений стрибок промислового виробництва, який сприяв інтернаціоналізації торгівлі й фінансового обміну, утворення колоніальних імперій, розвиток нових засобів комунікації, таких як телеграф, телефон, автомобіль і, нарешті, літак, – всі ці інновації призводять до того, що в останні десятиліття XIX ст. і, особливо, після Першої світової війни таємна дипломатія кабінетів стає лише одним з багатьох, нехай навіть найбільш репрезентативним, видів відносин між народами. Закордонна політика держав усе більше залежить від маніпульованої засобами масової інформації суспільної думки, інтересів фінансово-промислових лоббі, контролю з боку обраних народом парламентів. “Франція [...] – це демократичне суспільство. Сам уряд у тихих кабінетах не може вирішити всього. В основних політичних справах уряд мусить мати за собою думку більшості. Особливо вирішальне значення це має, коли йдеться про питання, чи якусь країну треба вважати своїм приятелем і потенційним союзником, чи ворогом”, – влучно

охарактеризував якісну трансформацію механізмів визначення зовнішньої політики Франції у другій половині XIX ст. український історик Матвій Стахів.

Позитивістська методологія виявилася непридатною для пояснення міжнародних відносин в індустріальному суспільстві. Останні було неможливо осмислити лише на основі критики дипломатичних документів. Проте зміна характеру міжнародних відносин відбулася значно раніше, ніж була осмислена історичною наукою. Глибока трансформація принципів історії міжнародних відносин припала на 1930-1950-ті рр. і стала можливою завдяки успіхові “анналівського” типу історіонисання.

Біля витоків “нової історії міжнародних відносин” стояли ініціатори руху за синтез соціальних наук. У 1929 р. Л. Февр наголошує на обмеженості вивчення лише політичного аспекту міжнародних відносин у своїй блискучій статті “Проти дипломатичної історії як такої”. Приводом до написання цієї статті стала публікація колективної праці “Дипломатична історія Європи 1871-1914 років” за редакцією Андре Озе, яка була характерним прикладом позитивістського підходу до історії міжнародних відносин. Л. Февр писав, що її автори, захопившись описанням чистої дипломатії, схожі на людоджерів, які “живляться королівськими примхами, царським дрантям, або великими намірами міністрів”. Як історик, що із знесвагою ставиться до факту-події, він підкреслює, що намагатися пояснити такий багатогранний феномен, як міжнародні відносини, через призму дипломатії – це тільки ковзати поглядом по поверхні складних явищ, не намагаючись зрозуміти їхню внутрішню сутність. На погляд Л. Февра, не менш важливе значення, ніж дипломатія, у міжнародних відносинах мали економічні чинники, які навіть на зорі нового часу іноді домінували над політичними, визначаючи спрямування зовнішньої політики великих держав (англо-голандські війни за торговельну перевагу на морі в XVII-XVIII ст., війни за сіль у добу середньовіччя тощо). У другій половині XIX ст. економічні інтереси все більше претендують на керівництво політичними діями. Дипломати все частіше займаються укладенням торговельних і митних угод, міжнародним економічним арбітражем, створенням і реорганізацією міжнародних фінансових консорціумів, здобуттям концесій. Яскравим прикладом “нової дипломатії”, на погляд Л. Февра, було придбання 1876 р. урядом Бендхаміна Дізраелі акцій Суецького каналу. За допомогою цього економічного кроку Великобританія без військового та дипломатичного втручання домоглася переважаючого впливу в Середземномор’ї та здобула найкоротший шлях до своїх індійських колоній. Л. Февр вважав, що історію міжнародних відносин не можна осмислити без врахування впливу комплексу географічних, соціальних, психологічних, релігійних факторів.

Практично одночасно з Л. Февром французький дослідник Жак Ансель намагався збагатити історію дипломатії геополітичним аналізом, який передбачав застосування методів соціальної географії. Значний вплив на формування концептуальних передумов “нової історії міжнародних відносин” у французькій історіографії мали методологічні розробки зарубіжних вчених. Пердусім слід згадати про “італійську школу”, найвідомішим представником якої був Федеріко Шабо. Вона акцентувала увагу істориків на ролі ідеології та колективної

ментальності в міжнародних відносинах. Представник німецької історіографії Г. Рітгер ще в 1920-ті рр. пропонував вивчати міжнародні відносини на стику між дипломатією та внутрішньою політикою держави.

Цілісне концептуальне оформлення “нової історії міжнародних відносин” пов’язане з науковою та громадською діяльністю академіка П’єра Ренувена. Як дослідник міжнародних відносин П. Ренуven формувався в суспільно-політичній атмосфері Франції перших десятиліть ХХ ст., коли перед історичною наукою стояло конкретне політичне завдання “обілити”, виправдати зовнішню політику країни, ошляхетнити її цілі у “Великій війні” 1914-1918 рр., відтак скласти усю вину за агресивну політику на Німеччину та її союзників. У цей час історія міжнародних відносин перетворилася на моральну зброю в протистоянні двох націй і служила державній пропаганді для мобілізації громадської думки. Як ветеран Першої світової війни П. Ренуven якнайкраще підходив для реалізації цього політичного завдання.

У 1928 р. молодого доктора поруч з визнаними “метрами” тогочасної історіографії Е. Лявіссом, Ш. Сеньобо, А. Озе включили до складу створеної за ініціативою Раймона Пуанкаре й Арістіда Бріана комісії з підготовки фундаментальної публікації французьких дипломатичних документів стосовно генези Першої світової війни. Це видання було задумане як гідна відповідь на оперативне видане німецьким Міністерством закордонних справ 40-томне зібрання документів кайзерівської дипломатії “Велика політика європейських кабінетів 1871-1914 років” (Берлін, 1922-1927), яке виправдовувало зовнішню політику Німеччини цього періоду. Участь П. Ренувена у відборі матеріалів до “Французьких дипломатичних документів 1871-1914 років” (Париж, 1929-1957: у 32-х томах) стала для нього чудовою школою позитивістської історії міжнародних відносин, заснованої на критиці джерельних матеріалів. Проте, розпочавши свою наукову кар’єру як історик-позитивіст, П. Ренуven швидко збагнув обмеженість “методичного” дискурсу в дослідженні генези Першої світової війни. Використовуючи свій авторитет відповідального секретаря “Французьких дипломатичних документів”, він в опублікованих у 1930-ті рр. працях починає експериментувати з новими методами дослідження історії міжнародних відносин, намагаючись заохотити інших вчених своїм прикладом. Важливою віхою у еволюції поглядів П. Ренувена стала монографія “Європейська криза та Велика війна (1904-1918)” (Париж, 1934). Вона ознаменувала відхід історика від позитивістської методології його університетських вчителів А. Сореля й А. Вандаля. Хоча основну частину праці було присвячено викладові політичних подій, у “Європейській кризі” П. Ренуven застосовує елементи соціально-економічного, ідеологічного, геополітичного аналізу. Як оцінював значення цієї роботи найвідоміший учень П. Ренувена, Жан-Батіст Дюрозель, у ній “можна помітити появу зовсім нового аналізу “сил”. Цілі параграфи присвячено “економічним силам”, “моральним силам” (термінологія, запроваджена П. Ренуvenом). Можливо, методологічна еволюція ще не закінчилася в тому розумінні, що вивчення “сил” ще відбувається окремо від вивчення подій”.

Остаточна концепція “нової історії міжнародних відносин” П. Ренувена сформувалася в період після Другої світової війни. Основними її джерелами стали методологія школи “Анналів” (1)¹ та марксизму (2). Вчений здійснив їх синтез, запозичивши й перегрупувавши їхні найраціональніші елементи, та з’єднавши їх з досягненнями школи “географії людини”, здобутками історичної психології. Квінтесенція поглядів П. Ренувена викладена у вступі та чотирьох останніх томах восьми томної “Історії міжнародних відносин” за його загальною редакцією (Париж, 1955) та в написаному у співавторстві з Ж.-Б. Дюрозеллем “Вступі до історії міжнародних відносин” (Париж, 1964).

Найприкметнішою методологічною інновацією П. Ренувена є теорія “глибинних сил” (*forces profondes*), що діють у міжнародних відносинах. На його думку, розвиток останніх залежить від таких “глибинних сил”: геополітичних і демографічних умов життя взаємодіючих суспільств, їхніх економічних і фінансових інтересів, технологій, внутрішніх соціальних структур, течій людської думки (ідеологій), вірувань, моралі, колективної ментальності населення. Таким чином, міжнародні відносини – це не просто дипломатія урядів, а синтез факторів, які її визначають. У “Вступі до історії міжнародних відносин” П. Ренуven і Ж.-Б. Дюрозелль наголошували: “Дипломатична історія вивчає ініціативи та дії урядів, їхні рішення, наскільки можливо, їхні наміри. Ця наука необхідна, але вона є дуже далекою від того, щоб спромогтися внести елементи пояснення. Щоб зрозуміти дипломатичну дію, потрібно шукати можливі впливи, які можуть визначати її вектор. Географічні умови, демографічний рух, економічна й фінансова зацікавленість, риси колективної ментальності, великі чуттєві течії, – ось глибинні сили, які формують мсжі відносин між людськими групами і назагал визначають їх характер”. У цих наповнених змістом і новизною рядках найважливішими з методологічної точки зору є два твердження:

- по-перше, дипломатична історія є недостатньою, щоб пояснити основне в міжнародних відносинах – мотиви, причини та наміри;
- по-друге, сама дипломатична історія нездатна висвітлити сукупності контактів між народами.

Водночас П. Ренуven не заперечував важливості вивчення ролі політичних діячів у визначенні зовнішньополітичного курсу держав. На його погляд, політики, відчуваючи вплив “глибинних сил”, тим не менш здатні активно впливати на міжнародні відносини, а у деяких випадках й одноосібно визначати їх. Вивчаючи процес утворення Троїстого союзу та Антанти, П. Ренуven збагатив історію дипломатії елементами психологічного аналізу мотивів дій провідних політиків. Відтак, головну причину відмови Німеччини від знаменитого творіння Отто фон Бісмарка – т. зв. “договору перестраховки” з Росією 1887 року – він вбачав не стільки у потребі зміни її зовнішньополітичних орієнтирів, що, на його погляд, не була нагальною, скільки у конфлікті між старим канцлером та його політичними

¹ Деякі дослідники ставлять П. Ренувена в один ряд з корифеями другого покоління школи “Анналів” Ф. Броделем та Е.-К. Лябрусом, приписуючи йому заслугу заснування автономного напрямку цієї школи.

суперниками, які, майстерно поглиблюючи розбіжності між О. Бісмарком та імператором Вільгельмом II, прагнули добитися відставки “залізного канцлера”, тобто – у проблемах внутрішньополітичного життя Німеччини. Однак, за П. Ренувеном, наслідки цих інтриг стали згубними саме для зовнішньополітичного становища Німеччини, бо підштовхнули Росію до зближення з Францією, яке започаткувало Антанту (див. **додаток № 11**).

Таким чином, у центрі методологічних пошуків П. Ренувена опинилася проблема пріоритетності впливу кожного фактора (“глибинної сили”) на конкретному відтинку часу. Звідси підкреслена увага П. Ренувена до хронології подій, загалом не характерна для представників школи “Анналів”. Проте прикметною ознакою впливу “анналівської” методології на концепцію П. Ренувена є визнання величезної ролі економічних чинників. Більш того, для пояснення історії міжнародних відносин з кінця XIX-го ст. він запозичає запроваджений Володимиром Леніним термін “імперіалізм”, який “характеризує новий етап еволюції зовнішньої політики”, коли “економічний інтерес часто-густо визначає політичні дії”. Сотні прикладів, на погляд академіка, доводять цю визначальну особливість нового етапу міжнародних відносин. Так, наприклад, напруженість у французько-англійських відносинах у першій половині 1930-х рр. була спричинена небажанням французького уряду погодитись на девальвацію франка в умовах світової економічної кризи, як це зробив англійський уряд. Навпаки, ухвалене в 1936 р. урядом Леона Блюа рішення про девальвацію франка полегшило встановлення політичного порозуміння між Францією та Великобританією і США.

Проте розуміння П. Ренувеном поняття “імперіалізм” було відмінним від ленінського його визначення як найвищої стадії розвитку капіталістичного способу виробництва. Французький дослідник не визнавав абсолютного пріоритету “економічних сил” у зовнішній політиці держав і не вважав імперіалізм боротьбою провідних промислових держав за переділ ринків збуту. П. Ренуven висловлювався за рівноправне трактування істориками всіх “глибинних сил”. Критикуючи вузькість марксистського підходу до історії міжнародних відносин, П. Ренуven вважав, що особливо чітко її видно на прикладі пояснення причин вступу Франції у Першу світову війну: “Ви говорите тільки про економічні чинники. А де ж національні почуття, гіркі спогади поразки 1871 року?” Національні почуття, приниження яких внаслідок анексії Німеччиною Ельзасу та Лотарінгії стимулювало небачений вибух гермаофобії та рваншизму серед найширших верств французької суспільності, П. Ренуven вважав не менш вагомим чинником у загостренні французько-німецьких стосунків, ніж економічне суперництво. Відтак П. Ренуven наголошував, що дослідники міжнародних відносин кінця XIX-XX ст. мусять вивчати ідеологію націоналізму та її вплив на зовнішню політику держав.

У цьому контексті особливу увагу слід було звернути на національні прагнення недержавних народів, які “є доказом їх безперечної життєздатності” та їх претензією на участь у міжнародних відносинах. Через це вони стали “ферментом особливо сильної нестабільності”, джерелом територіальних чвар і “глибоких хвилювань у політичних й економічних відносинах”. П. Ренуven і Ж.-Б. Дюрозелль відзначали,

що з кінця XIX-го ст. “все відчутніше посилюються суперечності між національними інтересами та почуттями, вони підтримують атмосферу недовіри між державами, а також викликають піднесення опору національних меншин проти урядів деяких держав; ці антагонізми приводять до того, що з 1904 р. продовжується серія дипломатичних конфліктів – прелюдія і знамення війни”. Про те, наскільки глибоко проник історичний погляд П. Ренувена в атмосферу передвоєнних десятиліть, засвідчує ознайомлення з таким зрізом масової свідомості, як тогочасна преса. Газети та часописи різних європейських держав з року в рік, починаючи з 1880-х рр., практично одноставно писали про “постійне очікування війни”, “загальне недовір’я до миролюбства урядів”, “патріотичні заклики до приборкання можливих ворогів”.

Проте центральною для П. Ренувена у визначенні пріоритетності “глибинних сил” все ж залишалася дилема “економіка-політика”. Вчений дотримувався думки, що “ані фінанси, ані політика не можуть претендувати на відносну першість”. “У певних ситуаціях, – писав він у “Вступі до історії міжнародних відносин”, – фінансова й економічна зброя служать лише політичному намірові”. До згаданих ситуацій П. Ренуven зараховував такі засоби економічного тиску, як так звані “митні війни” між державами та торгівельний бойкот. Класичним прикладом використання економічних засобів для досягнення політичної мети була запроваджена Наполеоном “континентальна блокада” Великобританії. Політичну мету переслідували й величезні репарації, які намагалася нав’язати Німеччині Франція після Першої світової війни, щоб перешкодити економічному та військовому відродженню своєї стратегічної суперниці. Для міжнародних відносин новітнього часу все звичнішим явищем стає підпорядкування політичних дій економічному інтересові (війни за нафтові родовища під виглядом боротьби за демократію тощо). Ствердивши рівнозначний вплив фінансово-економічних і політичних відносин у XX ст., П. Ренуven “за допомогою безстороннього вивчення фактів задовольняється ствердженням переважання в конкретній історичний момент – то ролі державного діяча, то економічних сил і фінансових чинників, то великого впливу політики” (Ж.-Б. Дюррозель). Це дозволило йому показати, що історія міжнародних відносин не вписується в жорсткі концептуальні рамки й не піддається однозначній верифікації, а є плінною та мінливою субстанцією, у якій велику роль відіграє притаманна моментові випадковість. За це методологічні погляди П. Ренувена піддавалися гострій критиці з боку істориків-марксистів, які наголошували, що не підпорядковані єдиній закономірності “глибинні сили” є надто ненадійним ґрунтом для пояснення історії.

Незважаючи на критику, концепція “нової історії міжнародних відносин” П. Ренувена завдяки своїй еластичності, прагненню до синтезу всіх факторів, які впливали на формування стосунків між народами, здобула у французькій історіографії перевагу над жорстко детермінованою базисно-надбудованими відносинами марксистською методологією. Науковий авторитет П. Ренувена в 1960-1970-ті рр. порівнювався з тим, якого свого часу завоював серед істориків-позитивістів Е. Лявісс. Саме в ці роки формується школа “нової історії міжнародних

відносин”. Одну по одній захищають докторські дисертації учні П. Ренувена – П’єр Гюйєн (“Німеччина та Марокко з 1870 до 1905 року” (Париж, 1967)), Раймон Пуадевен (“Економічні та фінансові відносини між Францією та Німеччиною з 1890 до 1914 року” (Париж, 1969)); Р. Пуадевен видає також монографію “Фінанси та економічні відносини, 1887-1914 роки” (Париж, 1970), Рене Жіро (найвідоміша праця – “Європейська дипломатія й імперіалізм” (Париж, 1979)), Жак Тобі (“Оттоманські та турецькі позики, 1904-1961” (Париж, 1972)). Усі ці дослідження торкаються різноманітних аспектів “коронного періоду” П. Ренувена – останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.

Це нове покоління дослідників утримує у французькій історіографії 1970-1990-х рр. провідні позиції в царині вивчення міжнародних відносин. Воно розвинуло теорію П. Ренувена про дію “глибинних сил”, співвідношення політичних і економічних чинників, роль колективної ментальності, ідеології і державних діячів у формуванні міжнародних стосунків.

Уявлення про еволюцію концептуальних принципів, свого часу обґрунтованих П. Ренуеном, у сучасній французькій історіографії можна створити на основі докторської дисертації Р. Жіро про роль фінансово-економічних чинників у процесі формування французько-російського воєнно-політичного союзу наприкінці ХІХ ст. (див. **додаток № 12**).

РОЗДІЛ 3. ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ КІНЦЯ XVIII СТОЛІТТЯ: ДИСКУСІЇ У СУСПІЛЬСТВІ ТА В ІСТОРІОГРАФІЇ

Двохста річниця Французької революції, яка припала на 1989 р., помітно посилила інтерес французького суспільства й, відповідно, спеціалістів до цієї важливої події національної історії, що стала своєрідною “візиткою” Франції у світі. Ренесанс зацікавленості історією Революції був особливо прикметним після майже двадцятирічного періоду прохолодного ставлення французької суспільності до власних революційних традицій, спричиненого передусім осудом подій “червоного травня” 1968 р. і загальним розчаруванням у модному в 1950-1960-ті рр. політичному лівацтві.

Існували й інші причини “забуття” Революції в колективній пам’яті французів. Передусім, давалося взнаки збільшення хронологічної дистанції від подій кінця XVIII ст. В оцінці покоління французів 1970-80-х рр., історичні наслідки двох світових воєн, революцій у Росії та Китаї, “холодної війни” є незмірно більш значущими для сучасного становища Франції, ніж потрясіння Революції кінця XVIII ст.

Серйозного удару по вивченню і викладанню історії Революції завдала домінація у повоєнній французькій історіографії методологічних принципів школи “Анналів”. Вивчаючи історію в “часі довгої тривалості”, представники школи “Анналів” з підкресленою байдужістю ставилися до факту-події; з їхньої точки зору, події Французької революції були “фейєрверками” та “катастрофами”, а зміни, спричинені ними, неглибокими й підпорядкованими короткочасній кон’юнктурі. Фернан Бродель вважав, що справжня історія – це не революції, а еволюція, повільна модифікація економічних, соціальних, ментальних структур; політичні події є лише хвилями на їхній поверхні, які не дозволяють з’ясувати механізму розвитку суспільства. Тож їх, на думку теоретиків “Анналів”, не можна було навіть співставляти за масштабністю з глибинними процесами в соціально-економічному житті Франції впродовж попереднього століття, коли відбулася головна фаза переходу від феодальних до капіталістичних відносин. Відтак у середині XX ст. вивчення політичної історії Революції опинилося на маргінесі французької історіографії.

Реформа шкільної освіти, проведена в 1970-ті рр. в дусі “анналівського” синтезу соціальних наук (історію перестали подавати як окремий предмет, а почали викладати у блоці з соціологією, географією, економікою), спричинилася до зникнення з шкільної програми тем, присвячених Революції кінця XVIII ст. Відмова від вивчення вузлових моментів політичної історії Франції негативно позначилася на рівні знань французів про національне минуле. Згідно даних соціологічних опитувань, сучасний середньостатистичний француз молодшого покоління спроможний пригадати заледве чотири-п’ять прізвищ діячів доби Революції (зазвичай, це зовсім переволюційні Людовік XVI та королева Марія-Антуанетта, а також Максиміліан Робесп’єр, Жорж Дантон та Ів-Марі-Рок Ляфайєт). Вже на початку 1980-х рр. історики почали бити тривогу, вказуючи на згубність наслідків

шкільної реформи для збереження національної самоідентичності французів, спадкоємності їхньої історичної пам'яті. На думку відомого дослідника Революції Альбера Собуля, що була висловлена під час виступу на французькому телебаченні 14 липня 1982 р., “французи не лише забули про взяття Бастилії, але й перестали усвідомлювати зміст і сутність цієї події”. А. Собуль був змушений ствердити, що “у Франції більше не знають історії, не знають ні Жанни д'Арк, ні Революції 1789 року”.

Парадоксальність і небезпека ситуації, що склалася внаслідок браку поглибленого викладання національної історії, стала предметом особливої турботи соціал-демократів, які прийшли до влади у Франції в 1981 р. Поруч з внесенням необхідних змін до шкільних програм, які б повернули історії центральне місце серед гуманітарних дисциплін, враховуючи наближення 200-річчя Революції, вони вважали своїм магістральним завданням відновлення суспільного інтересу до її історії. І це не було випадковим, бо французькі соціалісти заявляли про себе, як про безпосередніх спадкоємців ідей Революції, і бажали підкреслити, що реалізація останніх буде займати центральне місце в період їхнього правління. З середини 1980-х рр., за ініціативою уряду, розпочала діяти програма “Місія двохсотліття”, завдання якої полягало у підготовці святкування ювілею Французької революції. Масові урочистості, наукові конференції, численні публікації в рамках цього проєкту допомогли повернути зацікавлення суспільності до подій кінця XVIII ст. В цей час розпочався новий етап історіографічної дискусії стосовно оцінки подій та наслідків Революції, який у дещо іронічній формі появився у 1989 р. авторитетний англійський журнал “Economist”: “Авторів притягують ювілеї, як вабить до себе метеликів світло”.

Зупинившись на цьому важливому моменті у розвитку французької історіографії Революції, спробуємо ретроспективно оцінити її найпомітніші дотихчасові досягнення. Для цього необхідно пригадати, що вивчення Революції у Франції розвивалося у формі дискусії двох історіографічних традицій – консервативної (монархічної й клерикальної) та радикальної (республіканської й лаїцької).

Консервативна історична думка кінця XIX ст. найяскравіше втілилася у п'ятитомному творі Іпполіта Тена “Походження сучасної Франції”, четвертий том якого був спеціально присвячений революції кінця XVIII ст. й написаний під враженням сучасних авторів подій Паризької комуни. Найприкметніша особливість ставлення І. Тена та наступних дослідників консервативного напрямку до Революції – це підкреслений наголос на порушенні прав людини революціонерами, звинувачення їх у безвідповідальних соціальних експериментах, ексцесах революційного терору. І. Тен гротескно змалював революційне правління як систему насильства та вбивств, за допомогою яких меншість захопила владу й утримувала її всупереч волі більшості суспільства. Ситуація у Франції в часи правління якобінців змальовувалася ним таким чином: “Ось, з одного боку, поза законом у вигнанні, в тюрмі, на ешафорті – обрана частина населення Франції, майже всі люди шляхетного походження, багаті, заслужені, видатні розумом,

культурою, талантом і якостями; і ось, з іншого боку, понад законом, у всій могутності – безвідповідальні диктатори, покидьки всіх класів, звірі та злочинці”.

Як органічну “антитезу” концепції І. Тена слід розглядати праці лідера так званої “республіканської школи” у вивченні Французької революції Альфонса Оляра. Піднесення цієї школи було пов’язане з утвердженням у Франції в останній чверті XIX ст. республіканського ладу. Республіканці кінця XIX ст. вважали себе продовжувачами республіканських традицій Революції кінця XVIII ст., підкреслено обравши в якості нових державних символів Франції революційний триколір, гімн “Марсельєзу”, фігуру Маріанни. Здійснення реформ освіти у дусі республіканських ідеалів та наступне законодавче відокремлення церкви від держави створили передумови для поступового перетворення революційних традицій у частину героїчної пам’яті нації.

З кінця XIX ст. дослідження Французької революції стало магістральним напрямком французької історіографії. За характеристикою відомого представника школи “Анналів” П’єра Шоню, упродовж останнього століття десяти рокам революції було присвячено більше публікацій, ніж трьом попереднім століттям адміністративної монархії. Історик підкреслює, що сьогодні у Франції одному рокові революції присвячується у 25-30 разів більше сторінок наукової продукції, ніж одному звичайному рокові XVIII чи XIX ст. Така ситуація, на його погляд, є наслідком того, що республіканські власті Франції трактують історію Революції як дискурс про початки нації.

Вже у 1889 р., коли в Парижі організували помпезне святкування 100-ї річниці Революції, яке супроводжувалося Всесвітньою виставкою та відкриттям Ейфелевої вежі, уряд доручив професорові кафедри історії Французької революції в Сорбонні А. Оляру написати новий підручник історії Франції для муніципальних шкіл, який було офіційно затверджено в 1891 р. У передмові до нього А. Оляр намагався возвеличити досягнення Революції в боротьбі за демократію та республіку. Він наголошував, що загальний історичний баланс Революції, попри певні її “відхилення”, був позитивним, бо допровадив до розповсюдження серед найширших верств суспільності почуття патріотизму, національної єдності, залучив народ до політичного життя через систему республіканських інституцій. А. Оляр, який вбачав головний зміст Революції у боротьбі проти монархії, вперше поставив питання про її хронологічні рамки. Відтак він вилучив з періодизації Революції, яку до нього розглядали як єдине ціле з 1789 р. до реставрації Бурбонів у 1814 р., час імперії Наполеона I (1804-1814), монархічна ідея якої суперечила принципам революційного республіканізму.

А. Оляр був одним з найвидатніших представників позитивістського напрямку у французькій історіографії. Тому він практично не приділяв уваги соціальному аспектові Революції, зосередившись на політичному. Проте вузьке політичне трактування історії Революції все менше відповідало суспільно-політичній атмосфері у Франції на зламі XIX-XX ст., коли значної популярності набули ідеї соціальної демократії. Це природно спонукало істориків звертати увагу на соціальні рухи та їх вплив на політичну ситуацію. Непересічна роль у цій зміні акцентів

наукового дослідження Революції належала “Соціалістичній історії Французької революції” (1903) засновника Французької соціалістичної партії Жана Жореса. Так, найвидатніші представники, відповідно, другого та третього поколінь “республіканської школи” Альбер Матьє та Жорж Лефевр визнавали, що зобов’язані своїм вибором фаху історика саме творові Ж. Жореса, який звернув увагу на ігноровані доти історичною наукою народні маси, як на головну діючу особу Революції. Французькі історики другого покоління “республіканської школи” почали присвячувати особливу увагу вивченню діяльності якобінців, яких вважали виразниками прагнень народних мас. Трактуючи якобінців як найпослідовніших революціонерів і демократів, істинних “друзів народу”, А. Матьє приписував їм плани не лише політичної, але й соціально-економічної перебудови Франції відповідно до ідеалів широких верств народу.

У 1917 р. А. Матьє з ентузіазмом вітав революцію у Росії та захоплення влади більшовиками, оскільки бачив у цій події ідейну і політичну спадкоємність з Французькою революцією, а в новій владі – сучасних якобінців. У 1918-1920 рр. А. Матьє, який брав участь у русі “Геть руки від радянської Росії!” й засуджував участь Франції у військовій інтервенції супроти більшовиків, публікує низку брошур та політичних есеїв, в яких проводить історичні паралелі між Французькою та Російською революціями. У своїй праці “Більшовизм і якобінізм” він підкреслював, що “якобінізм і більшовизм – це два різновиди диктатури, породжені громадянською війною й іноземною інтервенцією, дві класові диктатури, що діють однаковими методами – терором, реквізиціями, політикою цін і пропагандою, у кінцевому підсумку в них подібні цілі – зміна суспільства, і не лише російського чи французького, але й суспільства всесвітнього”. А. Матьє, який ідеалізував лідера якобінців М. Робесп’єра (див. **додаток № 13**), вбачав у історичній постаті останнього чимало схожого з вождем російських більшовиків Володимиром Ленінінм.

У 1920 р. А. Матьє очолює “Товариство робесп’єристських досліджень”. Незабаром воно перстворюється в один із провідних у Франції центрів вивчення історії Революції. Цей успіх пояснювався передусім двома чинниками – популярністю в інтелектуальному середовищі 20-х років методологічних інновацій, запропонованих А. Матьє, й авторитетом редагованого самим Матьє періодичного органу “Товариства” “Аннали Французької революції” (з 1928 р.), який відтіснив на другий план часопис “Французька революція”, що його редагував А. Оляр.

Своєрідним науковим заповітом А. Матьє стала його тритомна “Історія Французької революції” (Париж, 1922-1928), написана в дусі соціального республіканізму. Керуючись критерієм відмінності цілей, що їх переслідували різні групи французького суспільства у ході Революції, А. Матьє виділив у рамках останньої чотири послідовні “міні-революції”, які змінювались одна по одній: ліберальну 1787-1788 рр. (так званий заколот аристократів), буржуазну 1789 р., демократичну й республіканську 1792 р. та соціальну 1793 р., коли революційний рух очолили якобінці. Падінням уряду М. Робесп’єра 9 термідора 1794 р. А. Матьє окреслював верхню хронологічну межу Революції. Цей погляд справив величезний вплив на радянську історіографію Французької революції, яка в 1930-1970-ті рр.

дотримувалася аналогічного критерію визначення кінця Революції¹. Лише в університетському підручнику “Нова історія країн Європи та Америки” за редакцією Анатолія Адо (Москва, 1986) верхньою хронологічною межею Революції було визнано переворот 18 брумса 1799 р., що призвів до встановлення диктатури Наполеона Бонапарта.

Зрештою, значна частина поглядів А. Матьє, побудованих на явно спрощеному методі історичної аналогії між Французькою та Російською революціями, була переглянута його учнями та послідовниками на основі поглибленого вивчення соціально-економічних процесів кінця XVIII ст. Найвідомішим серед учнів А. Матьє був Альбер Собуль, який, звертаючи основну увагу на факт-подію, запозичив, як і його попередник на кафедрі історії Французької революції в Сорбонні Ж. Лефевр, методи дослідження матеріального життя та соціальних структур, притаманні школі “Анналів”². У Франції Ж. Лефевра і, особливо, А. Собуля вважали марксистськими істориками (останній був членом Французької компартії), в СРСР – лівобуржуазними. Редактор “Анналів” Жак Ревель характеризує А. Собуля як “останнього з могиканів серед великих істориків, представників якобінської традиції історіописання, хранителів святинь у храмі Революції”.

Саме Ж. Лефевр та А. Собуль упродовж півстоліття після смерті А. Матьє (1932-1982), очолюючи кафедру історії Французької революції і створений згодом при Сорбонні Інститут Французької революції, забезпечили марксистському напрямку першість у дослідженні Революції у французькій історіографії. Під керівництвом цих всесвітньовідомих вчених було захищено десятки дисертацій. Послідовниками своєрідно трансформованих Ж. Лефевром й А. Собулем марксистських концепцій у французькій історіографії 1970-1980-х рр. були такі дослідники Французької революції, як Клод Мазорік, спадкоємець А. Собуля на кафедрі у Сорбонні Мішель Вовель, Жак Брюа, Жан-Рауль Сюррато, які працювали у найпрестижніших вузах і науково-дослідних інститутах Франції.

Підсумком піввікового наукового доробку А. Собуля стала тритомна монографія “Цивілізація та французьке суспільство” (Париж, 1970-1984), останній том якої вийшов уже після смерті академіка й був присвячений наполеонівській імперії. Ключовими томами дослідження є перший (“Криза Старого режиму”) та другий (“Французька революція”). Згідно концепції А. Собуля, Революція поклала край кризовому століттю й була єдиним виходом з ситуації кризи, відтак стала якісним проривом до нового світу. Вона була наслідком боротьби класів, і тому її причини лежали у сфері виробничих відносин. Метою Революції були глибокі соціальні перетворення, висловлені у прагненнях селянських мас і міських низів.

¹ “9 термідора було останнім днем революції”, – писав, наприклад, найвідоміший радянський дослідник Французької революції Альберт Манфред, підкреслюючи, що із загибеллю М. Робесп'єра “закінчився останній розділ Великої французької революції”.

² Жорж Лефевр спеціалізувався на вивченні аграрної історії Революції, зокрема – впливу останньої на становище селянських мас (найвідоміша праця – “Селяни півночі під час Французької революції” (Париж, 1932)). Він прийшов до висновку, що в надрах Великої революції паралельно розвивалася, поруч з дворянською та буржуазною, автономна селянська революція, змістом якої була боротьба за землю.

Перш ніж прийти до таких висновків, А. Собуль під науковим керівництвом Ж. Лефевра спеціально досліджував селянські рухи в провінції, а згодом самостійно – рух санкюлотів Парижа, який відігравав вагомий роль у змінах правлячих угруповань у період Революції. У монографії “Паризькі санкюлоти в II році” (Париж, 1958) він піддав обґрунтованій критиці твердження А. Матьє про те, що якобінці висловлювали інтереси суспільних низів і домагалися соціальної рівності. А. Собуль доводив, що якобінці були революційною буржуазією, а санкюлоти – найбільш бідним людом, тому їхні погляди на основні соціальні та політичні проблеми були різними: перші виступали за збереження великої та середньої власності, другі – виступали проти неї. Погляди останніх захищали у Конвенті так звані “скажні” – ліве крило якобінського руху, фізично ліквідоване М. Робесп’єром у лютому-березні 1794 р. Після цього прихильники М. Робесп’єра втратили підтримку паризьких мас, які взяли найдієвішу участь у антиякобінському повстанні 9-10 термідора. Самим міським і сільським народним масам ще бракувало засобів, щоб допровадити Революцію до її соціального завершення, соціальної рівності, соціалізму. Тільки революція 1917 р. відновила цей історичний шанс за сприятливіших обставин на протилежному кінці Європи – в Росії.

Марксистський напрям у вивченні Революції, попри своє домінування, яке, на наш погляд, пояснюється перевагами чіткої матеріалістичної методології, що дозволяла на основі соціально-економічного аналізу зробити широкі концептуальні узагальнення, не був єдиним у французькій історіографії. У ній після Другої світової війни сформувалося декілька напрямів, які, в різній мірі дистансуючись від марксистської методології, претендували на об’єктивність у висвітленні історії Французької революції. В багатьох аспектах співзвучною марксистській концепції була так звана “атлантична” гіпотеза, яку майже одночасно сформулювали у Франції учень А. Матьє Жак Годшо та в США ліберальний історик Роберт Палмер. Свої погляди вони вперше виклали у 1955 р. на міжнародному конгресі істориків у Римі. Ж. Годшо, так само як історики-марксистки, вважав шкідливою популяризовану школою “Анналів” “історію без подій та людей”, яка затушовувала всесвітньоісторичне значення Революції кінця XVIII ст. На Паризькому міжнародному конгресі істориків 1968 р. він погодився з концепцією марксистів про антифеодальний характер Революції, що обумовив бурхливий розвиток капіталістичних відносин у Франції в XIX ст.

Проте творці “атлантичної” концепції, на відміну від марксистів, намагалися зрозуміти історичний феномен Французької революції у всесвітньому контексті. “Не заперечуючи особливостей Французької революції, її глибину та велич, – писав Ж. Годшо, – ми водночас намагалися з’ясувати її зв’язки й місце у тому глобальному “ланцюгу” революцій, які в період з 1770 по 1850 р. потрясли країни по обидва боки Атлантичного океану”. Відтак “атлантисти” звертали особливу увагу на ідейний вплив Американської революції 1776-1783 рр. на підготовку і здійснення Французької. У роботі “Революції. 1770-1795 роки” (Париж, 1963) Ж. Годшо розглядав революційні події у різних країнах в означених хронологічних рамках

як єдину, “атлантичну”, революцію, у якій Американська та Французька (а також Нідерландська, Швейцарська, Італійська революції, Польське повстання під проводом Тадеуша Костюшка) були послідовними ланками єдиного ланцюга. Змістом “атлантичної” революції була боротьба за утвердження демократії та громадянського суспільства у країнах, розташованих на узбережжі Атлантики.

Історики-марксистичні мусили визнати слушність твердження прихильників “атлантичної” концепції про сильний ідейний вплив Американської революції на Французьку, зокрема “Декларації незалежності” 1776 р. на “Декларацію прав людини та громадянина” 1789 р. (останню написав герой війни за незалежність США І.-М.-Р. Ляфайет). Однак А. Собуль категорично не погоджувався з теорією “ланцюга” революцій, вважаючи, що у випадку Американської та Французької революцій можна говорити лише про існування “ланцюга” ідей, які “в часи вітрила й кінної тяги перетинали океан швидше, ніж континент”. “Атлантична” концепція відкидалася істориками-марксистами, бо останні, зрештою небезпідставно, розцінили її як спробу віднайти в історії приклад для обґрунтування прогресивної ролі в сучасному світі групи країн з давніми демократичними традиціями, об’єднаних у політичну і військову організацію Північно-Атлантичного союзу, на противагу деспотизмові радянського тоталітарного блоку. Трактують прихильниками “атлантичної” концепції Французької революції, як рядової ланки в “ланцюгу” атлантичних революцій, також не могло бути сприйняте французькими істориками-марксистами, які вважали, що через применшення ролі Великої революції кінця XVIII ст., “атлантисти” прагнуть применшити значення її єдиної “природної спадкосмиці” – Російської революції.

Консервативний напрям у французькій історіографії до середини 1960-х рр. не зміг протиставити марксистській методології дослідження Революції достатньо сильної світоглядної концепції. Намагаючись віднайти міцну ідеологічну опору для спростування твердження марксистів про прогресивну роль Революції у світовому розвитку, П’єр Гаксотт і Жак Бенвіль намагалися застосувати для її пояснення теологічний підхід. Вагомий вплив на формування їхніх поглядів справили концепції засновників французької консервативної думки Жозефа де Местра та Луї де Бональда. За прикладом останніх, вони вважали Революцію наслідком “шаленого” XVIII ст., коли під впливом просвітництва відбувся глибокий занепад християнської духовності та моралі, що супроводжувався безпрецедентним поширенням атеїстичних поглядів. Суспільство втратило повагу до традицій і авторитетів, передусім – до королівської влади, тих вічних істин, що були встановлені Божественним Провидінням. Нестримне кровопролиття Революції розцінювалося істориками християнсько-консервативного напрямку як марне, бо після братовбивчих потрясінь кінця XVIII ст. й наполеонівських воєн початку XIX ст. сили французької нації виснажилися, і почалося зменшення ролі Франції в світовій історії.

Найбільш вагомою у політичному плані в консервативно-теологічному напрямі була історична критика Революції, здійснена вихованцем Католицького університету у Парижі, та відомим мислителем першої половини XX ст. Жоржем Бернано.

В опублікованому після Другої світової війни великому есе “Діалог з кармеслітками” Ж. Бернано намагається оцінити зміст Революції через призму одного з найтрагічніших її епізодів, який безперечно свідчив про глибоке нівелювання моральних засад французького суспільства. Йдеться про страту революціонерами шістнадцяти юних дівчат-монахинь, які відмовилися зректися своєї віри й чернечого сану. Тим самим вони продемонстрували незламну волю до збереження своїх переконань і свідоме несприйняття Революції. Фізична розправа над ними, за оцінкою Ж. Бернано, була актом жадливої, але безсилої помсти, яка не змогла підпорядкувати чистих душ тендітних дівчат моральному розбещенню Революції.

Глибоко відданий ідеалам християнського евангелізму, Ж. Бернано відкидав притаманне ідологам громадянського суспільства бачення людини як ізольованого індивіда, приреченого на егоїстичні змагання з подібними собі. Історичні паралелі з Ж. де Местром в Ж. Бернано найбільш глибокі. Він твердив, що Революція не створила у Франції громадянського суспільства, а навпаки, перетворила людей, навіть найвизначніших представників країни, у “пішаків у руках стихії, що керує ними”. Під час Революції “невидимий ланцюг залежності людини від суспільства різко скорочується, і власні зусилля індивіда не дають результатів”. За Ж. Бернано, Революція була “інтегральним злом”, але водночас – частиною “великого плану” Творця, який таким чином покарав французів за моральну розбещеність XVIII ст.

Викладання історії Французької революції у дусі християнського консерватизму в XX ст. займало помітне місце в католицьких навчальних закладах Франції, які мали істотний вплив на формування світоглядних позицій правих кіл політичної еліти країни. Напередодні 200-річного ювілею Французької революції історики консервативно-християнського напрямку, тісно пов’язані з середовищем неоголлістів, неодноразово виступали з пропозиціями організації альтернативних ювілеїв. Наприклад, у січневому числі католицького часопису “Пуен” за 1987 р. з’явилася стаття П’єра Шоню, у якій французам нагадували про 1000-ліття “національної монархії” (вступ на престол першого французького короля Гуго Капета в 987 р.), яка за 800 років до Революції виступила об’єднавчим чинником “французького світу”, відтак спричинилася до національної консолідації набагато сильніше, ніж поборники ідеї нації наприкінці XVIII ст. Численними були й заходи щодо вшанування 200-ї річниці Вандеї – повстання селянських мас Заходу Франції проти республіканського засилля, яке відбувалося під гаслами захисту католицької віри від політики дехристиянізації.

Зміцнення позицій консервативного напрямку в сучасній історіографії Французької революції було обумовлене загальними тенденціями розвитку інтелектуального життя країни після подій “червоного травня” 1968 р.: під впливом масового страху перед втратою здобутків споживчого суспільства і загрози обмеження марксистами ліберальних свобод у разі їх приходу до влади суспільство прощалося зі своїм дотихчасовим захопленням лівими ідеями. Марксистська історіографія пережила серйозну кризу в 1970-х рр., коли викриття комуністичного тоталітаризму стало новим категоричним імперативом учорашніх борців на

барикадах 1968 р. Стало модним розкаюватися й бити себе в груди за “юнацькі захоплення”, бо без Маркса ніколи б не було Пол Пота у Камбоджі, радянської інтервенції в Афганістані тощо. Найпопулярнішими об’єктами викриття у французькій історичній науці стали радянський ГУЛАГ, “розрекламований” Олександром Солженіциним, та епоха революційного терору в самій Франції. Вони були тим більше зручними для критики через те, що історики-марксистичні з Сорбонни десятки років намагалися довести тотожність і спадкоємність Французької та Російської революцій.

Колишні ліві перейшли на позиції ліберальної або неоконсервативної ідеології. Учорашні “революціонери” зайняли теплі посади в урядових структурах й окупували сторінки найпрестижніших, офіційно визнаних, наукових часописів. Показовою, зокрема, є кар’єра Франсуа Фюре – найавторитетнішого на цей час у Франції дослідника Революції, автора фундаментального (1200 сторінок) “Критичного словника Французької революції” (Париж, 1988; у співавторстві з Мона Озуф), колишнього комуніста (до 1956 р.) й члена ультралівого осередку Сен-Жюста, а тепер віце-президента неоконсервативного Центру політичних досліджень Раймона Арона, співробітника політичного центру “нових правих” “Орлож” та співголови Фондації Сен-Сімона. Емманюель Ле Руа Лядюрі порівняв внесок Ф. Фюре у вивчення Революції з винайденням Дмитром Менделєєвим періодичної таблиці хімічних елементів: “Праці Фюре за кілька років до двохсотріччя Французької революції наводять певний порядок у різноманітних моделях, за допомогою яких історики минулого пояснювали перипетії великого десятиліття (1789-1799). Відзараз ми володіємо певною таблицею Менделєєва, тобто хребтом, системою ніш, клітин, у яких можемо розставити кожного на своє місце: концепції Кіне, Гізо, Мін’є, Бюше, Маркса, Собуля і т.д.”.

Відходом від використання у своїх наукових дослідженнях елементів марксистської методології характеризувалася й наукова діяльність багатьох учнів Ф. Броделя – Дені Ріше, М. Озуф, Андре Бюрг’єра, які у 1970-1980-х рр., досліджували різноманітні аспекти Революції через призму ліберального підходу. Лібералізм був ідеологією офіційної влади, й тому відомий сучасний політолог Ален де Бюна назвав цих істориків “інтелектуалами в законі”. Саме вони допровадили до глобальної ревізії марксистської концепції Революції у французькій історіографії.

Першою вагомою заявкою на переоцінку марксистських поглядів стала двотомна праця Ф. Фюре та Д. Ріше “Революція” (Париж, 1965-1966: в 2-х томах). В якості методологічної основи свого дослідження Ф. Фюре й Д. Ріше обрали, здавалося б, найсильніший елемент марксистського підходу – соціально-економічний аналіз. Однак у душі методології школи “Анналів” вони спробували звільнити його від понять “базис”, “надбудова”, “соціально-економічна формація”, “класи”, які обмежували горизонти історичного пошуку. Їхня спроба спиралася на досвід подібної методологічної інновації, запропонованої на десять років раніше англійським істориком Альфредом Коббеном у монографіях “Міф про Французьку революцію” (Кембрідж, 1955) та “Соціальна інтерпретація Французької революції” (Кембрідж, 1960).

Завдяки глибокому аналізу економічного та соціального розвитку Франції в добу Старого режиму А. Коббен переконаливо довів, що напередодні Революції феодальні виробничі відносини вже не відігравали вагомій ролі, а країна впевнено крокувала шляхом розбудови капіталістичних відносин. Пережитки панщини й особистих повинностей (серважі та право “мертвої руки”, талья) збереглися тільки у відсталих провінціях Південно-Східної Франції й охоплювали менше 5% населення країни. На решті території Франції панували рентні (грошові) відносини, а феодальне дворянство перероджувалося у дворянство нового типу – капіталістичних підприємців англійського зразка. Відтак твердження істориків-марксистів про антифеодальний характер Революції, яка розчистила дорогу бурхливому розвитку капіталізму, А. Коббен вважав міфом. Зрештою, ще Ж. Лефевр на прикладі дослідження земельної власності у департаменті Нор (Париж, 1933) довів, що переділ земельної власності (так званого національного майна, яке охоплювало конфісковані в церкви та роялістів маєтки) в роки Революції спричинився до консервації дрібної селянської власності, а отже – затримав супутній розвитку капіталізму процес обезземлення, відхід пауперів у міста й індустріалізацію, а збереження селянської громади не дозволяло капіталістичним відносинам швидко розвиватись у селі. Таким чином, Революція не прискорила розвиток нового, капіталістичного, світу, а навпаки – сповільнила його. А. Коббен підкреслював, що капіталізм у Франції чудово розвинувся б і без Революції, еволюційним, як у Англії, шляхом. Революція ж мала не буржуазний, а селянський та санкюлотський характер. Відтак він вважав, що “міф про революцію” створили ліві, яким ця Революція була потрібна для ідеологічного обґрунтування поточної політичної боротьби.

Ще на початку 1960-х рр. Д. Ріше, акцентуючи увагу на слушності наукових висновків А. Коббена, відзначав на сторінках “Анналів”: “Чи повинні ми відмовитись від поняття “буржуазна революція”? Потрібно відкинути будь-яку двозначність [...] Вкласти Французьку революцію у прокрустове ложе Марксової теорії революції видається нам неможливим”. Д. Ріше та Ф. Фюре, розвинувши висновки А. Коббена, рішуче спростували твердження марксистської історіографії про антифеодальний та буржуазний характер Революції, яка вважалася великим переломом між старим світом, блокованим кризою виробничих і суспільних відносин, і новим світом капіталізму. Зробити такий висновок французьким історикам допоміг розгляд причин і подій Революції через призму броделівського “циклу довгої тривалості”, застосованого до прикладу соціально-економічного розвитку Франції XVIII ст.

Поза сумнівом було спростоване традиційне уявлення про те, що напередодні Революції Французьке королівство переживало глобальну кризу сільського господарства, промисловості, фінансів, соціальних відносин. Революція була завершенням не бідного, а, навпаки, багатого століття у розвитку заможної країни. Звичайно, ця заможність була відносною на тлі бідності попередніх століть. Сільське господарство все ще домінувало, 85% французів жили у селах, і 70% з них утримувалися з обробітку землі. Сільськогосподарська техніка, способи культивуваці

землі все ще залишалися у більшості випадків традиційними. Але говорячи про сільськогосподарську революцію XVIII ст., слід зауважити, що існував реальний прогрес у поширенні нових агрокультур – кукурудзи та картоплі. За прикладом Англії, на півночі Франції щезли поля під парами. З цього часу їх засівали кормовими травами, які сприяли відновленню родючості ґрунтів і утриманню великих черед худоби, які давали природне добриво.

Французька індустрія залишалася розділеною між старовинним ручним ткацтвом і сучасним промисловим виробництвом, хоча зміцнилася тенденція до їхньої кооперації й злиття. Окремі державні або приватні мануфактури, які належали переважно дворянам, як, наприклад, килимова мануфактура Гобеленів у Парижі або мануфактура скла у Сен-Гобен, згромаджують велике число робітників. Приватний підприємець Ван Роб, наприклад, забезпечував працею 1 800 робітників у Аббвілі й 10 000 ткачів-надомників у регіоні.

В останній чверті XVIII ст. у Франції поширюється індустріальна революція. Наукові винаходи і технічні нововведення дозволили модернізувати промислове виробництво. Так, родина Крезе створила у Венделі перший завод, де в доменних печах для виплавлення чавуну використовувався кокс. Парові машини застосовувалися у вугільних шахтах Анзена на півночі Франції.

Розвиток транспорту сприяв зростанню національної та міжнародної торгівлі. Це поліпшення сполучення розпочалося з рубежа 1715 р., і вже незабаром його результати стають очевидними. Якщо в 1765 р. потрібно було 14 днів, щоб доїхати з Парижа до Бордо, то в 1780 р. на цю ж дорогу потрібно було тільки 6 днів. Швидко розвинулася мережа водних каналів, яка забезпечила розвиток товарообігу у Північно-Східній Франції. Поліпшення фінансової організації міжнародного морського транспорту сприяло розвитку торгівлі між Францією, Африкою, Антільськими островами. Друга половина XVIII ст. була часом бурхливого розвитку таких морських портів як Бордо, Марсель, Нант.

Французьке суспільство швидко стає мобільнішим, урбанізованішим, що було також ознакою збагачення країни. Про останнє свідчить порівняння індексів розвитку французької та англійської промисловості, який для першої становив у 1715 р. – 100, у 1790 р. – 210, для другої, відповідно, у 1715 р. – 100, у 1800 р. – 182. Валовий прибуток Франції становив (у англійських фунтах стерлінгів) в 1790 р. 160 млн., Англії, відповідно, 68 млн. Однак, з огляду на різну кількість населення, середній прибуток на особу був не на користь Франції: в Англії його індекс був 7,31, у Франції – 6.

Наслідком швидкого економічного зростання у Франції стало різке скорочення смертності та демографічний вибух 1740-1790 рр. З 1714 р. до 1792 р. Франція не знає воєн на власній території, а з 1720 р. – морових пошестей.

Отже століття, яке передувало Французькій революції, – це період глибоких економічних трансформацій. Багате своїм виробничим потенціалом, XVIII століття було багатим також на модернізм та нововведення, під впливом яких феодальні відносини, засновані на привілеях та васальних залежностях, відійшли в економіці на задній план. Французька економіка стала багатоукладною, наскрізь пронизаною капіталістичними інноваціями.

Упродовж XVI-XVIII ст. головною дефеодалізуючою силою соціальних відносин у масштабах країни була королівська влада, якій довгий час вдавалося долати партикуляризм і претензії знаті на домінацію в державі. З 1770-х рр., щоб прискорити економічний розвиток країни та покінчити з непомірним державним дефіцитом, який на фоні прогресу у виробництві видавався абсурдом, спричиненим лише марнотратством двору, королівська влада намагалася здійснити реформи, які б лібералізували торгівлю хлібом, скасували внутрішні мита, змусили привілейовані дворянство і духовенство сплачувати податки. Готувалася реформа місцевого управління, в основу якої її ініціатор, генеральний контролер фінансів Жак Неккер поклав принцип розподілу трьох влад: судової, виконавчої та законодавчої. Його наступник Шарль Калонн писав, що будівля французької монархії потребує капітального ремонту в дусі “запровадження устрою більш одноманітного, егалітарного”. Він пропонував продати королівський домен і запровадити єдиний територіальний податок. Інший ідеолог реформ Жак Тюрго виступав за “легалізацію вільного обертву індивідуальних інтересів”, притаманного капіталістичній державі. Таким чином, французька монархія мала шанс еволюціонувати в конституційну форму правління на кшталт англійської.

Реформи були особливо необхідними у царині суспільно-політичних відносин, бо феодалізм, занепалий як економічний інститут, продовжував зберігатися у вигляді тристанової структури суспільства (духовенство, дворянство, решта населення країни), два перші стани якого користувалися привілеями. Ще в XIX ст. Алексіс де Токвіль підкреслював, що збереження політичних привілеїв у той час, коли феодальні повинності занепали, було особливо нестерпним для суспільності: “Феодалізм став найогиднішою з наших громадських інституцій, намагаючись бути інституцією політичною. Таким чином, будучи обмеженим, він викликає набагато більше зневаги, і справедливо можна зауважити, що зі знищенням у ньому частини інституцій середньовіччя у сто разів ненависнішими стають ті з них, що залишаються”. Ідеологи реформ відзначали, що у Франції терези суспільних відносин були перехилені на користь привілейованих станів, і надалі підтримувати рівновагу можна було лише загальним зрівнянням підданих корони у громадянських правах й уніфікацією державного устрою. У 1787 р. Шарль Калонн писав, що “Франція – це королівство, в якому кожна провінція щодо інших є іноземною державою, в якому численні внутрішні бар’єри розділяють і розколюють підданих одного й того самого монарха, королівство, де ряд областей є зовсім вільними від податків, увесь тягар яких падає на інші, де найбагатший клас платить менше за всіх, де привілеї виключають будь-яку рівновагу й де неможливе дотримання встановлених правил, ані здійснення суспільної волі”.

Напередодні Революції привілейовані стани зазнали глибокого ідейного розколу, який на її початковому етапі переріс у відкритий конфлікт. Місцева знать, що традиційно зберігала значну автономність від королівської влади й домінувала в провінційних парламентах та меріях (“дворянство мантиї”, ешевени), у 1780-ті роки перейшла до політичної опозиції, прагнучи не допустити до реалізації реформаторського курсу, зберегти привілеї та забезпечити собі повноту влади,

обмеживши королівський абсолютизм, який цілеспрямовано й не без успіху компроментувався нею в очах суспільності як головний ворог свобод (“заколот аристократів” 1787-1788 рр.).

Проте представники “нового дворянства”, яке запроваджувало капіталістичні методи господарювання і захоплювалося філософією Просвітництва XVIII ст.¹, вважали реформаторські заходи необхідними. Вони були готові відмовитися від струхлявілих станових привілеїв, щоб стати визнаними законом і суспільством ядром нової, ліберальної, еліти. Вже в наказах своїм депутатам у Генеральні Штати 1789 р. дворянські зібрання Півночі наказували своїм обранцям вважати себе в цьому зібранні “не дворянином, а французом” і захищати ліберальні свободи зборів, слова, приватної власності. Саме ці люди й очолили процес конституційного перетворення монархії 1789-1791 рр.

Обидва відлами привілейованих станів висловлювали невдоволення політикою французької монархії кінця XVIII ст.: перший – через її прагнення до реформ, другий – через непослідовність цих реформ і брак стійкої волі Людовіка XVI (1774-1792) допровадити їх до кінця. Легко піддаючись під сторонні впливи, Людовік XVI не зміг виконати покладені на нього часом функції реформатора, отож щонайменше три спроби реформ у 1774-1776 (Тюрго-Мальзербера), 1780-1783 (Неккера), 1786-1788 роках (Калонна), змінювалися періодами реакції. Все це підірвало в очах підданих ще сильну в 1770-ті роки віру у спроможність королівської влади реформувати суспільство “згори” й не дозволило монархічному режимові уникнути наступної катастрофи, як це пророкував ще в 1775 р. граф Сегюр, застерігаючи Людовіка XVI від небезпеки політичного безвілля. Королівська влада не змогла скористатися наданим Франції шансом еволюційних змін і нейтралізувати таким чином суспільний вибух, Революцію.

Отже, Французька рволюція не створила нового суспільства на базі старого і обмеженого суспільства. Вона, щонайбільше, стала переломом, продовженням процесу перетворень, блокованого політичною нездатністю французької монархії керувати вже розпочатими реформами.

Марксистський напрям у французькій історіографії обстоював тезу про внутрішню однорідність знаті, як ворожого змінам контрреволюційного класу, щоб обґрунтувати положення про буржуазний характер Революції. Однак представники промислових та торгівельних кіл, що були вихідцями з Третього стану, ніколи не визначали “погоди” під час Революції. З 96-ти ораторів, які найчастіше виступали в Законодавчих зборах, лише 4 належали до промислово-торгівельних кіл Третього стану. З 88-ми представників буржуазії в Конвенті в період якобінського терору було страчено аж 22. Загалом великі буржуа були набагато консервативнішими у політичних поглядах, ніж представники ліберального дворянства. Жан-Поль Ірш,

¹ Зрештою, як показали дослідження Гі Шоссініан-Ногаре, розлам у середовищі знаті відбувся не за майновою чи родовою ознакою. Серед привілейованих не існувало жодної політичної, соціальної чи економічної єдності, навіть принци крові декларували себе прихильниками Революції (Філіпп Орлеанський). Це був розлам між прихильниками консервативного і ліберального світоглядів, помножений на особисті амбіції.

здійснивши аналіз петицій великих негоціантів королю з 1788-1789 рр., дійшов до висновку, що вони вороже ставилися до народних заворушень, що відбувалися під гаслами обмеження королівської влади. За окресленням М. Рейнара, Революцію очолювала не буржуазія, а представники різних станів, об'єднаних спільною ідеологією реформування суспільства і влади, так звана "патріотична партія".

Вказуючи на реальну багатовимірність революційного руху, який складався з представників різних суспільних прошарків, що переслідували власні цілі, Ф. Фюре та Д. Ріше спростували уявлення про Революцію, як про єдиний процес, та виділили в ній три взаємопов'язані революції, що співпадали в часі, але відбувалися ніби в паралельних площинах: 1) первинну, започатковану ліберальним дворянством та буржуазією, що відповідала філософії Просвітництва й інтересам капіталістичного розвитку країни. Допровадивши до утвердження конституційної монархії, вона тривала з 1789 до 1792 року, доки не зіткнулася з протидією двох інших, паралельних, революцій; 2) архаїчну за своїми прагненнями селянську, яка була спрямована не стільки проти феодалних пережитків, скільки проти капіталізму; 3) санкюлотську, ворожу капіталістичним відносинам, і тому надзвичайно шкідливу для історичного розвитку Франції, позаяк внаслідок безвідповідальних спроб втілити у життя демагогічні ідеали соціальної рівності сповільнився розвиток капіталізму, правові підстави якого було закладено в 1789-1792 рр. Якщо до 1792 р. головним гаслом "революційної тріади" була "свобода", то з 1793 – "рівність". У 1793 р. Революцію "занесло", вона збилася з мети, до якої остаточно повернулася лише після 1799 р. Таким чином, Ф. Фюре і Д. Ріше наполягали на існуванні двох автономних революцій, першої, яка розпочалася в 1789 р., й другої, яка перервала її розвиток у 1793 р. Підставою для такого поділу стала констатація цими дослідниками відмінних рис згаданих революцій.

Ф. Фюре та Д. Ріше не заперечували всесвітнього значення Революції кінця XVIII ст., але, на відміну від істориків-марксистів, вбачали його не в розриві з попередньою соціально-економічною формацією (стрибок з феодалізму в капіталізм), а в її політичному досвіді, здобутому в боротьбі за громадянське суспільство. У своїй праці методологічного характеру "Думати про Французьку революцію" (Париж, 1978) Ф. Фюре відзначав, що Французька революція створила суспільство перехідного характеру, яке "шукало своє колективне обличчя", нову схему влади та державного устрою. Через це її історичне значення "полягає в одній характерній рисі, яка була властива тільки їй, особливо тому, що цій унікальній рисі судилося стати універсальною: це був перший експеримент з демократією". Ф. Фюре вважав, що Французька революція "винайшла тип політичної аргументації й практики, яким ми з того часу користуємося", а саме – вперше опробувала праформи сучасних "машин влади" – демократії та, на жаль, тоталітаризму.

І якщо найраціональнішою з точки зору історичної перспективи, на погляд Ф. Фюре, був перший період Революції – конституційної монархії та ліберальної республіки жирондистів, коли було впроваджено реальні демократичні свободи, то якобінську диктатуру й "Великий терор" 1793-1794 рр. дослідник вважав предтечею тоталітарних систем XX ст., особливо радянської.

Ф. Фюре намагався з'ясувати, яким чином у надрах молодого демократії народжується завуальована в її шати диктатура. Проголошуючи політику терору, якобінський Комітет громадського порятунку ототожнював свої рішення із всенародною волею (під тиском виступів паризького люду 5 вересня 1793 р. було ухвалено рішення створити Революційний трибунал, а 17 вересня було видано так званий декрет про “підозрілих”, який трактував як потенційних ворогів усіх французів, які не були активними прихильниками Революції). Таким чином, якобінці хотіли заявити про тотожність між владою та народом. Якобінський уряд констатував, що “внаслідок того, що французький народ висловив свою волю, кожен, хто їй протистоїть, перебуває поза суверенітетом, є ворогом [...] Між народом та його ворогами немає нічого, крім меча”. “У царстві терору, – писав Ф. Фюре, – суверенна легітимізація влади – чиста демократія, – повністю підмінила собою конституційну законність – представницьку демократію: ворог стає жертвою терору, тому що він загрожував усьому колективові”. Використовуючи вигадку про “волю народу”, якобінство підмінило демократію та громадянське суспільство диктатурою. З того часу народ-суверен міфічно співпадав з владою, і віра у їх тотожність стала матрицею тоталітаризму.

Але в період Революції лише одна політична особистість, на думку Ф. Фюре, змогла досягнути абсолютної ілюзії тотожності своїх дій з волею народу. Цією особистістю був Максиміліан Робесп'єр, який, реалізуючи політику терору, здобув ореол народного вождя. Згідно з Ф. Фюре, терор – це тотожність між М. Робесп'єром та народом, яка базувалася на фікції “чистої” демократії.

В сучасній французькій історіографії зазначилася тенденція розглядати феномен “Великого терору” через призму особистості його ідеолога й провідника М. Робесп'єра. Абстрагуючись від полярних оцінок сучасників Революції, які, залежно від власних політичних уподобань, вбачали у М. Робесп'єрові “чудовисько”, “шаленця”, “небезпечного психопата” чи, навпаки, “святого”, “непідкупного”, справжнього народного лідера, консервативна й марксистська історіографії вели запеклу дискусію щодо генези терору, його соціального спрямування, масштабів, наслідків. Сприймавши якобінське пояснення терору, чітко сформульоване М. Робесп'єром, історики-марксистичні пояснювали його застосування внутрішніми і зовнішніми обставинами 1793-1794 рр., коли Революції загрожували Вандейське повстання, “федералістський заколот” всередині країни і ворожі армії ззовні. Щоб врятувати здобутки Революції, Конвент мусив піти на тимчасове призупинення демократичних норм конституції 1793 р. й організувати репресії супроти відвертих ворогів. “Якщо рушійною силою уряду в період миру повинна бути добродійність, то рушійною силою народного уряду в революційний період повинні бути одночасно добродійність і терор, – підкреслював М. Робесп'єр. – Терор – це ніщо інше, як швидка, суворая та невблаганна справедливість”. Це пояснення цілковито виправдовувало політику терору, складаючи провину з якобінців на їхніх супротивників, “ворогів народу”. Виступаючи в Конвенті, “Непідкупний” твердив: для того, “щоб стратити ворогів, достатньо встановити їх особу. Потрібне не покарання, а знищення їх”.

Проте якобінське пояснення терору, розвинуте марксистською історіографією, не могло усунути багатьох “але”. Наприклад, коли уважно подивитися на хронологію подій 1793-1794 рр., можна зауважити, що терор міцнішає тоді, коли ситуація для республіки стає менш загрозливою. Пік смертних вироків припадає на грудень 1793 р., коли Революція була врятована у воєнному плані як ззовні, так і всередині країни. Справді, 17 жовтня армія вандейських повстанців зазнала поразки під Шоле. На зовнішніх фронтах революційні армії 6-7 вересня завдали поразки військам англо-ганноверської коаліції під Гондшоотом, а потім 16 жовтня – австро-прусським військам під Ваттіньї. Відтак аргументи якобінської традиції історіописання стосовно виправданості посилення терору в 1794 р. не витримують критики.

Тож дослідники намагались віднайти інші, раціональніші, пояснення терору. Зупинимося на найважливіших з них:

1. *Соціологічна концепція*. Посилення терору було спричинене ненавистю якобінців до нерівності Старого режиму, яка породила іншу крайність – фанатизм соціальної рівності, виразниками якого були революціонери та санкюлоти.

Проте соціологічний підхід до пояснення природи терору також не витримує критики. Зокрема, скрупульозні підрахунки англійського історика Девіда Гріра, якому вдалося визначити соціальний статус 16 594-х із 40 тисяч осіб, страчених за постановою революційного трибуналу, доводять, що соціальне вістря терору було спрямоване не стільки проти привілейованих станів, скільки проти колишнього Третього стану (85% від загального числа), в основному – його маргінальних прошарків (робітників, селян, санкюлотів), представники яких становили 60% усіх страчених. Висновки Д. Гріра на основі більшої кількості проаналізованих справ революційного трибуналу приблизно підтвердив і французький історик Франсуа Лебрен у 177 числі “Історичного огляду”.

Декрет про “підозрілих” зобов’язував залічувати до числа останніх усіх тих, які “не можуть [...] довести свої засоби до існування й виконання своїх громадських обов’язків”. Прихильники М. Робесп’єра та Ж. Дантона із змішаним почуттям зневаги й страху ставилися до “черні”, вони боялися і ненавиділи бунтівливих паризьких санкюлотів. Так, член Комітету громадського порятунку Ж.-М. Колло д’Ербуа у особистому листі до М. Робесп’єра доводив, що оскільки в робітників немає власності, вони ніколи не будуть відданими Революції (фактично – владі) й пропонував здійснити виселення 100 тисяч санкюлотів з Ліона. Якщо якобінці й ухвалювали декрети, спрямовані на покращення становища “низів”, ці закони були лише подачками, метою яких було вгамування невдоволення мас режимом. Соціальна політика якобінців (це мусив визнати навіть А. Собуль) обстоювала інтереси заможного, власницького прошарку колишнього Третього стану, й тому не могла прагнути до ідеалів соціальної рівності.

2. *Ідеологічна концепція*, яку, зокрема, обстоює Ален Герар. Щоб збудувати новий світ, революціонерам слід було позбутися інтегрального зла, яке втілювали вороги Революції та “пасивні” громадяни. Шляхетна мета побудови суспільства нового типу, на переконання якобінців, виправдовувала найбрутальніші засоби її досягнення.

Докладніше ми розглянемо цю концепцію згодом, але принагідно зупинимося на пов'язаному з нею цілком новому напрямку дослідження Революції – психологічному аналізі дій М. Робесп'єра та інших ватажків якобінців. У свідомості останніх історичні психоаналітики шукали (шляхом аналізу їхніх листів, промов, вчинків) нав'язливі ідеї “фікс”, параноїдальний фанатизм у поєднанні з патологічною недовірою до оточуючих, глибоко егоїстичний нарцисизм і маніакальне прагнення відчувати п'який смак верховної влади (дивись, наприклад, інтерв'ю з автором монографії “Братовбивча революція” (Париж, 1993), директором Центру психоаналітичних і психопатологічних досліджень Паризького університету VII Жаком Андре; **додаток № 14**).

Зрештою, слід визнати, що авторитетні науковці, вбачаючи присутність у діях М. Робесп'єра диктаторських мотивацій, уникають пояснення такого масового соціального явища, як терор, через призму особистого світогляду його провідників. Відповідаючи у 1993 р. на запитання кореспондента часопису “Історія”, Ф. Фюре підкреслив, що терор аж ніяк не можна вважати винаходом М. Робесп'єра, під час Революції він “блукав” у масовій свідомості задовго до того, як став знаряддям політичної боротьби в руках якобінців. Досить широким визнанням у сучасній французькій історіографії користується думка, що коріння терору слід шукати в особливостях психології революційного натовпу, який відчував підсвідомий страх перед змовами (в перекладі з французької “терор” означає “жах”) й намагався побороти його, застосовуючи кровопролиття і вимагаючи цього від влади. Стихійні й дикі прояви терору з боку натовпу, “народної розправи, як найсправедливішого суду”, мали місце вже на ранньому етапі Революції. Так, одразу ж після захоплення Бастилії 14 липня 1789 р., у колективній свідомості паризького люду поширилося переконання, що аристократи прагнули “знищити більшу частину останнього”. Відтак “всі думки (парижан) були спрямовані на те, щоб належним чином помститися за цей підступ, якому немає прикладів в історії: на це зважились, і не буде помилювання ні головним керівникам змови, ні їхнім прихильникам. Страти вже розпочались, але законне обурення ще не задоволене. Шал народу далеко ще не вщух, попри смерть коменданта Бастилії і зруйнування цієї пекельної тюрми, смерть купецького старшини [...] Народові потрібно ще багато інших актів відплати. Пан Фукон [...] чотири дні тому розпустив чутки про свою смерть та влаштував похорони, при цьому замість нього у землю закопали кілок; вчора цього Фукона було заарештовано, відведено до Ратуші й після цього повішено. Тіло його тягнули вулицями Парижа, згодом розшматували, а його голову настромили на вістря списа й несли до Сен-Мартенського передмістя, щоб вона там чекала, а згодом супроводжувала в дорогу зятя пана Фукона пана Берт'є де Совінї (інтенданта Парижа) [...] Я бачив, як несли голову тестя, бачив я і зятя, що крокував під ескортом більше тисячі озброєних людей на очах у публіки [...] посеред двохсот тисяч глядачів, що супроводжували його ворожими окриками й раділи разом з загоном ескорту” (з листа майбутнього якобінця Гракха Бабефа дружині, 21 липня 1789 р.).

Сцени стихійного терору повторювалися в жовтні 1789 р., коли натовпи санкюлотів, які захопили у Версалі королівську сім'ю й ескортували її в Париж,

змусили короля та королеву спостерігати за настромленими на палі головами найвідданіших королівських гвардійців. У чотири наступні роки криваві оргії натовпу стають усе частішими й раптовішими, позаяк маси звільняються від останніх моральних обмежень – поваги до короля, християнської релігії, влади взагалі.

В опублікованій у 1988 р. монографії “Революція та права людини” Мішсль Гоше, послідовник започаткованого дослідженнями Ф. Фюре й Д. Ріше “ревізійністського” (щодо класичного, марксистського) напрямку в дослідженні Революції, прагнув пояснити, чому реалізація принципів свободи, рівності та братерства не призвела до встановлення у Франції стабільної демократичної системи та її політичних механізмів. Головну причину невдачі демократичного експерименту він вбачав у тому, що не вдалося досягнути балансу між правами індивіда та вимогами суспільства в цілому. Франція тяжіла до виконання народного суверенітету, але не у вигляді окремої індивідуальної волі кожного громадянина, як у США, а у формі єдиної загальної (колективної) волі, згідно філософської доктрини Жана-Жака Руссо. Відтак у Франції держава уявно зливалася з суспільством, а їхня воля вважалася тотожною. У США, навпаки, громадяни й держава були чітко відмежовані. Американські конституційні акти й політична практика були орієнтовані на захист землевласників від будь-яких зазіхань на їхні права з боку держави і суспільства. Звідси – стабільність демократичного ладу США порівняно з Францією, де будь-який опір політиці революційного уряду з боку індивідів чи груп витлумачувався як контрреволюційний, бо суперечив волі нації як найбільшого колективу.

Найхарактернішим прикладом прагнення нав’язати волю колективу його політичним опонентам в історії Французької революції було криваве придушення повстання у Вандеї, що й досі викликає справжню громадянську війну в колективній пам’яті французів.

Щоб розібратися у сутності суспільної та історіографічної суперечки щодо Вандеї, відтворимо в загальних рисах канву подій 1793-1794 рр. 11-13 березня 1793 р. в різних місцевостях чотирьох департаментів колишньої провінції Вандея, виникають декілька вогнищ повстань. Безпосереднім приводом до заворушень стало небажання селян взяти участь у призові до війська, проголошеному Конвентом. Поступово сили повсталих об’єднуються, рух набирає організованості, створюється армія “червоних сердець” (за відзнакою повсталих вандейців). 9 червня повстанці захоплюють Сомюр, але 24 серпня зазнають поразки під Нантом. 1 серпня Конвент наказує розправитися з повстанцями; у вересні на Заході зосереджуються республіканські армії; до кінця 1793 р. повстання придушене. І ось тоді, коли головні вогнища опору вже були знищені, у січні-березні 1794 р. в хід пустили “колони жаху” під командуванням генерала Луї-Марі Тюрро, які на своєму шляху застосовували методи масового винищення у місцевостях, що служили базою для повстанців. Результати пацифікації були жахливими: спалені села, вбиті жінки та діти (див. **додаток № 15**). Число жертв досі залишається спірним: спеціалісти називають цифру від 150 до 200 тисяч осіб (близько 25% населення Вандеї).

За прискіпливішими підрахунками Рейналя Сеше, в період з 1792 до 1802 р. населення Вандеї зменшилося на 117 257 осіб, або на 14,38%.

Глибокі ідеологічні трансформації, яких зазнала французька історіографія наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. під впливом глобальної переоцінки офіційної історії в СРСР, зокрема – викриття злочинів сталінського тоталітаризму (занепад марксистської концепції історіописання), створили площину для численних реінтерпретацій подій у Вандеї, у яких побачили історичний прообраз більшовицького геноциду 1920-1930-х рр. Символічною у цьому контексті слід вважати участь О. Солженіцина, який першим відкрив французам очі на жахи ГУЛАГу, в церемонії відкриття меморіального пам'ятника жертвам різанини, вчиненої в жовтні 1793 р. військами Конвенту у вандейському містечку Люк-сюр-Булонь, під час якої загинуло все його населення – 564 особи, в тому числі 108 дітей (див. **додаток № 16**). Особиста заангажованість відомого радянського дисидента у справу переоцінки історії Революції мала вочевидь показати французам, що “революційне народження нашої демократії було наповнене небезпечною тоталітарною відхиленням, жах якого проявився наочно, а Вандея стала його основною жертвою” (див. думку Алена Герара, **додаток № 15**). На відкритті меморіалу О. Солженіцин виступив з промовою, у якій вказав на антигуманну природу тоталітаризму в будь-яких його історичних проявах.

Напередодні 200-х роковин Вандейської різанини у французькій історичній науці все чіткіше зазначилася тенденція осмислювати події Революції категоріями історичних аналогій. Зокрема, сильною є спокуса порівняти Вандейський епізод Революції з більшовицьким геноцидом супроти селянства в 1921 та 1932-1933 рр. В обидвох випадках неважко помітити патологічну ненависть революційних властей до селянських мас і, особливо, до їхніх заможних верств. Намагаючись здійснити порівняння між яacobінським терором і більшовицьким геноцидом на міжнародній науковій конференції “Вандея в історії”, спеціаліст з історії радянського тоталітаризму Алєн Безансон звернув увагу на заклик Фелікса Дзєржинського знищити заради побудови соціалізму “декілька класів”, а Зінов'єва – “ліквідувати десять мільйонів із ста” (див. **додаток № 17**). Пригадаймо подібні “пророцтва” Жана-Поля Марата, який, закликаючи у 1793 р. розправитися з повсталими, заявляв, що “свобода не переможе, поки не відрубають голови двохсот тисяч цих злодіїв”. Більше того, Ж.-П. Марат був готовий рахувати жертви репресій мільйонами, якщо б це допомогло наблизити втілення ідеалів Революції. Спеціальне дослідження професора Вищої школи французької мови у Парижі Тетяни Кондратьєвої “Більшовики і яacobінці” (Париж, 1987) показує, що вплив ідеології та політичної практики яacobінців на більшовиків у 1920-ті – на початку 1930-х років був величезним.

Те, що зближує яacobінський та більшовицький терор, на думку А. Безансона, це – психологічний фактор — “невимушеність, легкість, сумлінність у різні”, яка не помилювала нікого – ані старих, ані немовлят. “Як могли люди в пошуках абсолютного блага, цілком свідомо і не почувуючи жодної відповідальності, наблизитись так близько до абсолютного зла?” – запитує інший дослідник

Вандейської трагедії – Ален Герар (див. **додаток № 15**). На його погляд, у цьому моральному виродженні винна революційна ідеологія.

Різня у Вандеї розпочалася тоді, коли ця назагал революційна провінція після кількох років терплячого очікування змін на краще в економічному становищі, змучившись від засилля нових землевласників (міської буржуазії, яка за спекулятивними цінами викупила більшість конфіскованих у церкви й дворян земель) і прагнення держави підпорядкувати собі церковну організацію, на “четвертому році Свободи” повстала. Саме тоді вандейські селяни, які доти співчували Революції, опинились поза суверенітетом нації та були названі її “ворогами”. Декрет від 19 березня 1793 р. недвозначно проголошував, що “Вандея мусить зникнути, тому що вона насмілилася засумніватися у користі свободи” (порівняйте з вибитим за наказом Конвенту на пам’ятній колоні з нагоди придушення “федералістського заклоту” в Ліоні написом, який заповідав масове винищення: “Ліон вів війну проти Свободи – Ліона більше немає”).

Совість катів-виконавців, ідеальними взірцями яких були кар’єрист Л.-М. Тюрро, а в інших регіонах Франції – Жозеф Фуше, Жорж Кутон, Жан-Батіст Карр’є, мовчала, коли їх злочини виправдовувала висока мета – байдуже, чи це були французькі “свобода, рівність та братерство”, чи більшовицькі ідеали комуністичного суспільства. Всіх людей, які свідомо чи несвідомо не сприймали експериментів нового ладу, система мусила знищити згідно з принципом тоталітарної держави: “Хто не з нами, той проти нас”.

Увагу дослідників привертає також те, що масові репресивні заходи застосовувались і яacobінцями, і більшовиками вже після того, як опір повсталих селян було придушено. Рейд “колон жаху” Л.-М. Тюрро і голодомор 1933 р., організований уже після колективізації, мали тотожні риси помсти.

Як підкреслює Р. Сеше, у випадку ставлення яacobінців до Вандеї йшлося про заздалегідь заплановане фізичне знищення її мешканців, як носіїв ворожої щодо Революції ідеології, яке республіканці намагалися здійснити за допомогою “колон жаху” генерала Л.-М. Тюрро, масових страт на кшталт “вандейських чоток” Ж.-Б. Карр’є (так у народі називали зв’язаних одним ланцюгом десятки приречених, яких тонили з плотів у Луарі) і навіть використання отруйних речовин. Це були водночас акти помсти й заходи для упередження рецидивів антиурядових виступів. За влучним окресленням П. Шоню, сформульованим у передмові до книги Р. Сеше “Франко-французький геноцид: пацифікація Вандеї” (Париж, 1986), це була справжня трагедія французького народу – “франко-французький геноцид”, який став одним із перших в історії прикладів того, як ідейні суперечності взяли гору над національними почуттями. Через це, як твердить ряд істориків консервативного напрямку, зокрема А. Герар, святкування ювілеїв Революції є недоречним і навіть цинічним. Жахів терору не може прикрити боротьба за права людини, які стали девізом Революції.

Проте, за оцінкою більшості сучасних французьких дослідників Революції, запропонована Р. Сеше та П. Шоню концепція Вандеї як “франко-французького геноциду” не відповідає історичній дійсності. Згідно Патріка Леклерка, “пристрасті,

які ще донині вирують навколо Вандейської війни, призвели до деформування реальності у колективній пам'яті французів, а особливо вандейців” (див. **додаток № 15**). Його точку зору певною мірою поділяє й Ф. Лебрен, який нагадує, що “обов'язком історика є розуміти, а не судити”, й тому питання “колон жаху” все ще залишається далеким від з'ясування в історіографії (див. **додаток № 15**). Прикметно, що після падіння тоталітарних режимів у Східній Європі, коли зникла потреба в ідеологічній боротьбі з марксистським міфом про спадкоємність Французької та Російської революцій, автор концепції про якобінський терор як пра-форму сталінського тоталітаризму Ф. Фюре істотно змінив свої погляди. Зараз він не вбачає практично жодної подібності між подіями цих революцій, між особистостями М. Робесп'єра та Й. Сталіна, між більшовицьким геноцидом в СРСР та якобінським у Вандеї. Натомість він підкреслює, що якщо у якобінської “диктатури” й були окремі риси подібності до тоталітарних режимів ХХ ст., то ця подібність не має генетичного й спадкового характеру (див. **додаток № 18**). На його погляд, некритичне перенесення прикладів радянської історії на Французьку революцію неспроможне наблизити дослідників до зрозуміння сутності останньої.

Проти застосування методу історичної аналогії у випадку якобінського та більшовицького терорів говорять не лише їх різні географічні та хронологічні рамки (на думку А. Безансона, Вандейську різню можна порівняти хіба що з окремим епізодом більшовицького геноциду – голодомором 1932-1933 рр. в Україні, бо сталінські репресії тривали на величезному просторі десятки років, забрали життя не сотень тисяч, а десятків мільйонів жертв). Найістотніша їхня відмінність полягає в якісно різних рівнях ідеологічного обґрунтування репресивних заходів. Так, у якобінців плани винищення населення Вандеї не оформились у якусь цілісну ідеологію, а методи, застосовані для придушення повстанського руху у Вандеї, були дуже подібними до методів придушення селянських повстань у ХVІІІ ст. або до погромів, вчинених військами Людовіка ХІV у прикордонних німецьких провінціях у ХVІІ ст. У згаданих випадках армія вбивала й грабувала цивільне населення, палила його майно, щоб залякати його жажливим прикладом жертв і придушити базу повстання. Відтак йдеться про покарання колективною смертю, а не про винищення народу чи певного соціального прошарку. Якобінці лише запозичили методи боротьби з повстанцями, притаманні ще Старому режимові. Новим елементом було лише ідеологічне обґрунтування ними терору рацією встановлення нового справедливого ладу. Як підкреслює автор монографії “Серце з червоної тканини: Франція і Вандея 1793 р., міф та історія” (Париж, 1985), публіцист консервативних переконань Жером Юге, громадянська війна справді перетворила республіканців у садистів, проте політика останніх у Вандеї не може окреслюватися поняттям “геноцид”. Вона була не наслідком заздалегідь сформульованої теорії, яка б обґрунтовувала винищення певних груп населення, а виявом емпіричного, стихійного пориву ненависті. Значну роль у вандейській різни відіграв і традиційний антагонізм між схильним до інновацій містом та консервативним селом, посилений несправедливим з точки зору селян перерозподілом земельної власності в період Революції.

Більшість сучасних французьких дослідників також вважають недоречним пояснення вандейського терору через призму концепції етнічного геноциду, яка користується особливою популярністю у середовищі бретонських автономістів і стала складовим чинником альтернативної історичної пам'яті у Франції. Так, А. Безансон вважає, що різня у Вандеї не має нічого спільного з відвертими виявами етнічного геноциду, притаманного сучасній епосі, зокрема – молодотурецького супроти вірмен у 1915 р. та більшовицького супроти українців у 1917-1950-ті рр. Ф. Фюре, наголошуючи на відсутності в ідеології яacobінства концепції “етнічних чисток”, погоджувався щонайбільше з порівнянням різні в окремих місцевостях Вандеї із одноразовими, відтак безглуздими актами помсти, якими були знищення гітлерівцями Бжезінки, Треблінки чи Хатині.

Проте, на наш погляд, надто часто (якщо не сказати модне) порівняння в останні роки політики республіканців щодо повсталі Вандеї з більшовицьким геноцидом в Україні виказує нещирість тверджень французьких істориків про цілковиту відсутність етнічних мотивів у розправі над бретонськими селянами яacobінців, які найпослідовніше реалізували ідею державної централізації Франції. Зрештою, слід визнати, що не Французька революція винайшла політику етнічних переслідувань. Остання сягає своїм історичним корінням у сиву давнину. Якщо читати Геродота, то пересвідчуєшся, що політика цілковитого винищення народів чи їх депортації не була новинкою вже у Перській державі VI-V ст. до Різдва Христового.

* * *

Історіографічна дискусія, яка велася у Франції впродовж останніх десятиліть між представниками “класичного” (марксистського) і “критичного” (ревізійністського) напрямів у дослідженні Революції, значно розширила сучасну наукову картину цієї події. Якісно оновила джерельна база, змінилися методологічні акценти вивчення історії Французької революції. Наслідком цієї дискусії став відхід дослідників від домінуючої раніше соціально-економічної проблематики, який пояснюється не лише загальним розчаруванням у можливостях цього підходу, але й відродженням політичної історії, надзвичайною популярністю історії ментальностей, прагнень і дій. Для аналізу уявлень людей епохи Революції потребувалася інша джерельна база: замість характерних для досліджень істориків-марксистів податкових документів, описів тер'є (сеньйоріальних повинностей) починають широко використовуватися так звані “тексти революції” – газетні статті, петиції, конституційні акти, декрети. Тому в 1990-ті роки серед методів дослідження особливою популярністю користується герменевтика (методологія лінгвістичного аналізу), спроможна виявити, який зміст вкладали люди Революції в її ідеї, гасла та спроби їх реалізації. Основним аспектом у дослідженні Революції стають питання формування громадянського суспільства та реалізації прав людини. Відтак ще донедавна безконкурентні у французькій історіографії Революції наукові концепції Ж. Лефевра, Е.-К. Лябрусса, А. Собуля були фактично забуті новим поколінням дослідників.

Але чи не найважливішим наслідком сучасних суспільної й історіографічної дискусій навколо Революції, спричинених святкуванням її 200-річного ювілею, стала міцна фіксація цієї події в колективній пам'яті французької нації. Розходячись в оцінці тих чи інших її аспектів і особистостей, суспільність визнала історичну масштабність цього явища. Ще у 1989 р. президента-соціаліста Франсуа Міттерана різко критикувала частина консервативної преси, інтелектуалів та політиків за передчасне, на їх погляд, рішення про перенесення праху М. Робесп'єра до Пантеону, де поховано загальноновизначених "батьків нації". Минуло всього десять років, і ось президент-неоголліст, лідер правих, Жак Ширак організовує урочисте святкування 210-ї річниці Революції, яке своєю помпезністю і розмахом перевершує ювілей її двохсоті річниці. Військовий же парад 14 липня 1999 року, за одностайною оцінкою світових мас-медіа, можна було співставити лише з парадом на честь річниці Жовтневої революції у колишньому СРСР. Чи не є це найяскравішою ілюстрацією того, що єдність втілюється у протилежностях? Видається, що сучасна французька консервативна думка, визнавши після 200-річної ворожнечі раціональність частини історичної спадщини Революції, спричинилася до закріплення у колективній пам'яті французів образу цієї події, як однієї з найголовніших віх національної самоідентифікації.

Марк Блок

Люсьен Февр

Марк Ферро

Подружжя Бродель у 1960-ті роки

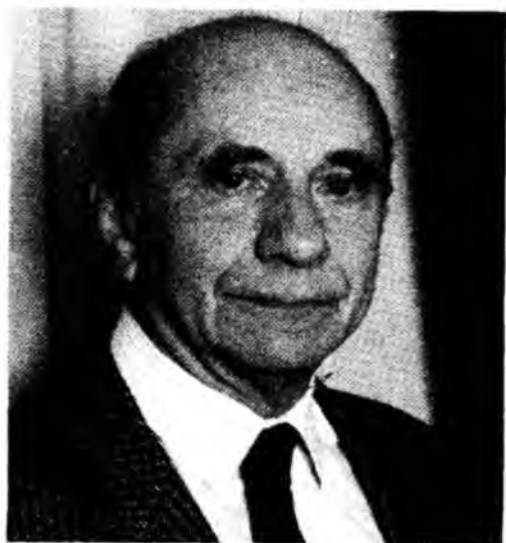
Фернан Бродель у останні роки життя

Франсуа Фіоре

Моріс Агюлон

Жорж Дюбі

Емманюель Ле Руа Лядюрі

БІБЛІОГРАФІЯ¹

1. Модернізація французької історичної науки в ХХ столітті: контури методологічних змін

COQUIN François-Xavier. La Révolution russe manquée. Bruxelles: Éditions complexe, 1985.

FERRO Marc. L'Histoire sous surveillance. Paris: Calmann-Levy, 1985.

FERRO Marc. Pétain. Paris: Arthème Fayard, 1987.

FURET François. Atelier de l'histoire. Paris: Flammarion, 1982.

GIRAULT René. Diplomatie européenne et impérialismes. Paris: Masson, 1979. T. I: (1871-1914).

Histoire de la population française / Sous la direction de Jacques DUPAQUIER. Paris: P. U. F., 1988. T. II: De la Renaissance à 1789.

Les Lieux de mémoire / Sous la direction de Pierre NORA. Paris: Gallimard, 1984. T. I: La République.

2. “Нова історична наука”

БЛОК Марк. Апология истории, или ремесло историка. Пер. с фр. 2-е издание. Москва: Наука, 1986.

БРОДЕЛЬ Фернан. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV-XVIII вв. Пер. с фр. Москва: Прогресс, 1984-1992. Т. I-III.

БРОДЕЛЬ Фернан. Что такое Франция? Пер. с фр. Москва: Издательство имени Сабашниковых, 1994. Т. I-II.

ДЮБИ Жорж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 года // Одиссей. Человек в истории. 1991. Культурно-антропологическая история сегодня. Москва: Наука, 1991. С. 48-59.

ЛЕВИ-СТРОС Клод. Структурна антропологія. Пер. з фр. 2-е вид. Київ: Основи, 2000.

ЛЕ ГОФФ Жак. Цивилизация средневекового Запада. Пер. с фр. Москва: Прогресс-Академия, 1992.

ЛЕ РУА ЛАДЮРИ Эммануель. История климата с 1000 года. Пер. с фр. Ленинград: Гидрометеиздат, 1971.

РЕВЕЛЬ Жак. История и социальные науки во Франции. На примере эволюции школы “Анналов” // Новая и новейшая история. Москва, 1998. № 5-6. С. 77-101; 64-87.

СЕНЬБОС Шарль. Исторический метод в применении к социальным наукам. Пер. с фр. Москва: Типография Мамонтова, 1902.

ФЕВР Люсьен. Бои за историю. Пер. с фр. Москва: Наука, 1991.

¹ У переліку вказано лише найвагоміші у концептуальному й узагальнюючому значенні праці французьких дослідників, використані авторами посібника.

Les ANNALES. Tentons l'expérience // Annales. Économies. Sociétés. Civilisations. Paris, 1989. N 6. P. 1317-1323.

ARIÈS Philippe. Essais sur l'histoire de la mort en Occident du Moyen Age à nos jours. Paris: Seuil, 1975.

BLOCH Marc. Les Rois thaumaturges. Étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre. 2-ième édition. Paris: Gallimard, 1983.

BOURDE Georges et MARTIN Henri. Les Écoles historiques. Paris: Seuil, 1983.

BRAUDEL Fernand. Écrits sur l'histoire. Paris: Flammarion, 1969.

BRAUDEL Fernand. La Méditerranée. L'Espace et l'histoire. Paris: Flammarion, 1985.

BRAUDEL Fernand. La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. 9-ième édition. Paris: Armand Colin, 1990. T. I-III.

CERTEAU Michel, de. L'Écriture de l'histoire. Paris: Gallimard, 1975.

CHARTIER Roger. Au bord de la falaise. L'Histoire entre certitudes et inquiétude. Paris: Albin Michel, 1998.

DOSSE François. L'Histoire en miettes. Des Annales à la "nouvelle histoire". Paris: La Découverte, 1987.

Faire de l'histoire / Sous la direction de Jacques LE GOFF et Pierre NORA. Paris: Gallimard, 1974. T. I.

FEBVRE Lucien. Le Problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais. 3-ième édition. Paris: Albin Michel, 1968.

FOUCAULT Michel. L'Archéologie du savoir. Paris: Gallimard, 1969.

GIRAULT René et FRANCK Robert. Turbulente Europe et nouveaux mondes. 1871-1914. Paris: Masson, 1988.

Histoire de France "Hachette". Paris: Hachette, 1987. T. I: DUBY Georges. Le Moyen Age. De Hugues Capet à Jeanne d'Arc 987 –1460.

LANGLOIS Charles et SEIGNOBOS Charles. Introduction aux études historiques. 3-ième édition. Paris: Hachette, 1905.

LAVISSE Ernest. Vue générale de l'histoire politique de l'Europe. Paris: Armand Colin, 1890.

LE GOFF Jacques. Pour un autre Moyen Age. Temps, travail et culture en Occident. Paris: Gallimard, 1977.

LE GOFF Jacques. Saint Louis. Paris: Gallimard, 1996.

LEPETIT Bernard. L'Histoire et modélisation // Annales. Économies. Sociétés. Civilisations. Paris, 1988. N 1. P. 3-4.

LEPETIT Bernard. Les Villes dans la France moderne, 1740-1840. Paris: Albin Michel, 1988.

LE ROY LADURIE Emmanuel. Les Paysans de Languedoc. Thèse pour doctorat. Paris: École Hautes Études en Sciences Sociales, 1966.

LE ROY LADURIE Emmanuel. Montailou, village occitan, de 1294 à 1324. 2-ième édition. Paris: Gallimard, 1982.

LE ROY LADURIE Emmanuel. Le Carnaval de Romans; de la Chandeleur au mercredi des cendres (1579-1580). Paris: Gallimard, 1979.

L'Orge historien. Autour de Jacques Le Goff / Textes rasemblés par Jacques REVEL et Jean-Claude SCHMITT. Paris: Gallimard, 1999.

REMOND René. (direction et co-auteur) Pour une histoire politique. Paris: Seuil, 1988.

RENOUVIN Pierre. (direction et co-auteur) Histoire des relations internationales. Paris: Hachette, 1955. T. VI.

RENOUVIN Pierre et DUROSELLE Jean-Baptiste. Introduction à l'histoire des relations internationales. 2-ième édition. Paris: Hachette, 1991.

RICOEUR Paul. Temps et récit. Paris: Seuil, 1983. T. I.

SEIGNOBOS Charles. Histoire politique de l'Europe contemporaine. 1814-1914. Paris: Armand Colin, 1896.

VEYNES Paul. Comment on écrit l'histoire. Essais d'épistémologie. 2-ième édition. Paris: Seuil, 1978.

3. Французька революція XVIII століття: дискусії у суспільстві та в історіографії

ОЛАР Альфонс. Политическая история Французской революции. Происхождение и развитие демократии и республики (1789-1804). Пер. с фр. Москва: Скермунт, 1902.

СОБУЛЬ Альбер. Парижские санкюлоты во время якобинской диктатуры. Народное движение и революционное правительство. 2 июня 1793 г. – 9 термидора II года. Пер. с фр. Москва: Прогресс, 1966.

ТЭН Ипполит. Происхождение современной Франции. Пер. с фр. Москва: Приложение к "Вестнику иностранной литературы", 1907. Т. III: Якобинское завоевание.

AGULHON Maurice. Conflits et contradictions dans la France d'aujourd'hui. Leçon inaugurale fait le vendredi 11 avril 1986 au Collège de France // Annales. Économies. Sociétés. Civilisations. Paris. 1987. N 3. P. 595-610.

ANDRÉ Jacques. La Révolution fratricide. Paris: P. U. F., 1993.

CHAUNU Pierre. La France. L'Histoire de la sensibilité française à la France. Paris: Robert Laffont, 1982.

FURET François. La Révolution, 1770-1780. Paris: Hachette, 1988.

FURET François. Penser la Révolution française. 2-ième édition. Paris: Gallimard, 1983.

FURET François et RICHET Denis. La Révolution française. 2-ième édition. Paris: Fayard, 1973.

SÉCHER Reynald. Le Génocide franco-français: la Vendée-Vengé. Paris: P. U. F., 1986.

SOBOUL Albert. La Révolution française. Paris: Gallimard, 1982.

GODECHOT Jacques. Les Révolutions 1770-1795. Paris: P. U. F., 1963.

VOVELLE Michel. L'État de la France pendant la Révolution française 1789-1799. Paris: La Découverte, 1988.

Revue "L'HISTOIRE". Paris, 1978-1997.

ЧАСТИНА II

ХРЕСТОМАТІЯ

Переклад з французької:

Вадим Ададуrow (с. 99-102, 109-112, 115-126)

Уляна Кришталович (с. 95-99, 102-109, 112-115, 126-153)

під загальною редакцією *Вадима Ададуrowa*

© Albin Michel, Armand Colin,
Commentaire, EHESS, Hachette,
L'Histoire, Revue d'histoire moderne
et contemporaine

ДОДАТКИ

Додаток № 1

Зразок статистичного аналізу джерела у історичній демографії

Уважно прочитайте уривок із записок П'єра Одуї (поч. XVIII ст.).

1. Зробіть три копії метричної картки-таблиці. Одну з них присвятіть родині Жана Одуї, одруженого в Больє, другу родині П'єра Одуї, одруженого в Анже, і третю – родині Марі Одуї, теж одруженої в Анже (дослідницька робота групою).

2. Ви можете зацікавитись місцем, куди відправляли дітей для годування. Намалуйте карту міста Анже та його околиць і розмістіть на ній села, куди відвозили новонароджених; врахуйте вплив цієї практики на тривалість життя дітей.

3. Яким був середній вік членів цієї сім'ї? Щоб це поррахувати, додайте всі прожиті ними роки й поділіть їх на кількість членів сім'ї.

4. Що ви думаєте про спосіб, яким П'єр Одуї називав своїх дітей? Якими б повинні бути їхні почуття стосовно ставлення до своїх святих покровителів?

5. І, нарешті, ви можете зробити інші таблиці, на основі парохіяльних книг вашої області чи інших записів статистичного характеру.

Записки адвоката П'єра Одуї

“Мій батько Жан Одуї народився 1582 року між святами Всіх Святих і св. Мартина. Від своєї першої жінки він мав синів П'єра і Мішеля. Першого задушила годувальниця, коли знепритомніла під час годування. Другий помер у віці шести років від віспи [...] 14 лютого 1637 року, у віці 55 років, він одружився вдруге з Марі Буссіко, моєю матір'ю, яка народилася 22 травня 1599 року, дочкою багатого купця Данієля Буссіко і Анн Рішу [...] 15 березня 1638 року моя мати народила дівчинку, в майбутньому дружину адвоката з Анже пана Дабюрона. 11 лютого 1641 року моя матір народила мене, назвавши П'єром [...] 11 липня 1655 року, на мій превеликий жаль, моя мати померла; вона любила мене найбільше [...]

Моя сестра, яка вийшла заміж 25 січня 1663 року, народила 9 червня 1664 року сина, якого я був хрещеним батьком і якого назвали П'єром [...] Останнього квітневого дня 1665 року моя сестра народила другого хлопчика, якого назвали Жаном [...], а 15 червня 1666 року ще одного хлопчика, якого назвали Жоржем [...]

Я думав про одруження [...] Вже п'ять чи шість років я вивчав право [...] Нарешті мій контракт було затверджено, його підписали 23 травня 1667 року, і я одружився 29 вищезгаданого місяця з мадемуазель Грезіль. Моя дружина народилася 2 червня 1642 року, її батько, Франсуа Грезіль, був торгівцем шовком і радником, а мати називалася Марі Бельо. Її дідусь по батьківській лінії був аптекарем, а дідусь по материнській лінії жив з ренти і називався Ісайя Бельо. Моя дружина була хрещеною матір'ю сина пана Дабюрона. Шарль народився 28 червня. Через місяць моя дружина тяжко захворіла, думали що вона помре [...] На початку грудня вона була ще тяжко хворою [...] 8 березня 1668 року народилася моя старша дочка, моя

дружина щасливо народила дівчинку [...], і в четвер вона була охрещена [...] Після пологів моя дружина була тяжко хвора, і ми думали, що вона помре від мокроти, яка душила її після вина, яке дала їй випити мадам Пепсньєр [...] Наступного дня її відвезли до дочки моєї годувальниці в Больє.

Народження п'ятого племінника, названого Рене 15 липня 1668 року [...] Народження мого старшого сина 23 лютого 1669 року, охрещеного 25 і названого Жаном-Батістом [...] Господь милостивий міг дозволити йому стати чесною людиною, але, однак, послав йому добру смерть! Наступного дня його відправили для годування в Барре. Я їхав поганою і дощовою погодою [...] Смерть мого сина Жана 13 квітня [...] Народження моєї племінниці Дабюрон 10 липня 1669 року, її охрестили на другий день і назвали Марі-Франсуазою. Народження моєї дочки Анн 5 травня 1670 року [...] Народження мого сина Рене-Жана 10 вересня 1671 року, його охрестили на другий день, відправили до годувальниці, але там він прожив тільки один день і був похований 13 того ж місяця у Сулені [...] Народження моєї другої племінниці Дабюрон 14 березня 1672 року, ще не названою її відправили до годувальниці у Горзе. 5 березня 1673 року народилася моя племінниця Маргеріт Дабюрон [...] Народження мого третього сина Жана 12 липня 1673 року. Його охрестили і наступного дня відправили на годування у парохію Сен-Лямбер у масток Малітурн. 6 грудня 1673 року пан Жан Одуї, сенешаль у Шалонні, помер у своїй садибі у парохії Сен-Морілл. За шість годин до смерті він ще сам поголився. Нехай Господь зішле йому упокій і прощення гріхів [...] Гійом, син моєї сестри Дабюрон, народився 5 квітня 1674 року і був охрещений з донькою годувальниці з Мазе, яку назвали Антуанетт-Анн. 12 січня 1675 року народився мій син П'єр, його охрестили і наступного дня відправили на годування у Мюр. Коли його привезли назад від годувальниці, я зауважив, що син виріс і добре виглядає [...] Народження Перрін Дабюрон 2 лютого 1675 року, Мадлен – 18 квітня 1677 року, П'єра-Франсуа 9 червня 1678 року, народження дівчинки – 2 лютого 1681 року [...] Смерть Рене Дабюрон – 3 серпня 1679 року [...] Смерть мого сина П'єра 4 вересня 1679 року, який повернувся від годувальниці 1 травня 1677 року, і який милостиво проситиме Господа за мене [...] Мій племінник Жан прийняв постриг 10 травня 1680 року. Народження мого другого сина П'єра 29 жовтня 1681 року, він був охрещений і відправлений до годувальниці у Екуфлян. Він помер у середу, 4 листопада 1681 року [...] Смерть моєї сестри Дабюрон 24 грудня 1681 року, її поховали наступного дня на цвинтарі Сен-Морілл [...] 7 травня 1682 року моя дружина мала викидсь, після якого довго не могла одужати. 13 травня померла моя племінниця Маргеріт, яка була на пансіоні й жила в Ніуазо. В четвер, 8 травня 1683 року, моя дружина народила дочку. Мій син Жан, і моя дочка Анн, їх хресні батько й мати, назвали дівчинку Перрін. 22-го числа її відіслали до годувальниці в Екуфлян [...] Померла 15 червня 1584 року [...] 8 серпня 1701 року померла Марія Грезіль, дружина метра П'єра Одуї добродія з Клеродьєр, і наступного дня була похована на цвинтарі Сен-Морілл [...] 26 лютого 1705 року Марі Одуї одружилася без згоди свого батька з метром Шарлем Гонтаром, адвокатом у Анже [...] 30 грудня 1709 року смерть Анн, дочки метра П'єра Одуї, адвоката у парламенті [...]

[Продовження] Мій батько П'єр Одуї помер 7 січня 1712 року [...] 12 квітня 1712 року священник Катерно дав мені шлюб зі своєю племінницею Мартою Катерно (Жан помер 30 грудня 1729 року)".

Таблиця

Прізвища				Імена				Син (чий)									
Чоловік:				Ім'я:													
Жінка:				Ім'я:				Донька (чия)									
Шлюб взято у				Шлюб за рахунком	вік шлюбу	Дати		Три-ва-лість	Вік на момент кінця спостереження	Повторний шлюб							
		шлюбу	Кінець спостереж.														
		народження	смерті			вік	Скільки місяців вдова										
народжені у		мешкають у				народження	смерті	вік									
Чоловік																	
Жінка																	
група	Три-ва-лість (у роках)	к-ть нар.	вік матері	трив. шлюбу	трив. у місяцях ¹	стать	НАРОДЖЕННЯ			СМЕРТІ			ШЛЮБИ				
							ряд	дата	ім'я	дата	ш.с. ²	вік	дата	вік			
15-19 ¹							1										
20-24							2										
25-29							3										
30-34							4										
35-39							5										
40-44							6										
45-49							7										
							8										
							9										
0-4*							10										
5-9							11										
10-14							12										
15-19							13										
20-24							14										
25-29							15										
30-34																	
Разом																	
Хлопці								1 Вік матері.									
Дівчата								2 Кількість років шлюбу.									
								3 Проміжок між двома народженнями.									
								4 Шлюбна ситуація: З: заміжня, В: вдова, М: обітниця celibату									

Додаток № 2

Габріель Моно про принципи “Історичного огляду”

“Ми претендуємо залишатися незалежними від всякої політичної і релігійної думки, а список найвідоміших людей, які дуже хотіли опікуватися “Оглядом”, свідчить про те, що вони вважають цю програму здійснимою. Вони далекі від того, щоб сповідувати одні й ті ж вчення в політиці й релігії, але вони однієї думки з нами, що історію можна вивчати з самої історії, не переймаючись висновками, які можуть бути з неї взяті, за або проти тієї чи іншої думки. Безумовно, окремі думки завжди певною мірою впливають на спосіб вивчення, бачення і тлумачення історичних фактів або дій людей. Але треба старатися усунути причини упередження і страху, щоб судити про події і людей тільки по них самих. Проте ми допускаємо різні думки й судження, за умови, що вони будуть опиратися на вагомі докази та обґрунтовані факти і не залишаться простими твердженнями. Наш “Огляд” буде збірником справжньої науки, вільних дискусій, але він буде зосереджуватися на ділянці фактів і залишиться закритим для політичних чи філософських теорій.

Ми не підносимо жодного прапора; ми не будемо підтримувати жодного догматичного кредо; ми не будемо ставати під гасло жодної партії; це не означає, що наш “Огляд” буде “Вавілоном”, у якому проявлять себе всі думки. Виключно науковий підхід, на якому ми базуємось, буде достатній для того, щоб надати нашому збірнику єдності стилю й характеру. Всі, хто підтримує такі погляди, відчують до минулого єдине почуття: шанобливу, але незалежну симпатію. Історик не може зрозуміти минулого без певної симпатії, забуваючи свої власні почуття, свої власні ідеї, блискавично пристосовуючись до тих давніх людей; без того, щоб поставити себе на їхньому місці, судячи про факти у середовищі, в якому вони виникли. Одночасно він підходить до цього минулого з почуттям поваги, тому що він краще за будь-кого відчуває тисячу зв’язків, які еднають нас з предками: він знає, що наше життя створене з їхнього, наші чесноти і наші вади – від їхніх добрих і поганих справ, ми солідарні – одні й інші. Є щось синівське у цій повазі, з якою він шукає способу, щоб проникнути у їхню душу; він обмірковує все як носій традицій свого народу.

Одночасно історик зберігає повну незалежність свого мислення і не поступається ні в чому своїми правами критика й судді. Античні традиції складаються із пайрізноманітніших елементів, вони є наслідком спадщини різних періодів, навіть революцій, кожна з яких у свій час і своєю чергою мали свою умовну користь і законність. Історик не стає захисником одних перед іншими; він не старається викреслити одних з людської пам’яті, щоб дати іншим незаслужене місце. Він намагається вникнути у їхні справи, описати їх характер, визначити їх результати в загальному історичному розвитку. Він не звинувачує монархію від імені феодалізму, ні 1789 рік від імені монархії. Він показує необхідні зв’язки, які об’єднують Революцію із Старим Режимом, Старий Режим із Середньовіччям, Середньовіччя з Античністю, без сумніву враховуючи допущені помилки, щоб уникнути повернення до них, але завжди пам’ятаючи, що його роль перш за все в тому, щоб розуміти й пояснювати, а не хвалити і засуджувати [...]

Нашій епосі, більше ніж будь-якій іншій, властиве безстороннє дослідження минулого. Революції, які потрясли і перевернули сучасний світ, змусили розвіяти у душах забобонну пошану і сліпе обожнювання, але вони одночасно змусили зрозуміти, що народ, раптово пориваючи з минулим, втрачає свою силу й живучість. Щодо Франції, зокрема, то скорботні події, які створили у нашій Батьківщині ворожі партії, кожна з яких була причетною до вибраної історичної традиції, і які згодом знівечили національну єдність, створювану довгими століттями, зобов'язують нас пробуджувати в душі нації віру в саму себе шляхом поглибленого вивчення своєї історії. І саме тому всі повинні розуміти логічний зв'язок, який з'єднує всі періоди розвитку нашої країни і навіть всі її революції; і саме тому всі повинні відчувати себе нащадками однієї землі, дітьми однієї нації, в жодному разі не заперечуючу батьківську спадщину; всі сини старої Франції є громадянами Франції сучасної.

Адже історія, не пропонуючи свої послуги *іншій меті, іншому кінцевому результату, ніж правді*, працює впевнено і неухильно для величі Батьківщини і водночас для прогресу людства”.

Monod G. Du progrès des études historiques en France depuis XVIe siècle // La Revue historique. Paris, 1876. P. 36-38.

Додаток № 3

Ернест Лявісс:

Передмова до “Загального погляду на політичну історію Європи” (1890)

“Представляючи публіці “Загальний погляд на політичну історію Європи”, я ризикую накликати на себе докір за те, що берусь за надмірне завдання. Як можна міркувати про ту величезну кількість фактів, з яких складається політична історія Європи, якщо сьогодні загальновідомо, скільки праці й клопотів потребує з'ясування істинності лише одного окремо взятого факта?

Історики, які ще осмілюються обговорювати подібні теми, можуть сказати на свій захист, що, якщо деталі є сумнівними завжди, то великі факти (les grands faits) такими зовсім не є, і про них можна судити зі значною впевненістю. Так, наприклад, ми не знаємо з цілковитою вірогідністю про інтимні мотиви бунту Лютера, чимало неясного в історії битви при Ватерлоо, однак є певним, що Лютер – це повстання, що битва при Ватерлоо була програна Наполеоном. А ці два факти мали дуже чіткі й серйозні наслідки.

Проте події, що їх можна назвати історією всесвітнього масштабу (дослівно – “всесвітньою історією”. – прим. перекладача), є нечастими. Їх неможливо ні передбачити, ні пізнати, ні вникнути в їхні глибинні мотиви. Це є наслідком того, що (якою парадоксальною не видавалася б ця думка) загальне в історії є більш певним, ніж окреме. Легше не помилитися в тому, що стосується всієї країни, ніж окремої особистості. Погляд, який блукає в нетрях, охоплює загальності: відтак найширші горизонти є найвиразнішими.

Між тим, здійснену тут нами спробу підсумувати на кількох сторінках настільки тривалу історію, аж ніяк не можна назвати всипаною перлами. Певні стисло

висловлені нами думки та судження здивують, можливо, навіть образять читача. І все ж я буду задоволеним, коли мені вдасться підкоригувати його погляд на цю площину трьох тисяч років.

Ми здатні перебільшувати певні факти, тому що вони цікавлять нас більше, ніж інші, з особистих міркувань. Ми знаємо століття й епохи Ренесансу, Людовіка XIV та Вольтера краще, ніж Середньовіччя та наше століття: це результат нашої освіти. Проте середні віки окреслили контури націй, які остаточно сформувались на протязі нашого століття. Тож ці дві епохи є надзвичайно важливими в історії Європи, як сказав би – й для чисто політичної історії.

Цей том окреслює послідовність великих історичних феноменів і є спробою подати їх як природну зміну подій. Потрібно додати “чому”, але спроба відповіді на це питання буде надто великою зухвалістю з нашого боку.

Природа окреслила на карті Європи різноманітні регіони. Вона визначила схильності, і, внаслідок цього, долі народів. Гра історії створює неминучу необхідність; ця подія відбудеться тому, що ці інші вже відбулися.

З іншого боку, на карті “чорного континенту” природа залишила вільне поле для непевності різних можливостей. Історія сповнена випадковостей, необхідність яких зовсім не є очевидною. Отже існує свобода дій індивідів та народів. Азарт і свобода протистоять фаталізмові природи й згаданому фаталізмові наслідків того, що відбувається в природі. Якою мірою? Все там, але все це, поза сумнівом, залишається недоступним нашій свідомості [...]

Lavisse E. Vue générale de l'histoire politique de l'Europe. Paris, 1890. P. V-VIII.

Додаток № 4

Шарль Сеньобо:

Передмова до “Політичної історії сучасної Європи, 1894-1896” (1897)

“Випускаючи у світ історію сучасної Європи в одному лише томі, я вважаю за необхідне сказати кілька слів на виправдання настільки зухвалого проекту.

Я не буду доводити, як важливо мати перед очима стислу загальну картину того історичного періоду, який краще за все може допомогти зрозуміти суспільство, що нас оточує. Питання полягає не в тому, чи становить така історія інтерес для читача, а в тому, чи може вона бути написана. Тому я відверто виставлю напоказ усі труднощі, пов’язані з написаною нами роботою, а також вкажу на ті виходи з них, які були віднайдені нами, й на ті прогалини, з якими я проти волі мусив змиритися. Читач побачить тоді, чому ця зухвала спроба видалася мені практично здійсненою, за умови відомих, нсуникних обмежень, якими разом з тим визначились мета, метод і план усього твору.

Найголовніша перешкода, яка може допровадити до відчаю людину, що задумала написати історію XIX ст., полягає у велетенській кількості документів. Суворий історичний метод потребує безпосереднього вивчення джерел; між тим цілого людського життя не вистачило б – я вже не кажу на вивчення та критику – але

тільки на те, щоб прочитати всі офіційні документи будь-якої однієї держави Європи. Відтак написати сучасну історію Європи, згідно суворих вимог історичної критики, неможливо. Внаслідок цього професійні історики, вважаючи цей метод непридатним для вивчення XIX ст., воліють взагалі не торкатись цього періоду. Таким чином, публіка тому не знає сучасної історії, що вчені не володіють надто досконалими методами для її вивчення.

Мені вдалося можливим пом'якшити суворість критичного методу й замінити безпосереднє вивчення документів менш досконалим, проте значно практичнішим прийомом, достатнім для розуміння принаймні частини історичної істини. Всі події сучасної політичної історії висвітлені в монографіях, спеціальних історіях та збірках, складених на основі першоджерел; завдяки запозиченим з документів цитатам та їхній критиці, події висвітлено в цих працях з вірогідністю, якої достатньо для того, щоб можна було вже не звертатися до оригінальних документів. Точність і вірогідність, властива новітнім дослідженням, значно скорочує роботу критика [...]

Друга складність для історика сучасної епохи полягає в неможливості забезпечити свій твір посиланнями на першоджерела. Одне з головних правил історичного методу вимагає, щоб в історичному творі будь-яке твердження супроводжувалося документами, які його підтверджують. Але в новітній історії число документів настільки значне, що доводиться відмовитися від подібних посилань. Однак і цю прогалину можна вибачити. Найголовніші події з'ясовуються з читання документів (тобто книг. – прим. перекладача) з такою очевидністю й встановлюються з такою вірогідністю, що цілком досить лише посилань на ці твори, в яких наведено докази [...]

Цей спрощений метод ознайомлення з документами та посилань змусив мене обмежитись у викладі тільки загальними подіями політичної історії, відомими всім сучасникам цих подій і тому цілком безсумнівними; отже, саме такі безперечні факти й становлять головний матеріал політичної історії. Я не намагався встановити жодного спірного факту й не прагнув відкрити жодної невідомої події [...]

Таким чином, я був змушений відмовитись не тільки від будь-якої полеміки й критики текстів, але також і від оповідей про події, від описів, характеристик, анекдотів, позаяк усе це можна підважити [...] Тож, позбавивши себе одночасно всього, що надає літературного інтересу й того, що надає роботі характеру вченого твору, я вийшов за рамки тих двох різновидів історичних творів, до яких історики привчили публіку: оповідального та вченого [...]

Завдання полягало в тому, щоб пояснити політичні зміни, які відбулися в Європі за останні 80 років. Не маючи можливості відобразити картину всієї європейської цивілізації, я добровільно обмежився рамками політичної історії. Я усунув усі соціальні явища, що не мають прямого впливу на політичне життя: мистецтво, науку, літературу, релігію, моду, звички приватного життя. Я намагався головним чином ознайомити читача з виникненням, складом, тактикою і програмами політичних партій, оскільки вони мали вирішальний вплив на долю установ. Проте я не вважав можливим обмежити політичну історію викладенням подій та установ

тільки суто політичного характеру. Зайнятий передусім поясненням явищ і встановленням їхніх взаємозв'язків, я відводив почесне місце й неполітичним фактам: місцевому управлінню, армії, церкві, народній освіті, книгодрукарству, політичним вченням, економічному ладові – кожного разу, коли вони справляли вплив на політичне життя [...]

Досягнення точності було пов'язане з великими труднощами. Історія, як наука, перебуває ще в такому ембріональному стані (якщо тільки її можна серйозно назвати наукою), що не має своєї технічної мови. Для означення політичних явищ історики запозичили в юристів чи філософів загальні терміни, які й увійшли до історичної мови; вони обіймають собою ще дуже туманні поняття, позаяк у нашому незнанні внутрішньої природи політичних явищ тільки такі поняття й доступні для нас [...] Внаслідок цього я уникав абстрактних іменників, на кшталт “королівська влада”, “церква”, “елементи”, “прагнення” – оскільки вони надто легко перетворюються в містичні сили”.

Seignobos Ch. Histoire politique de l'Europe contemporaine, 1814-1896. Paris, 1897. P. V-XI.

Додаток № 5

Жюль Мішле: Передмова до “Історії Франції” (1869)

“Цей трудоемний твір, який зайняв приблизно сорок років нелегкої праці, був задуманий у час липневого спалаху (революції 1830 року. – прим. перекладача). В ці незабутні дні блиснуло сліпуче світло, і я помітив Францію.

Вона мала літописи, але зовсім не мала історії. Найвидатніші люди вивчали її, особливо з політичної точки зору. Проте жоден з них не проник у нескінченні тонкощі розвитку (релігійні, економічні, мистецькі і т.д.). Ніхто ще не охопив поглядом у живому єднанні природні й географічні елементи, які її створили. Я перший побачив її як душу і як особу.

Славетний Сімонді, цей наполегливий трудівник, чесний і справедливий у своїх політичних літописах, рідко доходить до єдиної думки. З іншого боку він зовсім не заглиблюється у наукові дослідження і сам стверджує, що працюючи в Женеві, він не мав під рукою ні актів, ні рукописів.

Врешті-решт до 1830 року (навіть до 1836 року) жоден з відомих істориків цієї епохи ще не відчув потреби шукати факти за межами друкованих книг, у звичайних джерелах, в більшості ще не відомих у рукописах наших бібліотек, в документах наших архівів.

Ця шляхетна плеяда істориків, яка з 1820 по 1830 роки зробить великий шум, панове де Барант, Гізо, Міньє, Тьєр, Огюстен Тьєррі, розглянули історію в різних і особливих аспектах. Один з них займався расовим питанням, інший – установами, не бачачи, можливо, як важливо ці речі ізолювати, чи як кожна з них реагує на іншу. Наприклад, чи раса може залишитися ідентичною, не зазнавши впливу звичаїв, які міняються? Чи можуть установи достатньо вивчити себе, не беручи

під увагу історію, різні соціальні обставини, які на них впливають? Ці особливості мають у собі щось трохи штучне, щось таке, що може дати пояснення, але й може змусити нас дати неправильне трактування і помилитися у загальних висновках, позбавивши нас почуття загальної гармонії.

Життя має самостійні і дуже вимогливі умови. Воно є справжнім тоді, коли є досконалим. Життєві органи є взаємозв'язані і народжуються тільки одночасно. Наші функції теж взаємозв'язані і передбачаються одна одною. Якщо одна відсутня, не живуть і інші. Раніше припускали можливість ізоляції скальпелем і забезпечення життєдіяльності кожної нашої системи зокрема; але це неможливо, все впливає на все.

Таким чином, або все, або ж нічого. Для того, щоб відтворити історичне життя, треба було б іти за ним всіма його шляхами, всіма його формами, всіма його елементами. Але з найбільшою пристрасстю потрібно було б пережити і відтворити хід всіх подій, взаємодію сил у великому русі, який знову відновлює саме життя.

Один мій вчитель, безумовно, не геній, але сильної волі, Жеріко, увійшовши у Лувр (у колишній Лувр, де було зібране все мистецтво Європи), не виглядав на зворушеного. Він сказав: "Це чудово, я скоро це перероблю". У своїх численних ескізах, які він ніколи не підписував, він все перехоплював і привласнював. Якби не 1815 рік він дотримав би слова. Такі бувають пристрассті і несамовитості кращих років життя.

Складнішою і тяжчою була поставлена мною історична проблема *відновлення інтегрального життя*, не тільки в його зовнішніх проявах, але у внутрішніх та глибинних. Жоден з великих людей ніколи не замислювався над цим. На щастя я не великий.

У той світлий ліпневий ранок з його потужною енергією, величавим світлом, це надлюдське починання не злякало молодого серця. Годинами жодної перешкоди. Все спростив вогонь. Безліч заплутаних речей знаходять пояснення; там відшукуються їхні справжні зв'язки і (узгоджуючись), з'ясовуються. Багато прихованих можливостей, складні і незадіяні, якщо стоять осторонь; вони розгортаються самі по собі лише в сукупності.

Такою, принаймні, була моя віра, і цей акт віри відчутний, якою б не була моя слабкість. Цей величезний рух сколихнувся перед моїми очима. Ці різноманітні сили, сили природи і мистецтва, шукали себе, узгоджувалися спочатку над силу. Частини великого тіла, народи, раси, краї, упорядкувалися від моря до ріки Рейн, до Рони, до Альп; і століття минули від Галлії до Франції.

Всі, і друзі, і вороги твердили: "нехай це живе". Але якими є справжні ознаки життя? Це певне вміння досягнути натхнення, чогось на зразок гарячки. Часом здається, що гальванізм проходить по самому життю своїми стрибками, своїми зусиллями, своїми різкими контрастами, несподіванками, маленькими чудами. Справжнє життя має зовсім відмінну ознаку, свою безперервність. Народжене блискавично, воно протікає спокійно, повільно *уно теноре* (безперервно). Його єдність – це не єдність маленької п'єси на п'ять дій, але (часто у великому розвитку) гармонійна ідентичність душі.

Найстрогіша критика, якщо вона судить цілісність моєї книжки, не визнає в ній цього високого стану життя. Вона зовсім не була носпішною, раптовою, заслуга її принаймні у повільності. Від першого по останній том метод один; словом, яким він є у моїй “Географії”, таким залишається у “Людовіку XV” і в моїй “Революції”. Що нерідко трапляється у праці стількох років, де форма і тональність взаємопов’язані. Це й перевага, і вада. Якби, вони зникли, твір був би гетерогенним, безбарвним, він втратив би свою своєрідність. Краще нехай він залишається гармонійним і живим.

Коли я розпочав, існувала книга такого генія як Тьєррі. Мудрий і проникливий, тонкий тлумач, великий карбувальник, прекрасний працівник, але надто закабалений для вчителя. Цей вчитель, цей тиран, ця ексклюзивна, систематична точка зору неперервності поколінь. Це те, що в загальному створює красу цієї великої книги, система, яку фаталіст вважав би неминучою, внутрішнім виявом національного духу і права на свободу.

Я її дуже любив і захоплювався нею. Однак що я сказав? Мені не вистачало у цій книзі ні матеріальності, ні духовності.

Матеріал, раса, народ який її продовжує, на мою думку, потребував доброї, сильної основи, землі, яка його носила і годувала. Без географічної бази народ, цей історичний актор, начебто ходить у повітрі, як у китайському живописі, де немає ґрунту. І зверніть увагу, що цей ґрунт є не тільки театром дії. Через поживу, через клімат і т.д. він впливає на людей сотнями способів. Яке гніздо, такий птах. Яка батьківщина, така людина.

Раса, сильний і домінуючий елемент у варварські часи, задовго перед формуванням націй, є менше відчутною, слабкою, майже затертою в міру того, як кожна сформується, уособиться. Відомий М. Мілл дуже добре сказав: “Звільнити себе від вивчення моральних і соціальних впливів – це набагато зручніше, ніж вивчати відмінності характеру, поведінки, природні непорушні відмінності”.

На відміну від тих, хто йде за расовою основою і перебільшує її у нинішній час, я саме з історії виділяю найсуттєвіший, але малопомітний фактор. Це *можутня власна праця для себе*; Франція йде до власного прогресу, освоюючи всі ці необроблені елементи. Від римського муніципального елементу, німецьких податків, кельтського клану, ліквідованих і зниклих, ми одержали результати зовсім інші і навіть у значній мірі протилежні всьому, що їм передувало.

Саме життя має у собі індивідуальну дію зародження, яка із попередніх складових частин створює нам зовсім нові речі. Із хліба і солі, які я з’їв, утворюється червона солоня кров, яка нічим не нагадує тих елементів, з яких її отримано. Таким чином проходить історичне життя, таким шляхом іде кожний народ, творячи себе, розмножуючись, роздрібнюючись, змінюючи свої елементи, які безумовно залишаються у стані неясному і заплутаному, але відносно дуже мало є речей, які роблять тривалу роботу для великої душі.

Франція створила Францію, і неминучий расовий елемент в цьому мені здається другорядним. Вона є дочкою свободи. У людському прогресі основна частина – це жива сила, яка називається людиною. *Людина є Прометеем для себе самої.*

Як підсумок, історія, така, якою я її бачив у цих видатних людей (більшість з них чудові), які її репрезентували, здається мені слабкою з двох причин:

Надто мало матеріального, того, що стосується рас, а не ґрунту, клімату, їжі, більше психічних і психологічних обставин.

Надто мало духовності, говорячи про житло, політичні події, а не про ідеї, звичаї, не про великий прогресивний внутрішній світ національної душі.

Можливо, найцікавіша з наукових деталей або найважливіша ще ховається у неопублікованих джерелах.

Моє життя у цій книзі, воно пройшло в ній. Вона була моєю єдиною надією. Але чи не криється тут небезпека ідентифікації автора і книги? Чи твір не забарвлений відчуттям часу, того часу, який його створив?

Це те, що завжди помітно. Немає жодного точного портрету, відповідного моделі, щоб автор не вклав у нього частину себе. Наші метри-історики не звільнені від цього закону. Тацит у своєму “Тіберії” намалював і себе разом з подихом свого часу, і “п’ятнадцять довгих років” мовчання. Тьєррі, розповідаючи (у 1820-ті рр.) нам про Хлодвіга, Вільгельма і його завоювання, вносить внутрішній подих і емоції Франції, яка зазнала нещадного вторгнення, і її опозицію до царювання, яке їй здавалося чужоземним.

Якщо це помилка, то треба визнати, що вона робить нам добру послугу. Історик, який цього позбавлений, який, пишучи, затирає себе, щоб не існувати, щоб іти позаду сучасної хроніки (як зробив це Барант, коментуючи Фруассара) – зовсім не історик. Старий літописець, дуже милий і зовсім не здатний сказати своєму бідному слугі, який іде за ним услід, – що воно саме таке, велике, темне, страшне, те XIV століття. Щоб це зрозуміти, треба усіх наших сил, аналізу й ерудиції. Потрібен великий приклад, який проникає в таємницю, недоступну цьому оповідачеві. Який приклад, який спосіб? Сучасна особа така сильна і ошляхетнена.

Все більше й більше проникаючи в предмет, його (предмет) люблять і з цього часу розглядають його з дедалі більшою цікавістю.

Із зворушенням сторонній погляд бачить тисячі речей, яких не видно індиферентному народові. Історія, історик змішуються у цьому погляді. Це добре? Це зле? Там відбувається подія, яка ніколи не була описана і яку ми повинні відзначити.

Саме історія, в часовому прогресі, творить історика набагато більше, ніж вона створена ним. Моя книга створила мене. І саме я був її витвором. Син створив свого батька. І, якщо вона вийшла з початку від мене, з моєї бурхливої (і ще невиразної) молодості, вона дала мені набагато більше світла, сили, навіть плідотворної спеки в реальній можливості воскресити минуле. Якщо ми на себе схожі, це добре. Риси, які вона має від мене, є значною мірою тими рисами, якими завдячую я їй, які я увібрав від неї”.

Michelet J. Histoire de France. Nouvelle édition. Paris, 1876. T. I. P. I-IX.

Додаток № 6

Франсуа Сіміан: Критика вивчення причин у традиційній історії

“Чудовий приклад подав сам Ш. Сеньобо, коли в кінці своєї “Політичної історії сучасної Європи” прийшов до висновку, що в загальному вся сучасна політична еволюція залежить від трьох подій, революції 1830 року, революції 1848 року і війни 1870-1871 років. Прикладом чого є ці три факти?

1. Революція 1830 року, яка знищила європейський Священний союз, створений проти революцій, запровадила на заході парламентарний устрій і підготувала розвиток соціалістичної і католицької партій, була справою групи маловідомих республіканців, які скористалися некомпетентністю Карла X. 2. Революція 1848 року, яка запровадила у практику виборче право, приготувала національну єдність Центральної Європи, організувала соціалістичну і католицьку партії, була справою кількох демократичних і соціалістичних діячів, які скористалися недоумкуватістю Луї-Філіппа. 3. Війна 1870 року, яка створила Німецьку імперію, яка зробила її керівною у Європі, знищила світську владу папи, змінила характер війни і встановила режим військового миру, була особистою справою Бісмарка, приготованою особистою політикою Наполеона III. Ми вбачаємо в цьому життєву властивість розуму, який, у момент вибуху скелі, назве причиною скелю, порох, вогонь, і забуде справжню причину – вибухову силу газу. В багатьох країнах у різний час існували невеликі групи підбурювачів і недосвідчені королі; однак старань цих декількох заколотників недостатньо, щоб здійснити революцію в уряді; діяльності кількох діячів у країні буде недостатньо, щоб викликати за декілька тижнів в усіх інших країнах аналогічні перетворення. Справжні глибокі причини пропущені: соціальний розпад, спричинений революцією, і, в більшості випадків, реставрація старого ладу, невідповідність встановлених урядів до нових соціальних тенденцій, схильність до колективної свідомості і т.д. Пишуть про спалах, а забувають про вибухову силу пороху. У війні 1870 року, пишучи про дії двох осіб, Бісмарка й Наполеона III, нехтують всією довгою підготовкою суспільства і соціальної свідомості, яка розгорталася в Німеччині протягом всього XIX ст. і без якої навіть такий геній як Бісмарк не існував би і не зробив би своєї справи, нехтують всією Французькою революцією, просто забуваючи всі соціальні фактори, важливість яких безумовна.

Як результати цих “подій” записують факти (такі, як знищення світської влади папи внаслідок війни 1870), хід подій яких “випадковий”, не достовірний, як і випадкова їх причина, яка не має з ними жодного справді причинного зв'язку: наявність випадкової причини факта не піддається жодному поясненню.

Отже, якщо вивчення людських факторів пояснюється, у науковому значенні слова, воно буде мати тенденцію до ігнорування індивідуального або несуттєвого елемента, але тільки для того, щоб з нього, своєю чергою, в кінцевому підсумку зробити частку дійсних результатів; виключивши дію, воно поставить собі за мету, як домінуюче завдання, не тільки виявлення наслідків цих обставин, а, навпаки, виявлення стабільних і визначених відносин, які, одного разу встановлені і означені, можуть виявитися надзвичайними.

Можливо, що випадковість зустрічається частіше і виявляється тісно першплетеною з підозрілою закономірністю, і що відбір з цього буде важчим і вимагатиме більшої турботи й обачності; але цей відбір не є іншим, ніж у існуючій справжній науці, де він традиційно практикується. Підняття порога затоки перетворило морських тварин на тварин, які живуть в озерах: анатом керується у своєму дослідженні не цим підняттям порога, який для нього є *випадковістю*, а еволюцією форм і істот, регулярністю, для якої цей випадок є випадковою причиною. Факт хвороби, яка опановує особу, може дуже часто розцінюватися як випадок. Фізіолог, медик фіксує цей випадковий елемент, але він ставить своє власне завдання: встановити співвідношення причин і наслідків, які через або з причини цієї випадкової події виробляються в організмі; і тільки в такій роботі є прогрес науки. Так само, як у галузях всіх наук, які базуються на фактах, зустрічаються випадкові умови: соціальна наука може тільки брати з них приклад способом, який вони їй диктують. Можливо, вона у важчій ситуації, але не в радикально іншій”.

Simiand F. Méthode historique et science sociale // Revue de synthèse. Paris, 1903.
№ 2. P. 8-10.

Додаток № 7

Фернан Бродель: Передмова до першого видання

“Середземномор’я і середземноморського світу в епоху Філіппа II”

“В усьому відчувається революційність, бажання бути зрозумілим і намагання бути таким. Якби “Середземномор’я” тільки змусило нас відмовитись від наших звичок, вже цим воно зробило б нам велику послугу.

Ця книга ділиться на три частини, кожна з яких є окремим есе, і які зрозумілі тільки в сукупності.

Перша книга висвітлює історію начебто непорушну, історію людини у стосунках із середовищем, яке її оточує; історію, яка повільно проходить, перетворюється, роблячи часто несподівані повороти у, без сумніву, повторюваних циклах. Я не хотів зневажати цю історію, майже поза часом, у контакті з неодухотвореними речами; ні задовільнятися, своєю чергою, лише традиційними географічними проникненнями в історію, даремно вміщеними на початку стількох книг, з їхніми мінеральними пейзажами, з їхньою ораною землею, з їхніми квітами, які раптово з’явилися і про які потім навіть не будуть згадувати, немов квіти не з’являються щовесни, немов стада зупинились на своїх пасовищах, немов кораблі не плавали у реальному морі, яке міняється кожної пори року.

Над нерухомою історією вирізняється історія, яка повільно рухається: це, так би мовити, історія *соціальна*, якщо її прояв не спотворить її повного змісту, історія груп і угруповань. Яким чином саме ці глибинні хвилі разом збудують все внутрішнє життя – ось що я запитував у другій частині моєї книги, вивчаючи

послідовно економіку, державу, суспільство, цивілізацію, стараючись нарешті краще висвітлити свою концепцію історії, показати, як усі ці внутрішні сили є результатом складної галузі боротьби. Ми знаємо, що боротьба не є виключно сферою особистого ставлення.

Врешті, третя частина, тобто частина історії, якщо хочете, історії у вимірі не людини, а індивідуума, “пригодницької історії” за Полем Лякомбе і Франсуа Сіміаном: хвилювання поверхні, і хвилі і риби піднімаються у своєму величезному русі. Історія в коротких хвилюваннях, раптових, нервових. Надвідчутна для визначення, найменший крок розстроює усі її чутливі інструменти. Але в цьому вигляді, така як є, вона найбільш захоплююча, найбагатша на людяність, і найнебезпечніша. Поставимось з недовірою до цієї історії, ще живої, тієї, яку сучасники відчули, описали, пережили з ритмом свого життя, таким коротким, як і наше. Вона носить в собі їхні болі, їхні надії й ілюзії. В XVI столітті після справжнього Ренесансу прийде ренесанс бідних, принижених, пристрасних до писання, до розповідей, до розмов про інших. Цей манірний паперовий мотлох досить деформує, він силою захоплює втрачений час, займаючи в ньому місце за межами правди. Саме у химерний, безвимірний світ переносить читача історик паперів Філіппа II, наче сидить у його образі й на його місці; звичайний світ живих пристрасностей; сліпий, як весь існуючий світ, як наш світ, безтурботний до глибокодумної історії, до цих живих вод, якими пливе тендітніший зі всіх кораблів – наш корабель. Небезпечний світ, але саме в ньому ми повинні запобігти заклинанням і чарам, попередньо враховуючи його підводні течії, часто спокійні, ество яких не проявиться доти, поки не охопить широкий період часу. Події які відбуваються, часто бувають тільки моментами, тільки проявами цієї щедрої долі і поясняються тільки нею.

Отож, ми підійшли до аналізу історії у поверховому плані. Або, так би мовити, до означення в часі історичному, часу географічного, часу соціального й часу індивідуального. Або, краще сказати, до аналізу людини у низці персонажів. Можливо, це те, що мені найменше вибачать, навіть тоді, коли я стверджую, що традиційне їх розмежування теж функціонує, історія жива, і по суті, одна: навіть, якщо я стверджую, на відміну від Ранке та Карла Бранді, що розповідна історія не метод, або метод переважно об'єктивний, який має багато історичної філософії, навіть коли я стверджую і згодом показую, що ці плани допускають тільки способи викладу, і що я не забороню собі на моєму шляху, іти від одного до іншого... Але для чого судитися? Якщо мені докоряють, що я погано зібрав документи цієї книги, я сподіваюсь, що в ній також знайдуть фрагменти, створені згідно добрих правил наших великих будівничих. Сподіваюсь, що мені не будуть докоряти за моє велике честолюбство, мої бажання, мою потребу бачити велике. Можливо, історія не є приреченою на те, щоб, вивчати її тільки в садах, за високими стінами. В іншому разі, чи не помилилась би вона в одному із своїх теперішніх завдань, яке є до того ж і відповіддю на хвилюючі проблеми часу, зберегти єдність з молодшими, але вже такими впливовими науками? Чи можливо зберегти зараз, у 1946 році, гуманізм, без честолюбної історії, свідомої своїх обов'язків і своїх величезних можливостей?

“Саме страх великої історії вбив велику історію”, – писав Едмон Фараль у 1942 році. Хоч би вона відродилась!”

Braudel F. La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. 9-ième édition. Paris, 1990. T. I. P. 16-19.

Додаток № 8

Емманюель Ле Руа Лядюрі: докторська дисертація “Селяни Лянгедока” (1966): “Проблема неписьменності”

В інтелектуальній царині, попри культурну стагнацію, всупереч економічному та суспільному занепадові, наприкінці XVII ст. також відбуваються незворотні процеси; і певний прогрес, ще дуже мінімальний, досягає між тим “незворотної точки”.

Визначальний факт – повільне поширення певного рівня початкової освіти. Спробуємо його пояснити.

Початкова освіта сільського населення Лянгедока у XVII ст. може розглядатись з двох точок зору: синхронічної та діахронічної. Синхронію, інакше кажучи з синоптичного погляду, створення загальної на даний момент картини народної освіти, цього часового відтинка від релігійних війн у Франції до класичної епохи, здійснив у 1877-1879 рр. Мажжіоло; згодом Флері та Вальмарі видали ці матеріали (1957 р.); їхня спільна праця, їхня картографія, дозволяють оцінити неписьменність у Лянгедоку в 1686-1690 рр. та її місце в національній неписьменності. Порівняння, яке навряд чи свідчить на користь Лянгедока: при першому ознайомленні враження є так само незадовільним. У результаті, сучасні лянгедоцькі департаменти станом на 1686-1690 рр. опинилися в тій зоні меншого інтелектуального розвитку, яка включала території Заходу, Півдня та Центру й охоплювала загал окситанської кельтської Франції, а також південні окраїни ойльської Франції; ця зона розташовувалася на південь від уявної лінії, що простягнулася від Авранше до Женеви, і яка становила до XIX ст. справжній кордон для неписьменності.

Згідно карт Флері, щонайменше 15% лянгедоцьких селян, молодожонів, були спроможні написати своє ім'я на шлюбному акті, і цей відсоток падав щонайменше до 10% у віддаленіших сільських місцевостях: Гарні, Верхній Гароні, Ар'єжі. Але середня національна арифметика становила 21%, а в освічених департаментах Північного Сходу (на північ від лінії Авранше-Женсва) налічувалося від 1/3 до 2/5 молодожонів, які в роки після скасування Нантського едикту (1685 р.) вміли писати.

Відсталість Лянгедока ставить його в один ряд з зонами глибокої неграмотності, гірші серед яких співпадали з територіями старих герцинських провінцій Арморіка та Лімузена, де відсоток цілком неписьменних у декаді 1680-х рр. часто перевищував 90%.

Цей французький розлам на дві великі зони, з цього та з іншого боку кордону, інколи рухомого (який простягався вшир від Нормандії до Франш-Конте), стосується не лише відмінностей у освіті. Розрив не тільки виключно інтелектуальний

у “часі довгої національної тривалості”; розрив загальний на перевагу Північно-Східної зони у рамках різноманітної географії, в рівнях матеріального життя, технологій і аграрних систем, виробничих відносин, організації умов життя, міграційних потоків, щільності мережі доріг; фізичній антропології і властиво ментальному ставленні до “диких” (стихійних. – прим. перекладача) повстань. В усіх випадках Лянгедок знаходиться з поганої сторони цієї “барикади”.

Тепер з діахронічної точки зору: “південна зона” не застигла назавжди на рівні всенародної неписьменності, всупереч різноманітним показникам найменшого розвитку. В XVII ст. у цій галузі спостерігаються певні елементи зростання.

Пернесемося в Лянгедоцький край, відсталу глибинку, згідно свідчень про розвиток народної освіти: гора Сен-Понс. Там, за часів Людовіка XIII та Людовіка XIV, запалюються, в мороці загальної темряви, кілька блідих ліхтариків.

Проведемо дослідження нотаріальних документів цього краю, на прикладі архіву великого містечка Сальвета. Я розраховую передусім на відносно високу присутність серед підписів освічених буржуа, клієнтів місцевих нотаріусів з 1597-1603 рр., значної частини знаків цілковитої неписьменності (38,1% від загальної кількості). Пропорція освічених невіддільна від загального фону місцевої відсталості. Між тим, упродовж XVII ст. ця жалю варта ситуація покращується, без сумніву, дуже повільно: в 1667-1671 рр., на основі вивчення тих самих документів, – це заледве 30,8%. Менше третини неписьменних від загальної кількості, супроти 70% освічених, замість двох п’ятих неписьменних раніше.

В Аньян, великій сільській парафії, розташованій у долині Еро, добре збереглися реєстри політичної ради (приблизний відповідник муніципальної ради) за період з 1571 до 1715 р. З важливих нагод один чи двічі на рік усі радники (які були торговцями, ремісниками, робітниками, іноді фінансистами) підписувалися під реєстром. Серед цих осіб, у більшості представників заможної частини сільської громади, були освічені й неписьменні люди, при чому їхнє відсоткове співвідношення постійно змінювалося. Як еволюціонувало це процентне співвідношення на протязі діахронічної серії, що охоплює півтора століття? На початку, близько 1570-1625 рр., серія засвідчує жахаючу сільську неписьменність. У цьому колі муніципалітету, члени якого зовсім не були жebraками, один радник з трьох, інколи один радник з двох, є неписьменними й підписуються знаком (хрест, кельня, молоток), виявляючи таким чином свою неспроможність не лише писати, але навіть просто поставити ініціали.

Покоління, яке входить до політичних рад близько 1620-1630 рр. (це покоління, яке вірогідно навчалося дуже погано у довгі роки війни та Ліги близько 1580-1600 рр.) б’є усі рекорди підставової неграмотності: й Монморансі, який у своєму необдуманому заколоті часто спирається на муніципалітети, не матиме труднощів, щоби водити за ніс цих інальфабетів.

Навпаки, починаючи з 1630 р., швидкий, майже безперервний прогрес, у якому, між тим, можна вирізнити дві стадії: близько 1660-1670 рр., коли серед тих, хто підписував документи, цілком неписьменних, які користувались знаками, не більше 10-20%. У наступний період (1670-1710 рр.), ця пропорція ще зменшується

і практично падає до нуля. Це, однак, не означає, що все село, і особливо переважаюча маса жінок, сезонних робітників, дрібномаєтних селян, дітей обов'язково читали, писали і рахували; до цього було далеко (дивіться Мажжіоло). Але меншість дрібних буржуа, плебейської еліти селян та робітників, представлених у радах, налічувала значну пропорцію людей, які вміли писати і, можливо, рахувати.

Карти Мажжіоло, складені для періоду 1685-1690 рр., не вступають у суперечність з такою точкою зору: складені за принципом врахування рівня освіти обидвох статей, вони вказують на чималий відсоток ігнорантів і велике незнання на прикладі французького Північного Сходу. Але якщо брати до уваги лише чоловічу неписьменність, побачимо, що у Гарні (департамент відчасти протестантський, тому більш освічений), і навіть Еро, в якому співвідношення між письмними й неписьмними не є одним з найкорисніших на користь перших, дорослі вміють писати.

Ці почесні результати роботи (в царині народної просвіти) завдячуємо зусиллям протестантських шкіл, водночас, у католицьких краях, просвітницькій діяльності духовенства: поширення певного знання є невід'ємним ефектом навчання елементів християнської доктрини; призначення регента (хору. – прим. перекладача), вчителя алфавіту і катехизму є справою церкви.

Єпископи Монпельє під час своїх пастирських візитів ніколи не забували інспектувати сільські школи: вони опитували шкільного вчителя (“Чи він забезпечує викладання необхідних дисциплін?”, “Скільки заробляє?”, “Чи змушує бідняків, всупереч своїм обов'язкам, до сплати йому грошей?”, “Чи відвідує він месу?”, “Чи співає він у хорі?”), вони висловлювали невдоволення поведінкою тих учнів, котрі замість того, щоб відвідувати школу, доглядають худобу. Саме єпископат, зробивши інспекції одним з головних своїх завдань, спричинився до піднесення просвіти, передусім церковної, але також і лайцької.

Наприкінці століття ці зусилля прелатів приносять плоди. У діоцезії Монпельє ці зусилля здійснюються єпископом Кольбером, таким же прискіпливим, як і його дядько (Жан-Батіст Кольбер, генеральний контролер фінансів за Людовіка XIV. – прим. перекладача), янсеніста та фанатичного прихильника малих шкіл у Пор-Руаяль. Завдяки йому, в 1704 р. усі села, які були занедбані з 1677 р., були забезпечені регентами. У 1704 р. в 37 селах (в яких налічувалося 4082 сімей) 1887 дітей, з них – 1247 хлопців ходять до школи. Це майже одна дитина на дві повні чи неповні сім'ї; таким є урок цієї дуже старовинної шкільної статистики. За сучасними критеріями кількість мала, особливо при низькому рівні викладання, але нехтувати цією кількістю не можна.

Основа велетенської неписьменності ще спирається на села; але, за прикладом гугенотів, католицька церква здійснює в часи Людовіка XIV культурне очищення півдня. Духовенство зацікавлене, результати значущі, прогрес повільний, як це показують приклади Аньяна і, навіть, місцевості Сен-Понс.

Цю роботу слід вважати ще більш показовою, бо відбувалася вона невпинно у період між 1680 та 1720 рр., сповнений економічними потрясіннями. Тут також перетнулися дві криві: спадаюча крива валового продукту; зростаюча крива народної просвіти.

Таким чином, всупереч пануючим стереотипам, не економіка визначає розвиток культури. У даному випадку вона мала б сприяти занепадові народної освіти. Навпаки, це культура, яка при повному застої у виробництві, попереджує майбутній розвиток економіки й сприяє майбутньому відновленню матеріального зростання, тому, яке розпочнеться, починаючи з 1720 р.

Культура попереджує, і ми можемо навіть додати, що вона визначає; поруч з іншими факторами вона сприяла з 1700 р., з хронологічного початку століття Просвітництва, закладенню основ, підготовці умов майбутнього економічного піднесення. Дуже повільне поширення початкової освіти, внаслідок згаданих заходів, досягає найвіддаленіших сіл, впливає на стан економічних чинників: внаслідок цього процесу клас великих фермерів, ще неписьменний наприкінці XVI ст., у своїй більшості стає письменним наприкінці XVII ст. Це ясно показує співставлення проставлених наприкінці документів знаків чи підписів”.

Le Roy Ladurie E. Les Paysans de Languedoc. Thèse pour doctorat. Paris, 1966. P. 647-650.

Додаток № 9

Лоран Мазюель: “Соціальна агітація, релігійна війна, змова знаті, вбивства – такі елементи спектаклю, поставленого Емманюелем Лс Руа Лядюрі за власною книгою “Романський карнавал”

“Підсумуємо факти, які зміг би встановити найобмеженіший з прокурорів. Близько 1580 року. Район середньої Рони. Релігійні війни набрали сили. Свята церква не має впливу, королівська влада значно втратила силу. Бунтівні армії гугенотів і об’єднаних папістів захоплюють села. Скрізь жебракують маленькі злодії. Вже десять років Сен-Бартелемі тероризує знедолених. Два соціальних табори мали своїх проповідників, своїх ренегатів і своїх мерзотників. Сусідня Швейцарія зібрала найбідніших і найвірніших протестантів. Релігійна ревність уже не має попередньої сили. Але організовується народний самозахист. З нагоди коронації (карнавальних королів. – прим. перекладача) відбуваються гуляння сільських господарів у парохіях або побратимів за професією у містах, які у співах і пиятиці вибирають короля свята, який керуватиме натовпом.

Отож, мешканці Романа, 3 лютого 1579 року, на свято Сен-Блез, ремісники-сукнярі та селяни обирають Жана Серва, званого Польм’є, купця, силача, якому “пальця в рот не клади”. У березні, очоливши міську поліцію і передміщан, він допомагає знищити розбійницьке кубло. У липні Катерина Медічі, відвідавши Роман, нестямно розлютилася, коли цей зухвалець несподівано рішуче відмовився прилюдно стати перед нею на коліна.

Окрім потрясінь релігійної війни, романсальці пережили тяжку людську і соціальну драму. Чума й озброєні банди зруйнували край. Підвищення цін на зерно обіцяло голод. Скрізь почали спалахувати повстання проти збирачів податків. Чому, коли вас обсідають злидні, вам потрібно сплачувати десятину, оренду, оброк, а

нать звільнена від сплати, і найбагатші почувають себе зовсім спокійними? Бунт народу за рівноправність набирає соціального забарвлення, спільний фронт об'єднує найбільш пригноблених – плебеїв, селян і ремісників – проти менш знатних, сільської знаті і міської буржуазії: зіткнення класів піднімає дух і пробуджує надію. Найбідніші озброюються, щоб знищувати найманців, тішать себе надією на перемогу, прагнуть змести все на своєму шляху; і “немає жодного бовдура, який не повірив би, що він теж великий пан, як і його сеньйор”.

Куріпки і вівці

Все викристалізовується в 1580 році під час карнавального місяця. Бунти спалахують у плебейських районах міста. Там, у районах бідноти, організуються змагання з баранами, зайцями, каплунами. Під прапором цих тварин-тотемів гуртуються “партії” і “ліги”. Голота гуляє ось уже кілька днів. Шпаги і ціпи брязкають. “За три дні християнське тіло буде варте шести деньє за фунт”. Під словом “християнин” треба розуміти “багатий”, “знатний”. На противагу бунтівникам, люди порядку організують “партію” півня, орла і куріпки на чолі з королівським суддею Гереном, парвеню з бальзаківськими мансрами; вони вдають сильного перед слабшим, вибирають собі найманця Ляроша, який протистоїть Польм’є.

В ніч на понеділок, 15 березня 1580 року, коли кортежі наштовхуються один на одного, і “розгоряються” бали, хоробрі мужчини розпалюються, не терплячи, коли близько задивляються на їхніх жінок, які звабливо тремтять. Освітлений полум’ям смолоскипів, які тримають діти, Лярош “наближається до Польм’є, який тримає в руках алебарду, і вражає його шпагою в обличчя”. Вибухає гнівний крик: селяни, покликані жebraками помститись за це вбивство, прийдуть вже надто пізно. Тіло бунтівника Польм’є виставлене напоказ вниз головою, його прибічники вже не кричать, вони ховаються. Протягом місяців поважні панове чиновники парламенту вершать суд, “опитують” і засуджують. У 1596 році чума довершить роботу.

Такий контекст – бунт простого народу проти цькування, повстання проти знаті на тлі соціальних “смоцій” і релігійної війни, – кривавого карнавалу романсальців, про який нам розповідає Ле Руа Лядюрі у своїй блискучій і честолюбній книзі “Романський карнавал (1579-1580)” (Париж, Галлімар, 1979).

Читачеві варто пробитися крізь тверду шкарлупу перших і останніх частин, насичених цифрами, довідками, посиланнями й питаннями, аби мати можливість краще засмакувати соковитої і запашної серцевини. Критика поспішила відгукнутися на це починання. Отож, братерський клич до поміркованості (Жорж Дюбі. *Криваве свято // Ле Монд, 10 лютого 1979*) можна вважати похвалою, рівнозначною з похвалою Александрові Дюма і найкращим із серії “поліцейських романів”, почестями письменнику, який змушує визнати себе, і вченому, який мчить напролом. Я приєдную до них беззастережно і свою похвалу. Тому що кінь гарний і вершник гордий. А краще: новий простір міг би й надалі відкриватися перед ними.

Бунтівники на марші

Клію здавна зацікавилася карнавалом. Вже наступного дня після свого тріумфу, влітку 1580 року, (королівський прокурор. – прим. перекладача) Герен взявся за перо, щоб звітувати владі, оперуючи фактами на свій лад, спонукаючи неослабно продовжувати криваву політику, яку ця влада почала того карнавального вечора, замість так званої реформаторської політики.

Суміш ритуалів і символів: знімемо маски і швиденько закінчимо цю громадянську війну. Його (Герена) оповідь упереджена, але зразкова, і стоїть на службі властолюбства і політики. Без нього бунт романсальців зник би з колективної пам'яті, як і багато інших бунтів (повний текст опубліковано у книзі: Філіпп Вено, Філіпп Блон, Жан Фарг. Народне повстання (Роман-1580). (Париж, Альбатрос, 1979) з передмовою Е. Ле Руа Лядюрі, який узяв за основу уривок своєї дисертації, додавши до нього окремі сторінки).

В 1877 році, під час тріумфу Третьої республіки, місцевий ерудит переписав цей текст і опублікував його, зворушений цією безглуздою війною устроїв, цими бунтівниками в пошуках прогресу, цим ладом у гарячці, який прагне, не усвідомлюючи цього, до ослаблення прав людини. Три століття відстані, а історія залишається прикладом.

В 1966 році Ле Руа Лядюрі вперше звернув увагу на цей сюжет (Селяни Лянгедока. Короткий виклад. (Париж, Фляммаріон, 1966. С. 225-230.)). Окремі фрагменти були опубліковані ще в його докторській дисертації 1966 року, бо привабили його чистим фактом, відблиском фольклору, який вони кидали на все навколишнє. Але він закривас його, не задумуючись над глибоким контекстом зросту свідомості та соціальної боротьби в цьому поодинокому епізоді, серед інших епізодів життя “нижчих класів”.

Будь-який факт може перекреслити або пом'якшити статистичний ряд кліматичної або економічної кривої і культурну міць історії, усталеної протягом довгого часу. Дивна й антропологічна химерність цього бунту, більше зразкового, ніж виняткового, без сумніву змушує у своєму ході проливатися ще живу кров, але не змінює ні своєї перспективи, ні свого методу. Як він, так і його побратими по вивченню нової історії швидко з цим погоджуються: карнавал романсальців є на диво чіткою картиною. В економіці (криза існування), в соціальному плані (“примітивізм повстання” відкриває боротьбу класів), в політиці (загальнонародні “емоції” проти холодного рішення багатих), в ментальності і в культурному плані (натовп опускається на дно напередодні посту): під кількома своїми іпостасями він завжди посилав яскравіше світло. Його завершальний акт, смерть Польм'є, добре стверджує цей “загальний соціальний факт”, який історик, на протязі часу і великих багатвікових змін, вітає мовби з прихованою ніжністю, намагаючись знайти в цьому втішні сторони (див.: Ів-Марі Берсе. Свято і бунт. (Париж, Ашетт, 1976, розділ II) і Люсетт Валянзі та Ніколя Вахтель. Жахаюча історія // Л'Арк. № 65. 1976. С. 8).

Вест-Сайдська історія

Ця ніжність. Ле Руа Лядюрі дав їй можливість визрівати аж до 1979 року. Його “Монтайю” уже містила глобальну історію в переплетених історіях маленького

чистого села у Верхньому Ар'єжі. Цього разу Дофіне, це нічне вбивство, уламки кришталю, потай докинуті до тіста, – все це трагічно стискається у катарсісі Арістотеля та Расіна. Для того, щоб вставити його в документальні рамки за виробленою схемою, історик може скористатися особливим задоволенням: створити текст, милуватися своїм скарбом, щоб вилікуватися, можливо у світлі хвилинного розчарування, розкручуючи калейдоскоп. “Я дивлюсь на світ через дно пляшки”, – визнав він (інтерв'ю у “Літературних новинах”, лютий 1979).

З того моменту, як він відкрив текст (Герена), Ле Руа Лядюрі думав про Вест-Сайдську історію: відчувається, що в цій книзі закладений фільм. Інші автори, обкладені книжковими посиланнями, бачать перед собою тільки фрагмент (Ф. Вено, Ф. Блон, Ж. Фарг). Поб'ємось об заклад, що наш автор, тверезий вчений, романіст у душі, одного дня візьме в руки камеру”.

Masurel L. La Rumeur de Romans // L'Histoire. Paris, 1979. №12. P. 69-70.

Додаток № 10

Роже Шартъс: есе “Світ як уявлення” (1989)

“Навесні 1988 р. редакція часопису “Аннали” звернулася до істориків із закликом про спільну дискусію стосовно сформульованої нею подвійної константи. З одного боку, вона стверджувала наявність “загальної кризи соціальних наук”, що проявилася у відході від глобальних систем тлумачення, тих “домінуючих парадигм”, якими свого часу були структуралізм чи марксизм, а також у проголошеній відмові від ідеологій, що забезпечили їхній успіх (відчувається відразу до соціалістичної моделі трансформації західних ліберальних і капіталістичних суспільств). З іншого боку, цей діагноз не застосовувався до цілісності історії, позаяк згадане звернення наголошувало, що “в даний момент ще неможливо стверджувати з певністю кризу історії, яку дехто констатував гіпотетично”. Таким чином, історія ще виглядала як здорова і життєздатна дисципліна, хоча й, збурена непевністю, яка була викликана вичерпанням можливостей її стратегічних союзів (з географією, етнологією, соціологією) і відмовою від технік пояснення минулого, які створювали єдність згаданих дисциплін й їхніх дій. Отже, стан нерішучості, яким характеризується сучасне становище історичної науки, розуміється як зворотна сторона її життєздатності, яка у вільній і невідпорядкованій жорсткій парадигмі формі, розширює площину дослідження, експериментів, контактів.

Сумнівний діагноз

Чому цей відправний пункт, який стверджує водночас загальну кризу соціальних наук і збереження життєвої сили історії, виглядає настільки суперечливим і навіть трохи анархічним? Стратегія, викладена у згаданому уривку, видається менш зумовленою прагненням захистити історичну дисципліну в умовах, які характеризуються радикальним занепадом теорій і знань, на яких у 1960-ті та

1970-ті рр. були оперті її успіхи. В цей час з боку дисциплін, які інституціонувалися пізніше й з інтелектуальної точки зору були конкуренційнішими, історії було кинуте виклик: мова йде про лінгвістику, соціологію та етнологію. Атака проти історії могла втілюватись у різноманітні форми, певні структурні та інші заходи, але всі вони спільно ставили під сумнів дисципліну в об'єктах її дослідження – йшлося про першість, яка надавалася дослідженню умов, економічних чи демографічних, і соціальних структур, – а також у її методологічних основах, які вважались погано обґрунтованими на міру нових теоретичних вимог.

Пропонуючи об'єкти досліджень, які до цього часу вважались надто далекими від історії, яка присвячувала себе головним чином вивченню економіки й суспільства, пропонуючи норми і способи дослідницької роботи, скопійовані в точних наук (наприклад, формалізація, моделювання, тлумачення гіпотез, командний пошук), соціальні науки підкопали панівну позицію, яка належала історії в університетській системі. Привнесення нових принципів легітимізації в царину “літературних” досліджень заперечувало історичний емпіризм саме в той час, коли він прагнув обернути інституційну слабкість нових дисциплін на свою інтелектуальну гегемонію.

Відповідь істориків була подвійною. Вони звернулися до стратегії привласнення, спрямувавшись на fronti, відкриті представниками інших дисциплін. Відтак поява нових об'єктів у їхній сфері зацікавлень, а саме – ставлення до життя і смерті, ритуалів і вірувань, структур батьківства, форм спілкування, освітньої діяльності, – була тією інновацією, яка створила нові території для істориків коштом анексії територій інших (етнологів, соціологів, демографів). Услід за цим почалося масове повернення до однієї з основоположних інспірацій перших “Анналів” (1930-х років) – дослідження проявів ментальності, яке було свого часу відсунуто на другий план пануванням соціальної історії. Під поняттям “історія ментальностей” або, інакше, “історична психологія” розумілася галузь досліджень, настільки відмінна від старої історії ідей, наскільки ця остання була відмінною від старої історії умов і структур. На цих нових (або відвойованих) об'єктах випробовувались нетипові методи дослідження, запозичені в суміжних дисциплін: серед останніх – техніка лінгвістичного та семантичного аналізу, набір статистичного інструментарію соціології чи певні моделі антропології.

Проте викрадення (територій, технік дослідження, ознак спієнтизму) могло бути корисним лише за умови, що не буде полишено нічого з того, що до цього часу створювало силу дисципліни, засновану на квантитативному підході до масових і серійних джерел (парохіяльних записів, бухгалтерських рахунків, нотаріальних актів тощо). Тож у своїх найрозвинутіших проявах історія ментальностей формувалася, застосовуючи до нових об'єктів принципи пояснення, попередньо випробувані в економічній та соціальній історії. Звідси специфічні характеристики: перевага, що надається значним числам, а отже – дослідженню культури народних мас, довіра до цифри та серій цифр, смак до “часу довгої тривалості”, першочерговість уваги, яка надавалася соціо професійним зрізам. Прикладом змін була культурна історія, яка поєднала створення нових площин дослідження з

вірністю постулатам соціальної історії. У цій трансформації відобразилася стратегія дисципліни, яка надавала легітимності оновленій науці, обертаючи на свою користь зброю, початково спрямовану проти неї. Це було запорукою підтримки інституційної центральності становища історії. Ця операція, як відомо, увінчалася справжнім успіхом, що створило тісний і дискретний союз між історією та дисциплінами, які до цього видавалися її найнебезпечнішими суперницями.

Виклик, кинутий історії у 80-ті роки, є ніби протилежністю до попередньої атаки. Він більше не ставить під сумнів звичок дисципліни в ім'я оновлення соціальних наук, але критикує постулати самих соціальних наук. Інтелектуальне підґрунтя атаки є ясним: з однієї сторони, повернення до філософії суб'єкта, яка заперечує силу колективних спонук та соціальних умов і прагне реабілітації “пояснюючої і міркуючої частини (історичної – прим. перекладача) дії”; з іншої сторони, першочергова увага, яка присвячується політиці й передбачає створення “більш зведеного рівня” соціальної організації, здатного забезпечити “новий ключ до архітектури тотальності”. Тож історію закликають до перекомпонування своїх об'єктів дослідження (які потрібно створювати заново, починаючи з питання про саму природу політики), своїх контактів (привілейоване становище надавалося діалогові, нав'язаному з політичною наукою й теорією права) і, ще більш фундаментально, свого принципу пояснення, відірваного від “критичної парадигми”, і перезаснованого на базі філософії свідомості. Тож, у цій перспективі найбільш нагальним завданням проголошувалося якомога чіткіше відокремлення історичної дисципліни (врятованої таким чином від “мук” ревізії) від соціальних наук (соціології та етнології), засуджених через їх особливу прив'язаність до занепалих парадигм (так званий “критичний поворот”).

Мені видається доцільним зупинитися на ряді положень у здійсненій редакцією “Анналів” в стриманій і м'якій манері діагностиці стану історичної науки у Франції, яка полягала у диференційованому ставленні до історії й суспільних наук. Передусім, вступне зауваження: чи можна беззастережно сприймати запропоновану “Анналами” константу? Наведене поряд з іншими твердження про кризу соціальних наук не видається достатньо обґрунтованим. Відхід від марксизму та структуралізму не означає сам по собі кризи соціології й етнології, оскільки, незважаючи на віддалення від об'єктивних уявлень, пропонує розглянутими теоріями, на основі яких здійснювались найфундаментальніші наукові дослідження, це саме у французькому інтелектуальному таборі лунають заклики проти негайної відмови від структур, придатних до витлумачення рушійних сил (історії – прим. перекладача) та проти механічного підпорядкування принципові стратегії чистої практики. Те саме зауваження можна застосувати а fortiori до історії, яка, поза кількома великими винятками, залишається дуже впертою в застосуванні моделей пояснення, викуваних марксизмом і структуралізмом. Через це не видається, що ефект “повернення з Китаю” (це поняття було застосоване для окреслення розчарування марксизмом в істориків покоління 1980-х років марксизмом. – прим. перекладача) дуже спричинився до занепокоєння в царині історичної методології і вплинув на зміну історичної

практики, оскільки істориків, котрі здійснили справжню “подорож з Пекіна”, було мало. Йшлося, поза сумнівом, про покоління тих істориків, які в 1960-ті роки здійснили “повернення з Москви”, протиставивши дотихчасовому підходові ортодоксального марксизму новий проєкт – сьогодні зрештою відкинтий – квантитативну соціальну історію.

Три зміни у формі відмови

Таким чином, я хочу відзначити, що справжні зміни дослідницької роботи істориків у ці останні роки не були викликані “загальною кризою соціальних наук” (перш ніж проголошувати, її треба було спочатку довести) чи “зміною парадигми” (яка не стала реальним фактом попри гаряче бажання певних осіб), але що вони були безпосередньо пов’язані з практикою самих наукових досліджень, а саме з відходом від принципів пізнання, які служили історичному рухові впродовж 20-30-ти останніх років. Найважливішими серед останніх були три: проєкт глобальної історії, спроможний ясно і чітко висвітлити в єдиному охопленні різні рівні соціальної тотальності; територіальне визначення об’єктів дослідження, охоче застосовуване в описах суспільств, розташованих в особливій площині (міста, країни, “регіону”) – для того, щоб зібрати й застосувати дані, які вимагались глобальною історією; головна увага, що присвячувалася соціальній стратифікації, яка вважалася придатною для зрозуміння культурних поділів і різниць. Відтак розділені таким чином на кілька автономних областей, ці концепції залишали вільне поле для плюралізму підходів і трактувань.

Фактично відмовляючись від дослідження соціальної тотальності та броделівської моделі, яка почала лякати, історики намагалися осмислювати соціальні явища поза рамками жорстко ієрархізованого поділу практики і проявів існування людини (економічних, соціальних, культурних, політичних) і прагнули не прив’язувати пріоритетної уваги до сукупності характерних для них детермінант розвитку (якими були техніка, економіка чи демографія). Звідси, здійснювані спроби зрозуміння суспільств по-іншому, розмотуючи клубок відносин і намірів, які їх створюють. Такий підхід мотивується тим, що не існує соціальної практики, ані структури, яка б не була витворена уявленнями, суперечливими і конфліктуючими, за допомогою яких індивіди і групи надають зміст світові, що їх оточує.

Відмовляючись розцінювати територіальні відмінності як обов’язкові рамки своїх досліджень, французькі історики звільнили свою дисципліну від тягаря інструментарія, який вона свого часу отримала від школи “географії людини”. Картографію особливостей, зміст якої полягав у встановленні різноманітності географічних умов, змінив пошук закономірностей – це те, що знову нав’язує до традиції дюркгаймівської соціології, відкинутаї “Анналами” в 1930-ті роки, й ставить на перше місце з’ясування загальних законів для опису регіональних особливостей, як цього прагнула соціальна морфологія початку ХХ ст. Звідси гостре питання: яким чином мислиться підхід до загального з тих пір, коли він більше не розглядається як зібрана воєдино сума характерних констант? Відоме надзвичайне різноманіття відповідей на це питання, – від тих, що залишаються вірними

статистичному визначенню співвідношень і констант, до тих, які обстоюють приклади відходу від них, і тих, що шукають пайспільніше в найменш звичайному, оперуючи парадоксальним твердженням про “звичайну незвичайність”.

Нарешті, відмовляючись від тиранічної першості соціального поділу для того, щоб уявити співвідношення у культурних різницях, історія у своєму розвитку останніх років в цілому показала, що визначити мотивації, предмети або культурну практику неможливо в чисто соціологічних виразах, і що їхній розподіл та застосування у даному суспільстві не конче співпадає з попередньо встановленими на основі відмінностей у становищі в суспільстві та багатстві соціальними поділами. Таким чином, нові перспективи, відкриті для осмислення інших способів зв'язку між заняттями чи практикою і соціальним світом, є водночас чутливими щодо множинності розшарувань, які пронизують суспільство, і до різноманітності живання у тій же кількості документів і кодів”.

Chartier R. Au bord de la falaise. L'Histoire entre certitudes et inquiétude. Paris, 1998. P. 67-73.

Додаток № 11

П'єр Ренувен: “Історія міжнародних відносин” (1955): “Кінець бісмарківської Європи”

“Падіння Бісмарка 18 березня 1890 р. прискорило кризу. Після відставки канцлера німецький уряд розірвав таємний союз з Росією, таким чином відмовившись від визначальної риси бісмарківської політики. З цього моменту підготовується подія, якій Бісмарк намагався запобігти і якої йому можливо вдалося би ще певний час уникати: ізольована внаслідок цього розриву Росія переорієнтується на союз із Францією. В міжнародних відносинах у Європі це – лінія глибокої зміни. Як її пояснити і як окреслити її значення?”

Відставка канцлера є наслідком конфлікту з молодим імператором Вільгельмом II. У цьому конфлікті значне місце відіграють мотиви особистісного порядку: не є несподіванкою, що згода між 70-річним міністром та 25-річним монархом буде важкою; вона стає ще важкою, коли віч-на-віч стикаються амбітний суверен, захоплений ідеєю “великого царювання”, та при звичаєний домінувати канцлер. “В мене склалося враження, – каже якимось Бісмарк імператорові, – що я стану перешкодою на шляху Вашої Величності”. Внутрішня політика також створює ситуації для серйозних непорозумінь: канцлер, який з 1879 р. веде запеклу боротьбу проти соціалізму та синдикалізму, не хоче від неї відмовлятися, навіть попри те, що домігся тут менш ніж посередніх результатів; він зробив цю проблему передвиборчою платформною, щоб не допустити соціалістів до рейхстагу; а імператор боявся опору і не бажав розпочинати своє царювання наступом супроти робітничих мас, що міг допровадити до кривавих заворушень.

Але суперечності зазначились також у сфері зовнішньої політики. Вільгельм II охоче прислухався до критичних голосів з боку військового командування на адресу

російської політики Бісмарка, особливо до думки генерала фон Вальдерзсе, а також голосів з кабінетів міністерства закордонних справ, де кілька співробітників канцлера розпочинають подвійну гру, щоб відмежуватися від свого начальника, зірку якого поволі оповиває морок; ці супротивники, явні чи таємні, вважають зайвими і небезпечними без згоди Австро-Угорщини заходи канцлера, який намагається зберегти зобов'язання щодо Росії, передбачені договором про перестраховку. В керівництві Генерального штабу певні особи вважають, що було б на часі розв'язати війну проти Росії “ще до того, як вона зміцнить свої сили”. У 1888 р. Бісмарк поборював ці погляди у двох добре обґрунтованих донесеннях імператорові. Війна, – писав він, – не матиме сенсу, якщо вона змусить Росію “рішуче взятися за гармати”. А для цього ще не час, бо поки що ми не в стані повністю знищити військові засоби супротивника з причини протяжності його території. Оскільки життєва сила російської нації є значною, чи вдасться Німеччині поділити царську імперію?; у протилежному випадку “шматки швидко зростуться”. “Тож Німеччина не може сподіватися, – завершував канцлер, – допровадити до знищення цього світу російської загрози”. Однак опоненти не завагалися звинуватити його у “русофільстві”; вони підозрювали російський уряд у підготовці війни проти Німеччини й закидали Бісмаркові те, що він не хоче визнати такої можливості. Власне подія, пов'язана з цією кампанією, погіршила відносини між імператором і канцлером: у березні 1890 р. численні донесення військового аташе та німецьких консулів повідомляли про рух військ у Росії; Бісмарк не доповів імператорові про це, бо ці донесення видавалися йому неретельними; але імператор, попереджений начальником Генерального штабу, написав канцлерові, що не може допустити такого “затаювання” документів.

Як тільки Вільгельм II вручив Бісмарку його відставку, люди “нового курсу” розпочали змінювати орієнтацію німецької політики щодо Росії. Наступник Бісмарка Капріві є хорошим генералом, непоганим адміністратором, проте не має жодного досвіду в питаннях зовнішньої політики; тож його спрямовували співробітники, особливо барон Фріц фон Гольштейн, який на простій посаді радника-референта в міністерстві закордонних справ починає відігравати вирішальну роль у сфері зовнішньої політики. Впродовж п'ятнадцяти років Гольштейн належав до групи співробітників Бісмарка, однак у 1888 р. приєднався до тих осіб, які таємно поборювали великого канцлера й шкодили йому перед монархом. Невтомний працівник, який виявляв дивовижну поінформованість в усіх дипломатичних справах і велику гнучкість розуму, став теоретиком “нового курсу”.

В цьому “повороті” німецької зовнішньої політики вплив Гольштейна є величезним. Він вважав, що “договір перестраховки, продовження якого готував Бісмарк, мусить бути розірваний, оскільки цей договір суперечить не лише букві, але й духові австро-німецького союзу. Зрештою, чи не була ілюзорною сама обіцянка російського нейтралітету? У разі французько-німецької війни цей нейтралітет не триватиме довше кількох тижнів. Замість того, щоб довіритися “азартному дипломатичному творінню”, Німеччина мусить провадити “ясну та чесну політику”, тоді як збереження таємних зобов'язань перед Росією підкладає під Троїстий союз

міну, яку Росія може підірвати кожного дня”. Розрив “договору про перестраховку” не може спричинити, – стверджує Гольштейн, – жодної незручності (для Німеччини. – прим. перекладача). Де царський уряд може шукати іншої підтримки? З боку Англії? Щоб її отримати, Росія буде змушена поступитись своїми інтересами в Центральній Азії, на що вона ніколи не піде. З боку Франції? Французько-російський союз не дозволить Росії вирішити (на свою користь. – прим. перекладача) питання Проток, яке є найважливішим предметом її політики: у разі потреби французький флот неспроможний запобігти англійському втручання. Такими були аргументи, які визначали переконання Капріві й самого Вільгельма II. Але, можливо, за ними приховувався справжній мотив бажання порвати з бісмарковою політикою: якщо “перестраховку” буде збережено, – припускав Гольштейн, – князь (Бісмарк. – прим. перекладача) або його син Герберт зможуть отримати шанс повернутися до влади.

Це німецьке рішення спричинилося – після довгих вагань – до переорієнтації зовнішньої політики царя. Значення цієї дипломатичної еволюції є настільки вагомим, що тут слід розглянути її детальніше, поетапно: всі ці пошуки навпомацки російської зовнішньої політики відкривають захоплюючі перспективи для історичної інтерпретації.

Цар та його радники до цього часу не були схильні до пошуків союзу з Францією, попри те, що об’єктивно оцінювали всю користь у вигляді позик, яка походила з французького фінансового ринку. Вони не приховували своєї зневаги до республіканського режиму, “поганого та дурного”, як говорив канцлер Гірс; вони також остерігалися реваншистських тенденцій, які висловлювала частина французької суспільної думки (на адресу Німеччини. – прим. перекладача). Але розрив Німеччиною “договору про перестраховку” істотно змінив їхній світогляд. Російський уряд усвідомив свою ізоляцію; він занепокоївся. Тож зближення з Францією відповідало необхідності.

Факт, що в місяці, наступні за зміною німецької політики, вищі російські офіційні представники робили аванси французькому урядові. В серпні 1890 р. на великих маневрах російської армії, користаючись присутністю на них заступника начальника французького Генерального штабу генерала Буадефра, російські генерали заявили, що в разі німецького нападу Франція зможе розраховувати на допомогу Росії та натякнули, щоправда ще дуже туманно, на можливість обговорення військової угоди. В березні 1891 р., коли вдова імператора Фрідріха III перебуває інкогніто в Парижі з візитом “більш зухвалим, ніж розумним”, що викликає неприємні відгуки у французькій пресі та різкі відповіді у німецькій, російський уряд виявляє свою симпатію щодо Франції: “Тісна згода між Францією та Росією є необхідною, щоб підтримати в Європі справжню рівновагу сил”. Нарешті вручення президентові Республіки хреста св. Андрія Первозванного показує, що цар здатний перебороти свою відразу до французького політичного режиму. Тим не менше, російський уряд ще не налаштований йти далі, ніж це дозволяють усні запевнення та куртуазні жести. Коли французький посол намагається наблизитись до питання про можливий союз, канцлер Гірс

ухиляється (від його обговорення. – прим. перекладача). “Франція зробила все, щоб добитись договору; але, попри найясніші її наміри, вона його не отримала”, – заявив він дещо згодом одному з закордонних послів. Також французький уряд не виявляв великого зацікавлення (укладенням союзу з Росією. – прим. перекладача). При нагоді обговорення в Парижі у травні 1891 р. російського прохання про позику, банк Ротшильдів провалив цей проект, позірно для того, щоб висловити протест проти погромів, жертвами яких стали євреї у Росії, але насправді, видається, щоб підтримати наміри французької дипломатії. Тож французо-російське зближення знаходиться в мертвій точці.

Коли кількома тижнями пізніше цар вирішує розглянути можливість укладення союзу, це відбувається тому, що нові події збільшують ризик ізоляції для Росії: 6 травня 1891 р. було поновлено Троїстий союз; 29 червня італійський уряд, оголошуючи у своєму парламенті про підписання цього договору, натякнув на існування укладеної 1887 р. “середземноморської угоди”, тобто зв’язку, що був непрямо встановлений між Великобританією та Троїстим союзом. Російський уряд стурбований цим відкриттям, як пише німецький посол у Санкт-Петербурзі, “він почувасться загроженим”. 18 липня 1891 р. канцлер Гірс у розмові з французьким послом нагадує про “більш чи менш пряме приєднання Англії до Троїстого союзу” та заявляє, що в той час, коли оформлюється ця коаліція, настав час зробити “крок далі” на шляху французо-російського зближення. 5 серпня, після візиту до Кронштадта ескадри адмірала Жерве, яку тут зустріли з явним ентузіазмом, Гірс приймає рішення про початок переговорів з Францією.

Таким чином, страх ізоляції примусив царя та його уряд забути свою відразу до республіканської Франції. Без сумніву, вищі керівники імперії передбачали потребу зближення з Францією вже з моменту розриву “договору перестраховки” з Німеччиною, але хотіли обмежитися загальною “згодою”, без того, щоб зв’язувати себе конкретними зобов’язаннями. Коли ж вони ствердили, що між Великобританією та Троїстим союзом існує зв’язок, то відчули необхідність піти далі”.

Renouvin P. La Fin de l'Europe Bismarckienne // Histoire de relations internationales. Paris, 1955. T. 6. P. 116-120.

Додаток № 12

Леслі Ф. Маніга про докторську дисертацію Рене Жіро

“Російські позики та французькі інвестиції в Росії 1887-1914” (1973)

“Праця, яку Р. Жіро видав на основі солідної наукової дисертації, за своєю назвою – у вузькому окресленні теми – це дослідження історії фінансово-економічних стосунків між Францією та Росією з кінця так званої “бісмаркової ери” до переродня війни 1914-1918 рр. Але вже підзаголовок дуже доречно заповідає ширші дослідницькі амбіції автора: “Дослідження про міжнародні інвестиції”. Насправді це проект, який теоретично виходить за межі економічних і фінансових відносин. Найцікавішим видається вирішення автором трьох наукових проблем.

А – Нарис еволюції кривої двох потоків

Державні позики та промислові інвестиції французького походження існували на російському фінансово-економічному ринку, але їх еволюція не була ані паралельною, ані тотожною в часі, хоча вони взаємопідтримувались. Існували, так би мовити, разом у такому порядку: пряма державна інвестиція заохочувала фінансову (банківську) позику, яка швидше за все “лягала в ліжку”, підготоване інвестицією. Спадковість хронологічна, спадковість логічна. Зрештою, це не єдина площина, де державна позика відіграла роль першопрохідника на російському ринку, і завдяки механізмові прямих позичок, замовлень французькій промисловості на використання позикових фондів, відбувалося те, що Жіро називає “економічною дією з продовженням”, яка у близькому майбутньому призведе до підвищення обсягів торгівельного обміну. цього третього потоку, якому, через його менше значення у двосторонніх стосунках, присвячено в даному дослідженні меншу увагу.

Жіро є особливо уважним до того, що розвивається, змінюючи акценти і пріоритети. З надзвичайною проникливістю він аналізує еволюцію явищ, наприклад показуючи, чому промислові інвестиції здобули тенденцію від розміщення у верхів'ях (енергетичні ресурси) до пониззя річкових артерій (обробка кінцевого продукту). У ході цієї еволюції банки самі були втягнуті в процес змін; ті банки, що свого часу відіграли роль піонерів на російському ринку й заінвестували значні кошти у видобуток нафти, наприклад такі, як банк Ротшильдів, втрачають свої впливи на користь інвесторів іншого типу, таких, наприклад, як Банк Юніон Парізьєн, діяльність яких, докладно висвітлена Жіро, була символом цих змін.

Метод Жіро особливо чітко виявляється в періодизації. Вона цілком відмінна від методу періодизації у подієвій історії (*histoire événementielle*): дійсність, що змінюється, в Жіро завжди вплетена в гущу тканини збігу обставин і супроводжується численними перестрибуваннями, з докладними поясненнями, які дозволяють “крок за кроком” розкрити не самі події, а їх зміну.

Те, що також було запозичене Жіро у його вчителя П. Ренувена, це увага до висвітлення ролі індивідів, політичних діячів, з їх симпатіями, баченнями, схильностями тощо. Її автор подає у формі портретів, які служать у його досить аморфній історії “плоттю” та “кістями”; це ж стосується ролі глибинних сил (*forces profondes*): податливої до маніпулювання суспільної думки, що постійно визначалася пресою, націоналізму інтелектуальних і фінансових кіл Росії, французького патріотизму, який реалізувався на грані ірраціональних почуттів і матеріальних інтересів, пов'язаних з російським гігантом. Здавалося б, який вплив вони можуть мати на приватні угоди, які укладають банки? Та ні, глибинні сили справляють великий вплив на формування так званих фінансових товариств міжнародного масштабу, утворення та заангажованість груп інтересів (лоббі). Таким чином, ненависть до Німеччини й загострення відносин з останньою у кінці 80-х рр. додатково спонукали фінансистів до суперництва з німцями на ринках Росії. Імпульси до посилення інвестицій у Росії, вважає Жіро, давали визначені ним так звані “сильні моменти”, еволюції, спричинені кризами у внутрішньому і зовнішньому становищі Франції (економічна криза 1891 р., політична та економічна

криза 1905 р.) [...] Два шматочки відваги обрамлюють цю еволюцію: спочатку, аналіз переміщення російського капіталу з Берліну до Парижу (1887-1891 рр.) і, по друге, аналіз кінця: нові стратегії державних інвестицій та стан французько-російського союзу в 1913-1914 рр. з нарисом поновленого дослідження проблеми походження війни 1914-1918 рр. Звичайно, це дослідження “сильних моментів” хронологічного розгортання певних явищ часто приводить до підтвердження вже відомого про них, але після старанного, дстального, розгорнутого критичного аналізу джерел, наші знання стають певнішими.

Двосторонні відносини? У реальності, ці французько-російські відносини завжди були щонайменше трикутними із-за німецького партнера, здатного на те, щоби привернути більшу увагу Санкт-Петербурга до себе, ніж до Франції, незважаючи на їхній союз. Ці відносини, часто ще більш багатосторонні, оскільки вони включали почергово Австро-Угорщину, Англію, Японію, Італію та Сполучені Штати. Жіро терпляче намагається показати, як і де вони взаємопов’язуються, з усвідомленням різноманітної складності реальності, висвітлення якої він розпочинає від секторального аналізу разом з його специфічними особливостями та своїм центром зацікавленості, і доходить до розплутування клубка, вибираючи в процесі аналізу найгрубіші нитки та загальні лінії цього розгортання.

Ця операція не є заходом без ризику. Наприклад, відсутнє узгодження між аналізом еволюції через обрану дослідником періодизацію (1887-1894, 1895-1901, 1901-1906 і 1906-1914 рр.) й тим, що Жіро запозичив з аналізу еволюції через криві середніх змінних величин (п’ять років). Подив викликає не саме існування цієї проблеми, а вагання автора, яке помітне у книзі, зокрема там, де він наводить думку про лише допоміжну роль техніки середніх змінних.

Йї потім, констатації майже завжди висловлюються у виразах визволених прагнень, як, наприклад, стосовно ствердження вибору фінансових вкладів, які, згідно автора, здійснювались за чітко опрацьованими стратегіями. Все можливо, однак хоча б час від часу потрібно застановлюватися над маленьким питанням: люди певні своєї історії, але чи часто вони певні того, що чинять?

Якби там не було, не можна не захоплюватись тією легкістю, з якою ця історія французьких позик й інвестицій у Росії прагне знову повернути актуальність занедбаній подійній частині минулого й відтворити послідовність ситуацій до того ступеню, щоби зробити їх підставовими рівнями аналізу, вмюючи при цьому коли потрібно, звернутися до економічних і соціальних структур обидвох країн, і наприкінці створити портрет капіталізму та французьких капіталістів кінця ХІХ – початку ХХ століть.

Б – Метод тематичного аналізу

Жіро виказує свою прихильність: за ним, не існує жодної суперечності між квалітативним (якісним) і квантативним (кількісним) методами, а навпаки – їх єдність. Однак наскільки цілковита? Автор наполягає, що таким чином йому вдалося внести “міру гуманності в надмір цифр”. Він вважає, що квалітативне дослідження повинно дублювати квантативне, яке саме по собі є недостатнім і, навіть, продукує

оманливі інтерпретації. Для ілюстрації наведеної думки Жіро, наприклад, вказує, що у французько-бельгійських фінансових консорціумах у справі російських позик відсоток французького капіталу завжди був меншим, ніж бельгійського, але завжди вирішальним. Те, що було вирішальним – організуюча якість його позиції (с. 56-57). Проте, на наш погляд, Жіро не виявляє послідовності у своїх висновках і все-таки віддає перевагу квантитативності. Так, він пише: “Коли певна країна, навіть в роки найсприятливішої економічної кон’юнктури, змушена імпортувати на суму, яка становить 1/3 її інвестицій, чи це не вагомий доказ слабкості її капіталів?” Скажемо тільки, що якщо це правило видається вірним для конкретного прикладу Росії, як доказ слабкості її капіталів, його неможливо застосувати для загалу країн.

Погоня Жіро за кількістю все ж дає нам значну і різноманітну статистичну інформацію, якраз необхідну для вивчення економічної та фінансової історії. Виявлення квантитативного досягається за допомогою усіх шляхів, якими тільки володіє історик. За допомогою квантитативних підрахунків пояснюється, як і чому царська Росія після 1892 р. була змушена стати боржником Франції. Проте автору вдається взяти непоганий реванш у плані застосування квалітативного методу, коли він аналізує мотиви позик, роль іноземного капіталу в формуванні монополій у Росії. Таким чином, історики ще не “постелили ліжка”, в якому б досягли цілковитої гармонії квалітативний і квантитативний методи, це – справа майбутнього.

В – Центральна проблема: відносини між політикою й економікою

Жіро зупинився на перехресті: він пропонує нам постановку двох споріднених формулювань одного й того ж питання: “Чи отримало дипломатичне зближення між Французькою республікою та царською імперією свою реалізацію в економічному і фінансовому зближенні, яке йому передувало?” (с. 202); згодом: “Чи могло економічне зближення, що, як ми констатували, відповідало існуючим міжнародним умовам, само по собі обумовити політичне зближення?” (с. 203). Тут є певний нюанс.

Автор прагне в принципі уникнути будь-якої догматичної позиції. Він бачить, припускає й говорить про можливість вибору, залишену на розсуд політичних установ. Таким чином, можливість альтернативного зближення з Німеччиною, а не з Францією, зовсім не відразу була відкинута в Санкт-Петербурзі. І згодом, уже після укладення дипломатично-військового союзу між Францією та Росією, між політичними союзниками розвиваються загрозливі економічні антагонізми, які, за висновками автора (с. 297-311), показали “неможливість французько-російської економічної співпраці в останні роки XIX ст.”.

Для Жіро проблема відносин між політикою та економікою не є однозначною для різних епох і періоду 1870-1914 рр. У останньому він виділяє “бісмарківський період”, де політика мала безперечно першість у визначенні пріоритетів зовнішньої політики, та “постбісмарківський період”, де тиск економіки став відчутнішим. Це пов’язано зі значною економічною експансією в 1895-1914 рр. (пригадаємо, що 1895-1896 рр. є початком циклу Кондратьєва), свідченням чого є стрибок у процвітанні міжнародної торгівлі (потоки комерсантів й інвестицій, потоки

капіталу). Він відрізняє індивідуальні особистості, декотрі з яких, такі, як і сам Бісмарк, через своє виховання, погляди, ментальну структуру, схильності, присвячували більше уваги політичному, ніж економічному аспектові зовнішньополітичних справ, та інших, таких як Рув'є, які через свою заангажованість у сферу комерції і власний досвід, набутий на посаді директора банку, були чутливішими до сприйняття економічної сторони міжнародних відносин. Яскравим прикладом переваги економічного інтересу над політичним є участь дому Ротшильдів у інтересах з царським урядом, що розв'язав у країні антисемітську кампанію.

Як вирішує проблему пріоритетності (політичних й економічних чинників. – *прим. перекладача*) Жіро? Він встановлює хронологічний пріоритет і показує, як він став логічним, як він став первинним. Це – найхарактерніша риса аналізу Р. Жіро.

Жіро широко оперує поняттями “дипломатія франка”, “французький імперіалізм у Росії”, ніби співставляючи нерівність між Росією і Францією у фінансово-економічній сфері з підпорядкованим становищем Латинської Америки США (“дипломатія долара”). Але це не те саме, позаяк Росія не була “банановою державою”. Тому неприпустимо схематизувати історію за принципом, “якщо там було таке-то, то тут буде аналогічне”. Але, як показує дослідження Жіро, вплив Франції на зовнішню політику Росії завдяки фінансово-економічному проникненню був істотним. Фінансово-економічне проникнення сприяло зміцненню союзу, витворенню спільноти політичних і економічних інтересів”.

Manigat L. F. [Compte rendu:] R. Girault. Emprunts russes et investissements français en Russie 1887-1914. Paris, 1973 // Revue d'histoire moderne et contemporaine. Paris. 1973. № 2, avril-juin. P. 325-331.

Додаток № 13

Альбер Матґс: “Ми любимо Робесп’єра”

“Ми любимо Робесп’єра тому, що він збагнув і використав мистецтво управління, цієї політики, так несправедливо знеціненої нашим часом, як і духовенство. “Щодо політики,- сказав він, – справедливе тільки те, що чесне, корисне тільки те, що справедливе” (9 травня 1791). Він хотів, щоб політика була активною мораллю. Очевидно, його не могли розуміти великі люди республіки, його соратники.

Ми любимо Робесп’єра тому, що він не боявся розбити чоло, коли було потрібно, і коли долав вульгарні упередження. Ми його любимо тому, що він ніколи не боявся бути смішним, тому що він невтомно повторював правду, яку він взяв від Жан-Жака (Руссо) та Монтеск’є, а саме, що з усіх урядів демократичний є найбільш важким для застосування, тому що там потрібна самопожертва на благо народу, інакше кажучи, мужність, те, чого він навчав своїм прикладом [...] Ніщо не уникає його суворой уваги, а особливо його підозрілості. Він не займається в цілому політикою, як йому закидали, а громадською думкою, яку потрібно просвітити й оживити, змовами, яким потрібно перешкодити в зародку або придушити, він поширює свою

пильність на всі галузі адміністрації, на дипломатію, армію, так само й на адміністративні служби, і на правосуддя, і на постачання харчами, на людей і на речі. Він широким і впевненим поглядом охоплює все поле революційної битви попереду і в тилу, Францію та зарубіжжя. Він універсальний контролер, який стоїть постійно на сторожі. Він стежить за членами Конвенту, які є у місіях, і за генералами, і так – аж до скромних кур'єрів, які з запізненням несуть свої телеграми. Нічого не проходить повз нього, а коли він викриває зловживання чи помилку, то негайно призначає ліки, він приймає рішення, які конче потрібні. Жодного вагання, жодного зволікання. Франція не може чекати [...]

Ми любимо Робесп'єра тому, що він втілює у революційній Франції все те, що вона мала найбільш шляхетного, великодушного, найбільш щирого. Ми любимо його за уроки його життя, за символічність його смерті. Він загинув від ударів шахраїв.

Ми любимо Робесп'єра тому, що його ім'я прокляте навіть тими, кого він хотів визволити; тому, що він підбиває підсумок всім соціальним беззаконням, усунення яких бажаємо й ми. Прикладаючи наші зусилля і наші старання для того, щоб реабілітувати його пам'ять, ми намагаємось служити не тільки історичній справедливості, ми певні, що робимо корисну справу для тієї Франції, яка б повинна бути тим, чим вона була за часів Робесп'єра, поборником прав, надією пригноблених, жахом для гнобителів, факелом всесвіту”.

Mathiez A. Nous aimons Robespierre // L'Histoire. Paris, 1994. № 177, mai. P. 52.

Додаток № 14

і Жак Андре: “Робесп'єр на дивані”

“Чи був Робесп'єр, як стверджують його політичні вороги, чудовиськом або божевільним? Адже потрібно було мати особливу психологію, щоб відправити на гільйотину тисячі людей. Ось відповіді психоаналітика.

“Історія”: *Ще при житті Робесп'єра дехто з ворогів розцінював його як “чудовисько”, інші як “божевільного”...*

Жак Андре: Слово “чудовисько” (монстр) стоїть близько слова тиран і входить у словник найбільш банального революційного сприйняття. Той, кого усувають, або кого хочуть усунути, не мине осуду: його зазнав Людовік XVI. Атака, як така, сама по собі не має особливого значення. Характерно, що деякі сучасники Робесп'єра вважали його божевільним – особливо Дантон і Демулен. Але це судження запізниле, сформульоване людьми, які відчують на собі загрозу революційної логіки. Справді, до 1793 року і вороги, і сподвижники Робесп'єра не поділяють категоричність цієї думки. Вони розмовляють тією ж мовою. Питання, яке ставиться, не є питанням індивідуального характеру тієї чи іншої великої людини, але питанням тієї неясної психіки, спільної для різних сучасних володарів. Вони всі мають щось спільне у психологічному плані, а братерська любов, братерство, має схильність до організації.

“Історія”: *“Братерство” – слово, яке постійно вживають революціонери ...*

Жак Андре: Ще потрібно вловлювати різницю змісту, який ховається під цим самим словом. У загальних рисах: перший період Революції (до 10 серпня 1792 р.) захоплюється братерством, тон якому надає присяга в Залі для гри в м’яч. Ця ж Революція є Революцією єднання (в тому числі й поза кордонами), федерації.

Другий період (і, звичайно, момент Терору) підтримує тільки любов Одного. Сен-Жюст каже: *“Суспільство, яке ділиться, перестає бути суспільством”*. Республіка одна і неподільна... або смерть! Любов братів (а прихований гомосексуалізм, який підтримується, виключає батька і, як таких, жінок) стає другорядною порівняно з любов’ю до батьківщини, найкращий доказ останньої – принести в жертву республіці те, що найдорожче – саме брата.

Дантон, як і Демулен, були принесені в жертву тому, що вони полишили риторичку братерства. У Дантона були приватні зацікавлення, жінки в його житті, те саме у Демулена – він став батьком і чоловіком. Вони відразу відступили від цієї чоловічої солідарності, у якій розвивалися. Вони запитували себе, чи машина не стала божевільною.

“Історія”: *А коли б Робесп’єр не був божевільним?*

Жак Андре: Вжите до Робесп’єра слово *“божевільний”* означає більше анафему, ніж аналіз. Чи вивчаючи особу Робесп’єра краще розуміють терористичну еволюцію Революції? Зі свого боку, я волю відступ до протилежного: це не психологія Робесп’єра, яка пояснює рух соціальної основи, а природа домінуючих (у суспільстві) психічних процесів...

“Історія”: *Як би ви визначили ці домінуючі психічні процеси?*

Жак Андре: Те, що характеризує Терор, – це розповсюдження підозри, доносів, переслідування. А епоха отримала у спадок провідника з можливостями в особі Робесп’єра. Манія переслідування у нього почалася ще з Ара. Що можна сказати про фразу з параноїдальною структурою, як ця, яку він проголосив 8 Термідора, не без деякої невимушеності: *“Карний закон конче повинен мати щось невиразне, нечітке, тому що теперішній характер конспіраторів прихований і лицемірний, і потрібно, щоб правосуддя змогло їх схопити під будь-яким приводом”*?

Жахлива передбачливість. Якщо ворог існує всюди, набирає різних форм і його не вдасться схопити, потрібно сильнодіючого закону, такого ж поліморфного і необмеженого, щоб його зацькувати. З цим слід покінчити, з усім, що залишається непрозорим. Король, аристократ, – його вбивають. Іноземець – йому оголошують війну. Жінка – її відсторонюють від політики...

Але спільність між особою Робесп’єра і підсвідомими проявами Терору, полягає, на мою думку, головню у нарцисизмі. *“Він від природи володар, – писав Фройд, – тому с абсолютно нарцисичним”*. Відкидання Робесп’єром особистої сфери, поєднання особистої долі з долею батьківщини є головними у цьому випадку. Його любов до громадської справи не виходить за межі любові до себе самого. Здається, що він і не любив інших (Шарлотту, свою сестру, Сен-Жюста), це вони йому поклонялися.

“Історія”: *Щоб відкинути мотив божевілья, слід, крім іншого, зважити на момент, коли політичні виступи Робесп’єра здаються його “братам” настільки небезпечними, що вони воліють усунути “тирана”...*

Жак Андре: Справді, можливо всі останні місяці вони акцентують момент божевілья, тим часом як Робесп’єр захоплено відчуває себе “вищою істотою”. Між ідеалізацією себе самого та піднесенням на трон божества різниця мінімальна. Банальна гра слів, яку він терпить від 20 преріаля, дня свята Бога, повинна була спровокувати самозневагу, яку розцінюють, як його відхід з політичної сцени. Він повертається до вибору, характерного для нарцисизму: загибель усього або власна смерть.

“Історія”: *Повернімось до прикметника “нетлінний”:* який зміст, на Вашу думку, надавав йому Робесп’єр?

Жак Андре: Бути “нетлінним” – це не тільки уникати компромісів, а також розпаду і смерті. Робесп’єр, глибоко переконаний у своєму майбутньому, подумки закликає свою особисту смерть. Людина, переконана в безсмерті – це переконання його душі”.

Robespierre sur le divan. Entretien avec
Jacques André // L’Histoire. Paris, 1994.
№ 177, mai. P. 48-49.

Додаток № 15

“Вандея: злочини “колон жаху”

(історіографічну дискусію веде Франсуа Лебрен)”

“Вандейське повстання розпочалося на всьому арморіканському заході 11-13 березня 1793 року. Початкова перемога над республіканцями 19-го дозволила повсталим департаменту Вандея та прилеглих областей вважати себе керівниками і організуватися у справжню армію, незабаром об’єднану, армію католицьку і королівську з єдиним командуванням. Але, скориставшись на початку неспроможністю і помилками військових республіканських з’єднань, вандейці, починаючи з серпня місяця, мусли протистояти досвідченим і численним загонам. Розбиті у Шоле 17 жовтня, вони намагаються на північ від Луари здійснити “поворот на північний захід”, який призводить до повного розгрому.

23 грудня вони були розбиті у Савенайських болотах. Проте Вандейське повстання не було придушене. Нуармутьє ще залишається в руках бунтівників, група Шарстга ще неушкоджена, а такі керівники, як Стоффле, Рошежаклен, Сапіно, Жолі ще продовжують активно діяти.

Щоб покласти край цій громадянській війні, Конвент призначає дивізійного генерала Луї-Марі Тюрро на пост головного командувача Західної армії. Тюрро заступив на свій пост 23 грудня, і вже 19 січня 1794 року запропонував Комітетові громадського порятунку свій план: шість дивізій, вишикувані у дванадцять мобільних колон, ідуть з півночі від Пон-де-Ке на південь до Сен-Мексен, щоб очистити повстанчу територію із сходу на захід. Передбачалося, що тринадцять

міст буде збережено, запаси зернових і сіна буде забрано, область буде спалено. У своїх інструкціях керівникам загонів Тюрро уточнює: *“Села, хутори, ліси, пущирі, луки і загалом усе, що може бути спаленим, повинно бути віддане вогневі”*. Що стосується цивільного населення, інструкції націлювали на *“вишщення грабіжників, схоплених зі зброяю в руках, або тих, хто напевно візьме її в руки”*, враховуючи *“дівчат, жінок і дітей, які цьому підлягатимуть”*. Такі самі заходи пропонувалося застосовувати щодо *“підозрілих осіб”*. З такими наказами і в ситуації, яка була у повсталій Вандеї у місяці січні 1794 року, все залежало від генералів, які командували дванадцятьма колонами, хоч Тюрро зобов’язав кожного з них давати щоденні звіти, і діяти тільки під його контролем. Організовані репресії триватимуть до 17 травня – дня, коли Тюрро усунуть з цієї посади.

Сьогодні вже ніхто з істориків не ставить під сумнів жах бійні, вчиненої “колонами жаху”, проте залишається проблемою кількість жертв, яка, за звичай, визначалася для цієї війни в 200 000 осіб. Проте залишається ще одне питання, – на кому лежить відповідальність за ці репресії. Три історики Вандейської війни, кожен по-своєму, викладають свою точку зору на це питання.

Для Жана-Клемана Мартена, професора Нантського університету й автора “Вандея і Франція” (Париж, Сей, 1987), “Вандея і пам’ять” (Париж, Сей, 1989), “Бійня в Люка” (Париж, Сей, 1992), цей зловісний епізод пояснюється тільки внутрішньою боротьбою, яка точилася всередині Конвенту. Тюрро є людиною ебертистів, які проповідують безжалісні репресії; їхнє падіння 23 березня спричинилося до швидкого усунення командувача Західної армії.

Для Патріка Леклерка, професора історії, і видавця мемуарів “Луї-Марі Тюрро де Ліньєре, барона де Гарамбувільль. Патріот – “жертва історії”, Тюрро не видавав наказу про систематичну бійню вандейського населення; він тільки використав військові методи його часу; проте дехто з його підвладних порушував директиви.

Врешті, для Алена Герара, автора “Чому Вандея?” (Париж, Арман Колси, 1990), і “Вандея, 1789-1793” (Париж, Шамп-Валлон, 1993), Тюрро є тільки зряддяем; справжня відповідальність за бійню лягає на революційну ідеологію, яка не змогла уникнути “тоталітарного” відхилення.

В будь-якому випадку очевидно, що коли обов’язком історика є розуміти, а не судити, то питання “колон жаху” залишається відкритим”.

Жан-Клеман Мартен: “Тюрро, військовий злочинець”

Ж.-К. Мартен ставить питання про відповідальність генерала Л.-М. Тюрро: без точних розпоряджень Конвенту цей посередній військовий, із своєї власної ініціативи, перетворив громадянську війну у національну трагедію.

“Злодіяння були вчинені, починаючи з січня по квітень 1794 року, особливо в лютому і в березні, коли одна з частин республіканської армії на Заході прибуває у Вандею, щоб остаточно викоринити бунт. Селяни, розстріляні у своїх домівках; мери з триколірними перев’язами, вбиті разом зі своїми підвладними; уздовж доріг збезчещені жінки й дівчата, кинуті у хлібні печі; порубані діти, найменші з яких посаджені на багнети: сільське населення, поріділе у багато разів; колони

полонених, відісланих у місто, щоб там померти у в'язницях або на розстрілах... Довгий перелік цих злочинів нестерпний. Зрозуміло, що пам'ять про це насильство повинна бути міцною, оскільки насильство було небувалим.

✓ Коли 23 грудня 1793 року Тюрро прибуває у Вандею, придушення тільки починається: озброєні загони повстанців на чолі з такими талановитими керівниками, як Шаретт чи Стоффле, роблять місцевість небезпечною. Щодо заходів, які слід було застосувати в цій непевній ситуації, республіканські офіцери поділилися: одні за придушення в разі крайньої потреби, інші вимагають негайної помсти. Клебер, який був на місці подій з серпня місяця, схиляється до першого рішення. Тюрро, безумовно, від задрості до свого підлеглого, доброго військового, обирає друге.

Він покликається на декрет Конвенту від першого серпня 1793 року, поновлений першого жовтня, який дозволяє знищення *"розбійників"* Вандеї і спалення їхніх лігв. Із жовтня 1793 року декілька генералів вже практикували таке насильство. Але у січні 1794 року в Парижі політичні дискусії радикалізуються, і деякі революціонери вимагають, щоб Вандея заплатила за страх, який вона спровокувала.

Так, починаючи з 23 грудня, республіканські війська діяли, за винятком загонів Шаретта, Стоффле і кількох інших, проти жінок, дітей і беззбройних чоловіків. Тюрро запитує у Конвенту, як йому діяти у подібній ситуації. Через три тижні він отримує наказ діяти згідно декрету від першого серпня, який передбачає виведення *"добрих"* громадян за межі району повстання, і знищення *"поганих"*; до останніх відносили без розрізнення жінок, дітей і старих (стаття VIII), потім, згідно декрету від першого жовтня, беззбройних чоловіків.

Проте цей поділ громадян на добрих і заколотників залишається теоретичним для двох командуючих республіканською армією – генералів Кордельє і Гюше, які у вогні розправи дозволяють на власний розсуд з одними розправлятися, інших рятувати. Але є такі, як генерал Антуан Бар, які відмовляються виконувати ці розпорядження. Дехто з них залишає армію, декому вдається продовжувати війну, не допускаючи репресій проти цивільного населення. Загалом тільки декілька генералів, покликаючись на Тюрро, знищують і спалюють, з тим результатом, що штовхають вандейців приєднуватися до повстанців, створюючи ватаги, які знову відвойовують територію.

В цей час у Парижі, всередині революційних установ (Конвент, комуна, секції), монтаньяри звільняються від жірондистів, революціонери діляться на фракції: ліві – ебертисти, ультра-революціонери, праві – дантоністи або терпимі; одні і другі намагаються поставити своїх людей на важливі посади, особливо в армії. Так, у січні 1794 року Робесп'єр і частина Комітету громадського порядку не хочуть більше чути розмов про Вандею: вони свідомі того, що Вандея стала ставкою між політичними фракціями. Окрім того, вони вважають, що громадянська війна закінчена і що її продовження буде тільки сприяти суперникам, особливо ебертистам. Ті ж, посилаючись на злочини, допущені Білими (роялістами), проповідують репресії без поблажливості і підтримують Тюрро.

Ситуація змінюється, коли монтаньярам, згрупованим навколо Робесп'єра, вдається усунути своїх супротивників і взяти під контроль революційну державу. В останні дні березня 1794 року ебертистів, а потім і дантоністів фізично усунули. Це витіснення ебертистів змушує Тюрро спочатку сповільнити, а потім зупинити активність своїх загонів. Проте треба було чекати ще до 17 травня, щоб Конвент, повідомлений за багато тижнів до того про безчинства каральних загонів, відкликав його у Белль-Іль.

І справді, на місцях республіканці протидіють. З 8 лютого, за доносами, відкликають у Париж проконсула Нанта Жана-Батіста Карр'є, якого звинувачують у систематичному вбивстві полонених, в той час, як багато республіканських громад півдня Вандеї піднімаються проти генералів-підпалювачів, і нестримний революціонер Жозеф-Марі Лекіньйо звинувачує Тюрро у непотрібному продовженні війни. Але військові комісії, які посилали на смерть без суду тисячі жінок, виправдані.

Допущене зло залишається непоправним. Деякі комуни втратили від 20% до 40% населення, вбитого або висланого на заслання, а ненависть між прихильниками двох таборів до сьогоднішнього дня не вгамувалася. Останні "блакитні" (республіканці), яким вдалося пройти війну без особливої шкоди, померли, або були змушені втікати. Вандея надовго *стала "білою"* (роялістською), немов вона ніколи не була інакшою. Шаретт у бретонському болоті, Стоффле у Мож стоять на чолі справжніх малих "королівств", визнаних Людовіком XVIII, емігрантами й англійцями. За недалекої політики, позначеної спрощеною ідеологією, і позбавленої державності, що рідко траплялося у Франції, Тюрро перетворив громадянську війну в регіональне нещастя і в національну трагедію.

Кинутий до в'язниці, він уникнув гільйотини Робесп'єра, пізніше втік від гільйотини термідоріанців, які в 1795 році виправдують його перед несподіваною загрозою путчу роялістів. Це виправдання було полегшене публікацією його *"Мемуарів"*, написаних у неволі (див. нижче "Головне з дос'є"). У них він змальовує себе як жертву і як "пасивного найманця" виконавчої влади. Зрозуміло, що терористичний Конвент і терор Робесп'єра термідоріанці очорнюють, як тільки можуть, щоб змусити забути їхні власні злочини.

Тюрро ледве знайшов посаду. Врешті, Наполеон призначає його послом до молодшої Американської республіки, пізніше комендантом багатьох військових гарнізонів під час загарбницьких воєн. У 1814 році він пропонує свої послуги Людовіку XVIII, але наступного року під час "Ста днів" публікує "Мемуари" проти *"ефемерного повернення привілейованих людей"*. Проте його вмістили у список нагороджених хрестом св. Людовіка, нагороди, яка йому не була вручена. Він помер у 1816 році. Після 1840 року його ім'я поруч з іменами інших генералів Імперії вирізьбили на Тріумфальній Арці.

Якщо людина й уникне покарання за життя, історія так ніколи і не визнає її заслуги. Звинувачуючи Робесп'єра у всіх гріхах, Тюрро ігнорував те, що кожен з них несе особисту відповідальність за криваві розпорядження; це те, що відкинули інші революціонери, як генерал Корте, який наказав розстріляти одного з командирів

“колон жаху”, доводячи таким чином, що жодна фатальна випадковість не впливає на стосунки Вандеї та Революції.

Головне з досьє

Документи, які дозволяють вивчити методи, використані генералом Тюрро у Вандеї, нечисленні і спірні. У III році (1794-1795) генерал очікує у в'язниці, що буде засуджений за злочини, у яких його звинувачують, і які були здійснені за його наказом у Вандеї. З цієї причини він видає свої *“Мемуари, що мають послужити для історії Вандейської війни”*. Ця оборонна праця є також першоджерелом для вивчення механізмів вандейської бійні.

Історична служба сухопутної армії (СНАТ) зберігає справу, у якій є копія воєнної, політичної і приватної кореспонденції генерала Тюрро. Охоплено період з 1793 по 1804 роки (БЗ* 329). Деякі з істориків сумніваються у достовірності цього листування і висувають думку, що Тюрро відновив його з пам'яті. Але це неможливо, бо в них немає ні найменшого сліду містифікації. З іншого боку, частина оригінальної воєнної кореспонденції Тюрро зберігається у СНАТ (Б5 4-18). Ці документи дозволяють серйозно вивчати його командування. Нарешті, Національний Архів зберігає комплекс документів, зібраних у справу під заголовком “генерали-підпаловачі” (W 22). Документи, що стосуються Тюрро, часто дуже доброзичливі.

В кінці XIX століття деякі з цих документів були опрацьовані і опубліковані з коментарями Шассеном у “Документальних студіях про Вандею і Шуанрію”. Але автор не був об'єктивний: він використовує приписані Тюрро помилки, щоб піднести престиж таких генералів як Клебер і Марсо. Оригінали документів, найбільш обтяжливих для Тюрро, які наводить Шассен, неможливо віднайти, навіть за посиланнями автора. Ця збірка документів дуже часто використовувана істориками, повинна бути розцінена, як не надто вагоме джерело.

Пагрік Леклерк: “Звичайна війна”

На думку П. Леклерка, республіканці не бажали і не організовували систематичного винищення населення на охоплених повстанням західних землях. Вандея зазнала звичайних нещасть, яких зазнає населення, ставши жертвою громадянської війни.

“У червні 1793 року, коли Тюрро довідався, що його вперше посилають у Вандею, він пише другові: *“Я використаю всі засоби, щоб не піти в Пуату. Цей вид війни мені не подобається”*. І тільки більше як через два місяці йому вдається залишити армію на підходах до Ля Рошелі, *“де жодні зусилля не можуть принести слави”*. Він вирушає на віськову службу у Східні Піренеї, а згодом, 27 листопада 1793 року, отримує призначення командувача західною армією. Це нове призначення у Вандеї його не влаштовує: *“Здається, що прийняли рішення призначити на місце тих, хто цього не хоче”*. З даремними надіями, що Париж скасує своє розпорядження, він із запізненням приймає командування і з'являється у свій штаб тільки 29 грудня. Ця відсутність ентузіазму, помічена його підвладними, зашкодила авторитетові Тюрро.

Протягом першого перебування у Вандеї жорстокі бої не обминули нового головнокомандувача. До того ж, за порадою одного зі своїх генералів Жана-Франсуа-Огюста Мулена він пропонує Комітетові громадського порятунку оголосити амністію: *“Численні втечі, які починають виявлятися серед повсталих по той бік Луари, вагомо свідчать, що туман помилки розвіюється; що священники, які керували діями повстанців, більше не мають влади над їхніми думками. Отже, чи не настав момент проголосити серед цих фанатиків правду, яку їм досі спотворюють? Вірю, що продовжуючи діяти таким чином, з такою ж суворістю ставлячись щодо численних дезертирів, ми доведемо інших до відчаю”*. Але його лист залишився без відповіді. Тоді, без вказівок центральної влади, Тюрро вирішує точно застосовувати декрет від 1-го серпня 1793 року, який передбачав спалення лісів, лісових смуг, лук, зруйнування лігв бунтівників, знищення врожаю і тварин. Жінки, діти і старі люди повинні бути висланими з краю *“по-людськи”*, тоді як *“розбійники”* будуть вбиті.

Республіканські тили у Вандеї дуже часто мають справу з порушенням координації між офіцерами і відсутністю загального плану операції. Щоб порвати з методами своїх попередників, Тюрро методично організовує раду регіону. Було сформовано дванадцять колон піхоти. Розташовані попарно лінією з півночі на південь, ідучи з Брісак до Сен-Мексен, вони повинні були просуватися паралельно й одночасно відкинути бунтівників на захід до природних перешкод, якими є Луара й Атлантичний океан. Місце переходу на ріці сильно охоронялося, і генерал Гаксо володів необхідними силами на узбережжі. Петля, яка утвориться після з'єднання колон з групами Гаксо мала стати могилою для повстанців.

19 січня 1794 року Тюрро видав своїм підлеглим точне і детальне розпорядження, у якому чітко вказано маршрут з кожним населеним пунктом. Генерали повинні двічі на день зв'язуватися з головнокомандувачем і бути в курсі, як просуваються інші колони, щоб упевнитись, чи повсталі не зайшли в тил. Керівники військових частин особисто відповідають за поведінку своїх підлеглих.

Битва повинна була розпочатися тільки в тому випадку, коли будуть вжиті всі заходи, які гарантують перемогу. Повинні бути вжиті всі заходи, щоб викрити повстанців і взяти їх на багнети. Все, що може бути знищене вогнем, повинно бути спалене. Проте ніяке село чи хутір не будуть знищені, поки з них не буде забрано все зерно, обмолочене чи у снопах, і взагалі всі предмети вжитку. Колони мають наказ знаходитись 27 січня на кінцевому пункті, який їм буде вказано за планом. Якщо евакуація продовольства буде затримуватись, спалення будинок повинно бути відкладене, щоб не сповільнювати хід республіканців. Накінець тринадцять республіканських комун, в тому числі Шоле, звільнені від спалення.

Ці рішення не приносять бажаного успіху. Терміну дотримано, але маленькі групи повстанців проникають між колонами. З іншого боку, повстанці, відкинуті до моря, перегруповуються і стають небезпечними. Фактично це помилка через самовпевненість; Тюрро готовий відмовитися від свого плану, щоб зберегти сили. й обмежується тим, що йде по слідах Шаретта без особливої стратегії. Але переслідувати значно важче, ніж іти своєю дорогою, групи республіканців ворожі цивільному населенню і тому важко розпізнавати повстанців.

Жоден документ не дозволяє стверджувати, що Тюрро наказав або бажав системагичного знищення вандейського населення. Його накази мають на меті тільки знищення “бунтівників” або “повстанців”, тобто бійців, які взяли зброю в руки, або тих, чия участь у повстанні встановлена. Тому 24 січня 1794 року він просить Комітет громадського порятунку звільнити місцевість від жителів: *“Я запрошую вас, громадяни представники, якнайшвидше... зайнятися відшкодуваннями тим, чії житла були спалені, і в погодженні з ними запропонувати їм піти жити в іншу місцевість; треба, щоб вона (Вандея) була повністю евакуйована”*.

Коли він довідується, що генерал Гюше не робить різниці між повстанцями і мирним населенням, він виразно нагадує йому про те, як треба поводитися з населенням: *“Примусити пристарілих, жінок і дітей перейти у тил”*. Проте жителі повсталого регіону відмовилися покинути свої землі і зазнали жорстокості військових, оскільки деякі генерали Тюрро не дотримувались його наказів. В цьому разі відповідальність падає на головнокомандувача, який був не в змозі проявити владу щодо своїх підлеглих. У Тюрро не було належних якостей для такої функції і він був свідомий цього. Багато разів він просить Комітет громадського порятунку про свою заміну і призначення на інший пост.

Багато було бажуючих бачити, як Тюрро залишає Вандею. Генерал Вестерман, асистент дантоніста Філіппо, хотів зайняти його місце. Він дискредитує Тюрро в армії й у народних товариствах міст, прилеглих до повсталого регіону. З іншого боку, у цих містах багато тих, хто боїться, що їхні добра будуть конфісковані народом. Вони не наслідуються прямо нападати на владу, а воліють нарікати на головнокомандувача.

17 травня 1794 року в результаті цієї кампанії дискредитації, Тюрро усунули з посади, а 29 вересня заарештували. Під час слідства жодного вагомого звинувачення не було висунуто. Навпаки, один солдат відповідає судовим слідчим: *“Я, нижче-підписаний, свідчу, що у місяці жерміналі (березень-квітень) я був у колоні, якою командував Тюрро, і що біля Мот-Ашар я бачив, як розстрілювали багатьох орачів на їхніх полях; але я не можу засвідчити відкрито, що цей наказ дав генерал. Тому що перебувши у цей район, він евакуював жителів у Ле Сабль; він вимагав, щоб нікому не заподіяли зла”*. “Тюрро відмовляється від амністії 4 брюмера IV року (26 жовтня 1795 року), з якої почав свою діяльність Конвент, для того, щоб його реабілітували від оскарження. 19 грудня 1795 року його виправдав військовий трибунал, який визнав, що Тюрро тільки виконував накази.

Не дивлячись на це, постать Тюрро залишається негативною. З поверненням Бурбонів на трон, Вандея вшановує своїх мертвих, а “колони жаху” стають однією з основних тем контрреволюційних дискусій. Відзначення двохсотих роковин революції захоплює полемістів, а деякі історики, як П'єр Шоню і Рейналь Сеше, змальовують Тюрро організатором того, що вони називають одним із перших геноцидів історії. Але їхні звинувачення не мають вагомих підстав.

Тюрро не заслуговує на безчестя, яким його обтяжують. Методи, які він застосовував, класичні: їх слід і надалі вважати традиційними для придушення селянських заколотів і внеском у розвиток військових методів захисту від іноземного

загарбання: страх перед англійським десантом був тоді виправданим. Пристрасті, які ще сьогодні вирують навколо Вандейської війни, привели до деформації реальності у колективній пам'яті французів, а особливо вандейців”.

Ален Герар: “Револуція винищила Вандею”

Попри суперечки щодо осіб і дискусії про особисту відповідальність, саме революційна ідеологія була першопрчиною: знищення Вандеї хотіла Револуція – стверджує А. Герар.

“Є документи, які навіть через два століття хвилюють, проте над ними ніколи достатньо не задумувалися. *“Усі розбійники, яких схоплять зі зброєю в руках, або ті, хто погодиться взяти її для того, щоб повстати проти своєї країни, – наказав генерал Тюрро 19 січня 1794 року, – будуть заколені батнетами. Так буде вчинено з дівчатами, жінками й дітьми, які цьому підлягатимуть. Запідозреним особам не буде пощади, але ніяке покарання не може відбутися без наказу генерала”*. “Проте тричі, 16, 19 і 21 січня, організатор “колон жаху” просить Комітет громадського порятунку не розголошувати його планів щодо винищення жінок і дітей. *“Якщо потрібно буде всіх заколоти батнетами, – писав він, – я не зможу підкоритися подібному заході без постанова, яка б захистила мене від відповідальності”*. Але його військові загони вже почали свою справу, про жахи якої не можна було б докладно розповідати без сорому перед людством. У Комітеті громадського порятунку не могли цього не знати. Але не хотіли про це знати. І тільки б лютого надіслали генералу відповідь, яку можна розцінити двозначно: *“Ти не нарікай, – написали йому, – що не отримав від Комітету формальної згоди щодо твоїх заходів. Вони йому здаються добрими, а твої наміри чистими; але, далекий від театру дій, він очікує великих результатів, щоб постановити щодо способу, в якому стільки разів були вже допущені помилки”*. Зрозуміло, що влада рекомендує наглядати за роззброєнням, але в жодному разі не забороняє вбивати жінок і дітей.

Барон Тюрро де Гарамбувіль, колишній особистий охоронець графа д'Артуа, який не безкорисливо обрав революційну кар'єру, не є прихильником крайніх заходів. Чи не продемонстрував він свою огиду до зробленого у Вандеї? А відтак, констатуючи на місці, що після бойні у Мансі й Савені Вандея знищена війною, чи не пропонував він політичних заходів? Щоправда, для того, щоб перейти до поміркованих заходів, часто ризикують своєю головою. В загальному його план умиротворення може бути здійснений лише після удару, тому що саме страх зможе зупинити війну.

Факти встановлено. Залишається дізнатися, хто за це відповідає. Це не Комітет громадського порятунку, оскільки він не давав наказів. Тим більше не Тюрро, оскільки він, що підкреслюється у його захисті, завжди інформував владу, і постійно діяв під наглядом представників місії. Врешті-решт він буде виправданий військовою комісією. Це також і не виконавці, які отримували накази. І, врешті, як уявити собі “форми” цього розгулу, який продовжувався місяцями? Але хто ж тоді відповідальний?

Одна справа є певною: Париж не дає нічого, не знає нічого, однак зведення, які надходять з Ліона, Нанта й інших місць у столицю, є цілком ясними. Депутат Карр'є, наприклад, перебуваючи з місією у Нанті взимку 1793-1794 рр. не інформує Комітет

громадського порятунку, про те, що у вересні 1793 року в місті відбулося масове втоплення священників. Чи не існувало щось на зразок системи, яка пом'якшує вину і маскує відповідальних? Щоб це зрозуміти, треба збагнути кілька істин.

Революціонери, як загально відомо, з усіх сил хотіли добитися щастя для народу. Народу, який не може бути революційним [...] Не дивлячись на одностайну фікцію свят і патріотичних зібрань, саме незначна меншість населення є справді вершиною політичних надій. Не ставиться питання про те, що незадоволення залишається індивідуальним: будь-який протест відокремлює вас від народу і, як контрреволюціонера, призначає вас до страти на гільйотині. Але коли все населення піднімається проти Революції, проблема стає нерозв'язною. Гірше того, революційна законність не дотримана навіть у її принципах.

Що робити в цьому випадку? *“Вандея, – швидко заспокоюються, – повинна зникнути, тому що вона насмілилась засумніватись у користі свободи”*. Закон від 19 березня 1793 року встановив, що кожний запідозрений у заколоті, буде вбитий за 24 години. Швидко судять групами, гільйотинують, розстрілюють, топлять. Але що робити з усіма іншими після перемоги, з моменту, який описують представники місії Гентц і Франкаштель. *“Раса людей, які живуть у Вандеї, погана”*. Зрозуміла річ, план, поданий 1 серпня, ще передбачає виселення жінок і дітей. Але як відрізнити невинних? Чи здатні вони стати колись добрими громадянами? Ці самі депутати, викликані Гарро і Пріером з Марни, напишуть 4 березня, що *“ця війна закінчиться тільки зі смертю останнього вандейця”*. Всі звеличують заслуги Тюрро, *“найкращого з його армії”*.

Правду кажучи, вони тільки визнають рацію Карр'є, який 11 грудня 1793 року писав у Комітет громадського порятунку, що він видасть наказ *“вбивати у всіх повсталих місцевостях усіх осіб, які там знаходяться, і закінчувати тим, що все спалювати”*. Це ясно. *“Коли війну у Вандеї буде повністю закінчено, – пишуть Гентц і Франкаштель у Комітет громадського порятунку 9 березня 1794 року, – там зовсім не залишиться жителів, тому що там все знищать, таким чином, зовсім не реально, щоб ви зайнялися будь-яким законом про її уряд. Треба буде оголосити, що вся місцевість конфіскована республікою, за винятком відшкодування біженцям, а кількість біженців є дуже малою порівняно до кількості інших, тих, хто винний, хто загинув і хто загине”*. Ніхто раніше не здійснював такого навмисного, заздалегідь продуманого, безпричинного винищення населення.

Як могли люди в пошуках абсолютного блага, цілком свідомо і не почувавши жодної відповідальності, наблизитись так близько до абсолютного зла? Робесп'єр, твердить депутат Лекіньйо, був *“невидимим подувом, який надихає, не радячи”*. Його колега Геро де Сешель ще більш відкритий: *“Коли депутат є у місії і завдає удару, – писав він до Карр'є, – він повинен завдати його з усієї сили і перекласти відповідальність на виконавців. Він ніколи не повинен компрометувати себе письмовими дорученнями”*. Після цього відразу стають зрозумілими накази, які виходили від Комітету громадського порятунку, і таємна загроза, яка тяжіла над кожним, особливо над Тюрро, який, обіймаючи посаду головнокомандувача, прийняв те, що Клебер називає *“свідомством на ешафот”*.

Чи викликала революція Терор?

Вандея, – відповідають йому, – повинна, була зникнути у майбутній прикордонній кампанії.

Слухняний виконавець таємних думок влади, Тюрро достовірно знає, що своїм підвищенням на службі він завдячує політичній підтримці набагато більше, ніж своїм посереднім талантам. Без сумніву, його вибрали за кар’єризм і нечутливість. Але ні його, ні його підвладних це не могло звільнити від відповідальності. Як доказ – зловісні метафори, за якими вони намагаються приховати свою ганьбу. Вони не розстрілюють вандейців: вони їх посилають у “штаб-квартиру” або у “госпіталь”. Вони не вбивають, а висилають “за огорожу”...

Зрештою, що означає смерть бунтівників? Скажімо, хірург Пекель, це факт доведений, зумів виправляти людську шкіру і робити з неї рейтузи. Проте ні Карр’є, ні Тюрро не будуть покликані відповідати за їхні злочини, хіба що за вчинські щодо патріотів. Ясна річ, після Термідора перший послужить, дуже доречно, козлом відпущення. Але засудження Тюрро потягло б засудження стількох людей! Тому ніколи б не наважилися порушити кримінальну справу проти тероризму...

З того часу, щоб краще вшанувати Революцію, намагаються замаскувати Терор Правами людини. Правда, що навіть Реставрація, безумовно, турбуючись про національну згуртованість, сором’язливо накинула завісу на ці страхіння, дозволяючи таким, як Тюрро, продовжувати кар’єру, осипану знаками пошани. На їхню думку, переможені повинні були, нехтуючи надто страшними картинами, відбудувати свою зруйновану землю. Єдино людська пам’ять це зберігала, часткова і крихка, іноді знехтувана позитивістською історією, яка довго хотіла вбачати у цих розповідях тільки легенди й вигадки священників. Таким чином, рідкісні письмові свідчення цієї трагедії продовжують бути під сумнівом через дрібниці. Як, наприклад, поіменний список, складений священником Барбететтом за місяць після злочинів, вчинених однією з “колон жаху” Тюрро проти 564 його парохіян у Люк-сюр-Булонь. Звичайно, залишаються неясності, і відомо чому. Але в цій справі, чи повинен сумнів виправдовувати вбивців неозброєного населення, катів 110 дітей, молодших восьми років ?

Чи не настав врешті час покінчити й цим разом із войовничими історіями? Коли, нарешті, ми зможемо усвідомити, що революційне народження нашої демократії було наповнене небезпекою тоталітарного відхилення, жах якого проявився очевидно, а Вандея стала його основною жертвою?”

Vendée: les crimes des colonnes infernales //
L’Histoire. Paris, 1994. № 176, avril. P. 84-93.

Додаток № 16

Ален Герар: “Бійня у Люка”

“На початку 1794 року, як і багато інших вандейських парохій, Великий і Малий Люк стали жертвами плану винищення, здійсненого загонами Тюрро. Кати, зрозуміло, зовсім цим не хвалилися. Спогади тих хто пережив цю різню, розтанули у глибинах

народної пам'яті, безумовно тому, що не можна жити у постійному страхі, а потім і через офіційне забуття. Чи можна сказати, що історик буде приречений на засвоєння ставлення до цієї пам'яті, такої страшної, і виводити з цього систему.

У фактах все базується на свідченні аббата Барбетта, який у момент події був військовим капеланом у армії Шаретта. В документі священник з Великого Люка свідчить, що через місяць після бійні 28 лютого було 564 непохованих тіла. На підставі свідчень уцілілих родичів їх вдалося ідентифікувати і встановити вік жертв. Цей страшний список, очевидно, втрачений, нині він скоротився до 459 імен.

Проблема в тому, що рукопис, який був довго забутий, віднайшли у 1860-х роках. Він негайно послужив аргументом у боротьбі між клерикалами й республіканцями; останні відразу ж поставили його під сумнів. І тільки від недавнього часу історичні праці дозволяють розуміти його ясніше. Праці отця Гюше ("Різня в Люк-сюр-Булонь і мучеництво отця Барбетта" (1983)) спочатку опиралися на місцеву пам'ять і на документи процесу Мартенкура, офіцера-республіканця. Жан-Клеман Мартен і Ксав'є Лярдье ("Бійня у Люка". Вандея 1794. (1992)) намагаються здійснити демографічну перевірку і роблять висновки про масштаби мучеництва за даними жертв всієї війни. І, врешті, П'єр Марамбо ("Люк. Вандея, терор і пам'ять". (1993)), добре знаючи терени, робить нову спробу вивчення і узагальнення цих випадків.

На відміну від сусіднього містечка Леже, Люки не були стратегічним центром. До 1793 року тут було дуже мало жертв, вони не зазнали мученицької смерті, окрім двох виразно зафіксованих випадків. У більшості випадків внутрішній аналіз документів дозволяє встановити пропорцію жінок, дітей і старих у багатьох майже повністю знищених хуторах, тоді як інші були помилувані: це свідчить про те, хто виступав за бійню. Нарешті, головним чином дослідження в галузі історичної демографії дозволяють Марамбо, спираючись на детальний аналіз чотирьох переписів населення, зробити висновки про зникнення від 500 до 590 осіб до січня 1794 року. Але Барбетт говорив про 564..."

Gérard A. Le Massacre des Lucs // L'Histoire.
Paris, 1994. N 176, avril. P. 91.

Додаток № 17

Ален Безансон: "Війна більшовиків проти селян"

(Доповідь А. Безансона на міжнародній конференції "Вандея в історії",
яка відбулася у Ля Рош-сюр-Йон 22-24 квітня 1993 р.).

"Коли мені попросили порівняти вандейський епізод з тим, що відбулося у Росії, я був поставлений у скрутне становище, зважаючи на різницю масштабів. Якщо зберігати пропорції, то Вандея може порівнюватися тільки із подією меншого значення, яка відбувалася в одному році, в одній провінції – в іншому разі будь-яке порівняння втрачає зміст. Якщо ж розглядати Вандею як історичну єдність – підготовка, сутичка, перемога – відповідна єдність також буде в тому, що називається війною більшовиків проти селян, яка триває з 1918 по 1933 рік і місцем якої є весь Радянський Союз.

Презирство до селянства

Як увяйти собі майбутніх супротивників, поки не розпочнеться конфлікт?

З лютого по жовтень 1917 року російське селянство досягло прадідівської мети за допомогою анархії, масовим дезертирством селян з армії, де одне і друге було прикриті більшовицькими лозунгами. Дворянська власність, що становила основи старого режиму регулярно, протягом півстоліття, а останнє десятиліття – у дуже швидкому темпі, зникала. Але це супроводжувалося іншим феноменом, на цей раз не тільки економічним, але й соціально-регресивним: підйомом колективних селянських структур, швидкою перебудовою сільської спільноти, й її дорадчого органу – *селянської громади*. Громада, до якої в 1913 році входило не більше 50% селян, у 1928 році налічувала 95% селян. Тобто, за декілька місяців було стерто десять років столипінської реформи. На думку Століпіна, одноосібне господарство і запровадження сучасної ринкової економіки вимагали двадцять років для вкорінення. Ця система протрималась тільки десять років і була знищена. Для селян громада була єдиною структурою, здатною їх захистити. Але це була ілюзія.

• У Починаючи з жовтневого перевороту на чолі селян стала партія більшовиків.

Традиційно революційна російська інтелігенція висунула щодо селянського світу два протилежні погляди. З одного боку вони (селяни) були *Народом* душою країни, стражденним і терплячим; з другого боку – це була ”чернь”, відсталий, дурний, несприйнятливий до революційних ідей клас, який протидіє прогресові.

Маркс говорив про “ідіотизм сільського життя”. Плеханов переплюнув його: “Бородаті орачі, жорстокі й немилосердні, взагалі тварини”, а Ленін доповнював, що за своєю суттю селянин далекий від того, щоб бути колективістом, він має інстинкт “жорстокого і дріб’язкового індивідуаліста”. Для Сталіна, згідно Хрущова, “селяни були гноєм”.

Це презирство, яке було в корні хибним, Ленін, а пізніше більшовики, виявляли у своєму ставленні до селян. Це був російський марксизм. Він же передбачав, що буде створене російське соціалістичне планове господарство і великі механізовані кооперативи. Зі страхом марксизм бачив можливий успіх столипінської реформи. Щоб її перемогти, він розраховував на союз “пролетаріату” і “бідного селянства”. В цілому він конструював цілковито вигадане диявольське творіння, вбачав зло в селі, селянин був вампіром, поплічником капіталізму, без якого “куркуль” не мав жодної об’єктивної можливості для існування. Коли перекручена теорія дійсності торкається реальності, вона реагує так бурхливо, що проливається людська кров. Остання причина лиха, про яке я буду говорити, це те, що безглузді ідеї оволодівають нерозумними умами, або вони стають безумними через ці ідеї. Велика містерія! Але вона пояснюється тим, що Держинський з 1917 року допускав, що для побудови соціалізму буде необхідно “винищити декілька класів”, а Зінов’єв – “ліквідувати” 10 мільйонів росіян зі 100.

Перша фаза

Перша фаза війни почалася 1918 року й тривала до 1921 р. До революції було тільки 494 селянина, які вступили у партію більшовиків. До травня 1918 року, на

думку Свердлова, треба було створити на селі “конфлікт класів”, щоб селянство не змогло відродитися. Методом була система реквізицій: було встановлено, що держава має право забрати у селян все необхідне, не думаючи про їх потреби. Щоб забезпечити реквізицію, скрізь були створені “комітети незаможних селян”, що склалися не з бідних селян, а з комуністів-активістів, які прибули з міст у кількості 125 000.

У всіх місцевостях брали по 20-30 чоловік заручників, які були відповідальними за їх життя.

Доктрина воєнного комунізму передбачала, що відміна грошей була ознакою нового соціального устрою. Реквізиція, або, за марксистським терміном, скасування ринкових відносин, ставала змістом соціалізму. З точки зору селянства ця доктрина означала, що забирали хліб, не платячи за нього. Тому селяни почали чинити опір.

Селянська війна, за кількістю учасників і небезпекою для більшовицької влади, була чисельнішою і масовішою, ніж громадянська війна. Селяни не могли опертися на білих генералів, які, крім Врангеля, не сприймали “чорний переділ” земель 1917 року і теж здійснювали реквізиції для потреб своїх армій. Селяни обирали тих керівників, які хотіли командувати, соціалістів-революціонерів, анархістів, кадетів. Тільки на більшовицькій території зареєстровано щонайменше триста повстань. Селянські армії були здатними зібрати 40 000 осіб під проводом Антонова (есер), 40 000 під проводом Махна (анархіст), 20 000 під командуванням Григорієва, володіли гарматами і навіть бронепоездами. Натомість відомі більшовицькі генерали Тухачевський, Фрунзе, Якір провадили велику війну, маючи всі технічні засоби, і війну дику, без полонених. Але червона армія, створена перш за все із селян, була ненадійною. У березні 1921 року колапс у країні в кінцевому підсумку призвів до того, що постала небезпека для радянської влади. Ленін оголосив перемир'я, яке отримало назву Неп. На цей час п'ятнадцята частина населення, біля 10 000 000 загинула під час війни, від холери, тифу, а особливо від голоду. Так як і в Німеччині під час Тридцятирічної війни соціальний і економічний лад було повністю знищено. У 1921 році голод, що поширився на Волзі, забрав тільки 5 000 000 людей завдяки місії Гувера, яка змогла врятувати 10 000 000 голодних. Ленін дозволив місії Гувера діяти, а потім розстріляв більшість радянських громадян, які співпрацювали з нсю. З 1914 по 1917 рік під час великої війни Російська імперія збільшилась на 8 000 000 жителів. Але з 1918 по 1922 вона втратила 15 000 000.

Друга фаза

Друга фаза війни готувалася з 1928 року. Партія більшовиків розцінювала Неп не інакше, як перемир'я, “селянський Брест-Литовський мир”, як говорив Рязанов, так само потрібний для співвідношення сил, як і Брест-Литовська угода, укладена з Німеччиною. Питання полягало в тому, якою буде сволоуція співвідношення цих сил. Під час перемир'я радянське сільське господарство швидко відновилося. З іншого боку, партія збільшилася кількісно, зміцнилася її дисципліна, партія взяла під свій виключний контроль міста, заводи, школи, середняків, інтелігенцію. Було багато розходжень у внутрішніх питаннях партії, лінію правих представляв Бухарін;

лінію лівих Преображенський чи Троцький; і центр, куди Сталін передбачливо зарахував себе. З погляду селянства не варто перебільшувати ці незгоди. Всі хочуть розширити державний сектор, ніякого примирення з ринковою економікою. Єдине питання – це знати, коли і як знову почати наступ.

У прийнятті цього рішення найсильніші аргументи випливали з хибних аналізів. Доказом того, що потрібно прискорювати соціалізм, спочатку була “криза ножиць”. Вищезгадана криза була викликана не проклятим капіталізмом, стала наслідком економічної політики, яка полягала в авторитарному заниженні цін на сільсько-господарські продукти і піднятті цін на промислові товари. В 1928 році настало друге випробування: зернова криза. Це не була справжня криза, а проста нерівновага, яку при функціонуванні ринку можна було б легко зупинити планомірним погодженням дій або податковою політикою. Достатньо було б підняти ціни на зерновий хліб на реальний рівень. Але ця “криза” послужила початком термінових дій, тобто певним поворотом до методу рсквізицій, приблизно із 30 000 активістами на селі. Партія (псевдо-праві бухарінці капітулювали) розуміла, що настав вирішальний час. Але, оскільки, вона була більшовицькою, треба було, щоб війна проти села була “політично підготовленою”, тобто, щоб вона була представлена як внутрішня громадянська війна на селі. Таким чином, треба було створити цілком вигаданий механізм, який протиставив би “бідняка”, що уявно прагне колективізації, “куркулеві”, а між ними двома “середняк”, шарпаній з обох сторін. У грудні 1929 року Сталін оголосив згубне гасло: “Ми перейшли до політики обмеження експлуаторських тенденцій куркулів, до політики ліквідації куркулів, як класу”. Але хто ж такі “куркулі”? Треба відрізнити куркуля реального від куркуля метафізичного.

Винищення куркулів

Пересічний куркуль складає від 3% до 5% селянського населення. Немає точного визначення, але, в середньому, він має 2 або 3 корови, десяток гектарів орної землі на сім'ю з 7 чоловік. Майновий стан селян дуже зрівнявся, прибуток куркуля не більше, ніж на 50%, перевищує прибуток бідняка. Натомість він виробляє 20% врожаю зерна.

Метафізичного куркуля лише відносно можна ототожнити з куркулем справжнім. Він, по-суті, є класовим ворогом. Гроссман – єврейський письменник – справедливо стверджує, що куркулі при Сталіні були такими, як євреї при Гітлері. Це проклята раса. Обдертий, голодний, пограбований, він не стає “бідняком”, він залишається “куркулем”. Він не може працювати на заводі. Він не може піти в армію. Коли діти куркулів не були депортовані разом з батьками, вони блукали і ніхто не мав права їх прийняти. Вони вмирили в борознах як зайці, вмирили тисячами.

Знищення куркулів велося за методом вибору, тобто, щоб виконати “план”, хапали будь-кого, в тому числі “середняка” чи “бідняка”. Ці операції виходили з-під контролю і перетворювались на оргії дикого грабування і доносів. Історики, в тому числі й ті, які симпатизували радянщині, як Моше Левін, – сходяться на цифрі від 10 до 15 мільйонів депортованих. Велику частину кинули в болота, у сибірські ліси без харчів і всього необхідного. З початком зими вони вмирили. Один з

випадків – десятки тисяч було закинуто в Магадан із наглядачами й собаками, які стерегли ув'язнених. Через три місяці всі загинули: і ув'язнені, і наглядачі, і собаки-сторожі. Я не можу деталізувати. Сходяться на думці, що з депортованих загинула третина чи чверть із значним відсотком дітей.

Колективізація

Винищення селянської сліти, виробників, здатних до ініціативи, до організації, до прогресу, остаточно зруйнувало основи однієї з великих світових аграрних держав. Залишилось тільки слухняне й ліниве стадо. Але, тим не менше, дорога віднині була вільною, щоб перейти до третьої фази війни – колективізації, тобто, присвоєння всього, що залишилось у селянина.

Було вигадано, що середняк і бідняк мріяли про колективізацію. Щоб ця вигадка заволодила дійсністю, що є основним у більшовизмі, знову відтворили насильницьку й істеричну атмосферу войовничого комунізму. У 1929 році в сєла відрядили 25 000 активістів, щоб вони там осіли й підготували колективізацію. Наступного року на допомогу послали ще 75 000 активістів. Їх підбадьорювали сліпою вірою у техніку (хоч її, як такої, ще не було), презирством до куркулів і приватної власності, вірою у процес світової революції. Щоб краще укріпити, забезпечити те, що селяни називали “другим рабством” (второе крепостное право), слідкували, щоб відтепер кожне село мало свою в'язницю. Одночасно з землею було захоплено всі засоби сільськогосподарського виробництва.

З усіх сил селяни пробували протистояти: убивства, озброєні демонстрації, заколоти і, цікаве явище, жіночі демонстрації. Але вони не мали сили, а контроль партії посилювався. Тоді від безвихідного становища й розпуки вони винищили свою худобу. В 1930 році було вбито приблизно половину биків і овець.

Ось чому перед повним крахом і великими бунтами в Україні Сталін вирішив піти на тимчасовий відступ. У березні 1930 року він опублікував статті, як завжди, насичені мудрістю й гуманізмом, у яких засуджувалось “викривлення” у втіленні лінії партії і всі досягнення приписувались свободі селян і добровільному характерові вступу в колгоспи. Негайно розпалися дві третини колгоспів.

Для селянина була виділена ділянка землі з можливістю її обробляти; одна корова, одна вівця, одна свиня. Це був подарунок селянинові, як реальна економічна дійсність. Але це була його остання перемога. Скоріше – його останній успіх, тому що порівняно з Непом, який тривав багато років, це було тільки перемир'я на декілька місяців.

Було вжито багато заходів, щоб утруднити вихід із колгоспу, а пізніше унеможливити його. Розпочалась друга хвиля боротьби з куркулями. Нові депортовані були вже не куркулями в економічному сенсі, а віднайденими ворогами колективізації. Нарешті, у 1934 році колективізація була майже завершена. Двадцять мільйонів індивідуальних господарств були перегруповані у 240 000 рабських плантацій, прикрашених назвою колективних господарств.

Рабська плантація: справді, ми ближчі до рабських плантацій, ніж до колишнього російського кріпацтва, скасованого 1861 р. Бюрократи, призначені партією керувати

землею, вирішують про посіви, про працю, про оранку землі. Вони турбуються, щоб державні прибутки були повними, не звертаючи уваги на потреби колгоспників. Їх (колгоспників. – прим. перекладача) працю оплачують “трудоднями”, вирахуваними в той спосіб, що вони повинні працювати багато днів на полях, перед тим, як мати право одержати гроші за один трудовень. Наприклад, у певному українському колгоспі селянам оплачують 150 трудовнів на рік, що дає право на 2 фунти хліба на день і можливість купити пару взуття в кінці року. Землі оброблялися машинами МТС (станції сільсько-господарських машин і тракторів), які були часто без машин і без тракторів, зате були станціями сильного політичного контролю. Кожна МТС мала політичну секцію, названу політвідділом (ОППУ).

У 1932 році перемога більшовиків була повною. Прибуток в економіці був нульовий. Сільське господарство зруйноване і таким залишається до сьогодні. У 1954 році Хрущов визнає, що продукція пер цапіта (на душу населення) радянського сільського господарства, буцімто механізованого, є нижчою, ніж продукція, яку отримували селянин своїм дерев'яним ралом сорок років тому. Стало також значно менше худоби. Коли ж повірити, що руїна сільського господарства дала змогу розвинути індустрію – то це ідея сталінських економістів і увялення західних економістів. Багата і самобутня селянська культура була знищена. Залишилась дика пустеля і пасивні раби. Попри колосальний політичний успіх, курс на утопію дав значно менші результати. Тепер, принаймні теоретично, встановлено контроль над сільським населенням, сільськогосподарською продукцією від посіву до збору врожаю, а одночасно розвивається корупція, чорний ринок, поширюється злочинство. Залишається соціалізм, тріумф ідей соціалізму.

Український геноцид

І ось з надр цього тріумфу постає четверта фаза.

• На цей раз йдеться не про перемогу над селянством, як таким, як носієм “капіталістичного” індивідуалізму, але про знищення його, як носія національної самобутності, особливо українського націоналізму.

Встановлення панування над Україною було першочерговим завданням більшовицької влади від 1917 року. Більшовики зуміли домовитися з Німеччиною, щоб зберегти цю владу, а опісля використали імперіалізм білих генералів, які за домовленістю із Францією, були настільки ж відкрито непримиренні, як і більшовики (які в душі стояли на позиціях “єдиної і неподільної Росії”). Навіть після нового завоювання України та ліквідації її молодой й слабкої держави, знесиленої селянською війною, ще жорстокішою, ніж колись, ленінський Неп виглядав, як поступка національній свідомості. Фактично до 1928-1929 років Україна мала культурних і національних діячів, прагнення яких до українізації під суворим наглядом комуністичної партії, сприймалося Москвою з тривогою. Цю партію періодично чистили, давали їй нових керівників (як жорстокого Кагановича), винищували еліту, національну свідомість, яка завжди була присутня в Україні, і зберігалася у глибинах селянських мас. Із звичайним здоровим глуздом Сталін писав: “Проблема національності – це, по-суті, проблема селян”. Але як її вирішити?

Сталін знайшов, можливо, добрий вихід, дивлячись на те, що відбувалося в 1930-1931 роках у Центральній Азії, і, особливо, в Казахстані. В цілому Радянському Союзі результати колективізації були жахливими. Але для Казахстану, з усіх поглядів, це була катастрофа. Приблизно третя частина казахського населення вимерла від голоду. Вихід було знайдено: голод!

Колективізація і розкуркулювання було проведено в Україні з особливою жорстокістю, і в 1932 р. колективізацію було завершено. Зрозуміло, сільськогосподарська продукція знизилась на третину. Отож, у липні 1932 року Сталін вирішив, що зерновий збір в Україні буде 7 мільйонів тон, тобто як у 1930 році. Це було рівнозначне смертельному присудові.

Ця блискавична організація екзекуції надає українському голодові-терору характеру геноциду, другого у нашому столітті після Вірменії й останнього перед єврейським геноцидом. Восени 1932 року українське село стало табором смерті. Правила цього табору передбачали смерть або в'язницю за крадіжку соціалістичної власності, тобто за декілька картоплин. У селі Мала Лепстиха було розстріляно селян за те, що вони розкопали і з'їли мертвого коня. У полях були споруджені сторожові вежі. Третину незаможних, які відповідали за колгосп, було заарештовано. Їх заміняли бригадами активістів-напіврозбійників, зібраних із міст. Вони відбирали зерно, обдирали селян. Міста були оточені військовими частинами, щоб зголоднілий селянин не міг туди пробратися. Залізниця була для них заборонена.

Наприкінці зими почалася масова смертність. Весною натовпи нещасних виходили з сіл і намагалися пройти в місто. Їх зупиняли кулметні черги. Нещасні поверталися у халупи, їли кіньську упряж, взуття, іноді дітей. Врешті-решт падали і вмирали. Влітку 1933 року на величезних просторах панувала дивна тиша. Ні птаха, ні щура, ні польової миші. Посіви зернових були знищені. У хатах засихали трупи. Цілими сім'ями. Ніхто не ховав мертвих. Частина зібраного зерна загнивала на відкритому повітрі, його стерегли солдати; дітей, які намагалися проникнути через колючі дроти, солдати розстрілювали, наче кролів. В кінці літа прийшли загони росіян. Вони вичистили лопатами весь бруд і влаштувалися в українських пустих селах. Цього ж, 1933 року, Радянський Союз експортував два мільйони тонн зерна, яким можна було нагодувати всю Україну. За статистикою загинуло 5 мільйонів українців, що становило 20% сільського населення. Сюди треба додати ще два мільйони померлих, переважно українців, на Дону і на Кубані.

Порівняння з Вандеєю

Тепер помірковано про ці радянські події і про вандейський епізод. Я знаю про останній набагато менше, ніж історики, які досліджували Революцію і Вандею, але, можливо, те, що я тільки що розповів, викличе у них такі думки про Вандею, які мені не приходили до голови, але які виникнуть в ході дискусії. Але, тим не менше, які є, *a priori*, мої порівняння.

Масштаб, як я вже сказав, не до порівняння. З одного боку, 18 місяців, 3 департаменти, 200 000 жертв. З другого – 15 років, вся радянська територія і приблизно вдвічі більше мертвих, як було по всій Європі у війну 1914-1918 рр.

Підрахуємо: 1918-1922 рр. – 15 мільйонів (враховуючи голод 1921-1922).

— Розкуркулення – 5 мільйонів.

— Казахська катастрофа – більше мільйона.

— Голод в Україні і на Кубані 1932-1933 років – 7 мільйонів.

Проте, повертаючись до питання “викривлення”, – чи війна проти селян у СРСР і у Вандеї відрізнялася за масштабами чи за природою? Я обмежуся тим, що висвітлю три аспекти.

Перший – слабкість соціального руху в СРСР. Тут ми торкнемось великої різниці між французькою і більшовицькою революціями. Перша є народженням страшенно працьовитого й дорогого нового суспільства, нового ладу. Старий лад був життєздатний і реальний, новий лад так само життєздатний і реальний. Тому й перехід від одного до другого є особливою історичною складністю. Ми бачимо цю складність у справі Вандеї: ситуація знаті, справи Церкви, світ міської буржуазії, диференціація всередині селянства, ідеї вандейських і республіканських керівників, внутрішні класові різниці, нюанси в групах і сім'ях, все це таке заплутане, але я гадаю, що Вандейська війна набагато менша за розмірами порівняно з радянською війною, але без сумніву, є складнішою і дорожчою. Радянська війна є ненормальна, нелюдська.

Радянська війна – це завзята атака влади проти майже індіферентної маси селян, означеної ідеологією як секта ворогів, яку то знищують, то руйнують драконівськими методами, розробленими спеціально для цього.

Селяни, натомість, виступають у ролі чисто оборонній. Вони захищають свою власність, пізніше, коли її у них відібрали, свій спосіб життя, а коли ж і його у свою чергу знищили, своє життя і, врешті, своє існування.

При цьому найбільш завзято поставились до переслідування релігії. Не тому, що вона менш живуча. В 1922 році, коли спровокований голод ще літував, Ленін зобов'язав Церкву віддати всі цінні літургійні предмети, які вона мала, для “допомоги голодним”. Насправді це була остання стадія першої кампанії викорінення Церкви, яка почалася в 1918 році. Однак перепочинок Непу поширився і на Церкву, яка негайно відновилася. Друга кампанія тривала з 1929 по 1932 рік; більшість священників були депортовані разом з куркулями і часто трактувались як куркулі. Колективізація закрила сільські церкви, а ікони з цих церков були конфісковані, або спалені: 80% церков були закриті в 1930 році. Щодо українських уніатів, то з ними поводитися ще жорстокіше. Але складається враження, якщо говорити по-марксистськи, що дехристиянізація була знищенням “надбудови”, менш відчутним в очах селянського люду, ніж знищення “інфраструктури” (йдеться про землю, хліб і людей).

І ще: пасивність міст. У Вандеї вони були центрами активності республіканців. У Радянському Союзі не було жодних активних центрів соціалізму. Міста терпіли пасивно. Але їх краще годували, тому що влада застосовувала до них певну політичну обережність. Однак міське населення було під постійною загрозою злиднів, щоб настроїти міських людей проти селян, особливо проти куркулів, відповідальних за затримання зерна. Отже, міське населення було мало солідарним, мало співчутливим до тих, кому вдавалося прорватися крізь військове оточення і

хто вмирав від голоду на міських вулицях. Міський натовп заспокоювався тим, що його захищають від наступу голодних.

Відмінність ідеологій

Другий роздум – висновок з першого, – це порівняння ленінської ідеології з ідеологією якобінською.

Якобінізм не мав часу сформуватися в ідеологію, тобто в “наукову” систему, яка б гарантувала хід історичної еволюції і перебудову соціального ладу згідно іманентної моделі, яка б підтримувала владу. Він має гасло “добročесність”. Він приймає формально право на власність. Коли звертаються до терору, до панування жорстокості, страху, до пустого слова, створюється враження, що не розуміють, що творять, що дивуються своїм власним вчинкам. Кажуть, що французи здійснили революцію, а німці думали про неї. Дійсно, якобінській утопії бракує цього самопізнавального і непохитного елемента, який виробили німці у марксистській утопії. Якщо повернутися до різниці, яку Шіллер застосовує у своїй поезії, якобінізм є “наївним” а марксизм є “сентиментальним”. Росіяни думали про революцію перед тим, як її здійснювати: вони не здійснювали її простодушно.

Ленін і його прихильники не додали ці однієї цеглини до теорії марксизму. Вони тільки зробили нововведення в методах захоплення влади й її утримання. Для чого влада? Для того, щоб побудувати соціалізм. Але, оскільки ми існуємо в утопії, а реально не можемо пристосуватися до неї, потрібно більше і більше влади, в міру того, як реальність зникне або згине. Соціалізм і влада є альтернативою до мети і способу, щоб у кінці змішатися у безкінечному русі. Згідно цього, ми не маємо нового суспільства. Тим більше ми не маємо соціалізму. Ми маємо владу, яка стала повною тоді, коли стала управляти на нічому. І коли, в свою чергу, ця влада видихається, як ми бачимо сьогодні, залишається ніщо.

Добросовісність у різні

Ось, все таки, елемент подібності: невимушеність, легкість, сумлінність у різні. У наших трьох вандейських департаментах, після всього, пропорцію мертвих можна порівняти з кількістю жертв в Україні. Накази на винищення були прилюдними, не дивлячись на їхню жорстокість. Винищувачі не ховалися, навпаки, нахвалялись, що не пожаліли нікого: ні жінок, ні дітей. Вони були гордими, що спалили це насіння “бріган”. “Бріган” (дослівно – “розбійник” у більшовицькому дискурсі. – прим. перекладача) – слово, яке відповідає слову “куркуль”. Ми не знаємо, що б відбулось у Франції, коли б Карр’є, Тюрро, Робесп’єр залишалися на своїх місцях понад п’ятнадцять років.

Насильство виявилось в перших кроках Російської і Французької революцій. Але насильство холодне, організоване, знеособлене, у великому масштабі, проявилось після жовтня (1917 р.) і після 10 серпня (1792 р.). Зауважмо, що Ленін створив ЧК задовго перед тим, як з’явилися перші прояви опору його режимові. Це випередження більшовиків пояснюється тим, що вони старанно готувалися до таких подій, і що вони свідомо повторювали якобінський прецедент.

Противники Леніна звинувачували його в тому, що він поганий марксист, тому що в душі він був якобінцем. Але якобінець був гордий тим, що він якобінець. Отож, коли він був конспіратором у вигнанні, він проголошував необхідність терору. Марат був передчасним радянським героєм і людиною зі сталі. У грудні 1917 року Троцький попередив класових ворогів, що вони будуть покарані не в'язницею, а "гільйотиною". Вандея була фрагментом історії, канонізованим революціонерами, тої історії, яку вивчали в комуністичних школах в усьому світі: як треба не боятися контрреволюції. Вандею систематично нищили після того, як вона припинила будь-який опір. Так само Україну після того, як вона була розкуркулена і колективізована. Ці дві операції були виконані менше як за рік.

Залишається, звичайно, загадкою: до якого стилю належать доктрини, що дозволяють звичайним людям вправно користуватися жорстокістю і смертю стосовно простих людей, доктрини, які говорять людині, повторюючи слова Гюго: "Ти можеш спокійно вбити цю людину".

Амнезія й амністія

На завершення, треба зважити на спокій, забуття і прощення, які супроводжували Вандею і більшовицьку війну проти селян. Тюрро, вилучений з військової касти, отримав призначення послом у США, а його ім'я було вписане Луї-Філіппом на Триумфальній Арці. Наші ліберальні історики, Тьєр, Мінье, Гізо згадували Вандею побіжно. Так само Солженіцин не виділяє якобінізм окремо у своєму звинувачувальному акті. Ліва історіографія вибачає або виправдовує його. Це саме те, що Вандея вписала в існуючі процеси, те, що люблять чи не люблять, новий лад, нове суспільство. Це саме те, що пробують примирити або стабілізувати в новому суспільстві, точніше виправдати, або, ще краще, – приховати під Вандеєю.

Мовчання про війну більшовиків проти селян є теж глибоким, але воно іншого походження. Правду кажучи, селянська війна, яка тривала з 1918 по 1921 рік, дуже мало документована і розцінюється, в загальному, як громадянська війна. Розкуркулення і колективізація висвітлюється як широкий соціальний і політичний рух, який виник у надрах країни і був керований партією. Це помилково, але правда, що "народ" силою змусили брати участь у демонстраціях і аплодувати цим операціям, проведеним партією і міліцією. Подія незаперечна, але фальсифікована як в очах радянських людей, так і в міжнародній думці.

Містерія беззаконня

Український геноцид, натомість, зберігає характер секретної і ганебної операції – і в цьому повторює гітлерівський геноцид.

Документи про нього, однак, просочувалися. Основні європейські і американські журнали публікували репортажі. Українські еміграційні кола даремно зверталися до міністерських канцелярій і парламентів. Радянський метод полягає в тому, щоб постачати престижних донощиків, для того, щоб дезавувувати перших, або, принаймні, понизити їх рангом у дискусії перед *громадською думкою* чи висунути брехливу *гіпотезу*. Так було вислано брехливого дезінформатора, американського

журналіста Вальтера Дюранті. Або було організовано потьомкінську подорож для Едуара Еррію, який бачив або хотів бачити тільки багаті села і після повернення заявив: “якщо твердять, що Україна спустошена голодом, дозвольте мені знизати плечима”.

Втрачений спокій [...] Коли я збирав існуючу бібліографію фактів, про які я розповів, я знаходжу тільки десяток необхідних книг, з яких одна-єдина синтетична і *наукова*, чудова і правдива, але вона не перекладена на французьку мову: “Жнива скорботи” Роберта Конквеста (1986). Подія, вселенська “кількістю”, жахлива “якістю”, знайшла повне історіографічне відображення тільки в одному творі, і це надає відтінку таємничості тому, як поширюється по всьому світі “містерія беззаконня”, над якою я вам пропоную поміркувати”.

Besançon A. La Guerre de bolcheviques contre les paysans // Commentaire. Paris, 1993. № 62, été. P. 237-244.

Додаток № 18

Франсуа Фюре: “Після Робесп’єра – Сталін...”

“Чи Робесп’єр вигадав Терор? Чи він створив модель уряду, який повинен був винайти крайні заходи, характерні для тоталітаризму ХХ століття? Словом, чи Французька революція сповіщала революцію Російську?”

“Історія”: *Вже стало банальним порівнювати Робесп’єра з Леніним, Французьку революцію з Російською революцією... Чи відомий винахідник цього порівняння?*

Франсуа Фюре: Вся партія французьких соціалістів зараховувала себе до яacobінських традицій і традицій Робесп’єра, особливо у ХІХ столітті (Буше, Луї Блян, Ляпоннерей, Огюст Блянкі). Цей зв’язок відстоювали російські більшовики 1903 року. Порівняння Робесп’єр – Ленін існує з цього часу; Ленін і Троцький обмінюють аргументами щодо яacobінізму і пролетаріату. Картина Терору як засобу класової боротьби проти буржуазії – у центрі їхнього захоплення яacobінізмом (в той час, як французькі соціалісти ХХ століття схильні були засуджувати Терор як засіб досягнення громадського добра).

Після жовтня 1917 року більшовики продовжують посилатися на Французьку революцію. А починаючи з кінця 1918 року можна знайти порівняння яacobінізм-більшовизм у історика Альфонса Оляра, у анкеті, що була організована Лігою прав людини. Вона служить для того, щоб виправдати насильство над Установчими зборами в січні 1918 року.

Але саме Альбер Матьє, противник Оляра, був основним творцем цього порівняння 1917 і 1793 років у французькій історіографії. Матьє – соціаліст і майже фанатичний прихильник Робесп’єра, в той час, як Оляр – радикал і прихильник Дантона. У 1920 році Матьє, коли він тимчасово став комуністом, пише багато статей про славу (Революції. – прим. перекладача), яка єднає яacobінізм і більшовизм, Робесп’єра і Леніна: саме тому, як безумовний прихильник Російської революції, він кидає на неї трохи величі 1793 року і Робесп’єра.

Він перший намітив основні лінії того, що стане після нього якобіно-комуністичною інтерпретацією Французької революції. За ним, Терор виправдується не як спосіб захисту, а тільки як швидка відсіч контрреволюції, як позитивний засіб встановлення доброго ладу і відродження людства. Саме ця його книга (“Студії про Робесп’єра”) дозволяє краще зрозуміти його погляди і, особливо, погляди Робесп’єра.

“Історія”: *В такому разі, на якому паралельному моменті між випадками французьким і радянським він запламував картину Французької революції?*

Франсуа Фюре: Завжди було багато “картин” Французької революції, іноді суперечливих між собою, тому що в ході Революції з’явилися люди різних схильностей. Робесп’єр ніколи не намагався мати прихильників, а був у меншості: не видно з того, що пам’ятників або вулиць, присвячених його пам’яті, дуже мало. Його історична особа у XX столітті радше була підсилена фактом асоціації з Леніним, а, окрім того, впливом європейських лівих партій на більшовицьку революцію.

“Історія”: *А сьогодні що Ви про це думаєте? Чи можна вважати, що Робесп’єр – батько сучасного тоталітаризму?*

Франсуа Фюре: Ця думка взагалі-то належить мені, але не в такій спрощеній формі. Якщо вона сьогодні така поширена, то легко зрозуміти: комуністична історіографія Французької революції настільки прямо асоціювала якобінізм і більшовизм у час розквіту жовтневого міфу 1917 року, що, коли цей міф став копмаром у 1970-х роках, він став безчестям на протипагу французьким подіям.

Але справи не такі прості. І велика частина моїх зусиль, як історика, починаючи з 1960-х років, присвячена тому щоб відділити Французьку революцію, так би мовити, від перспективи – і показати її в реальності; в їхньому перебігу, Французька революція і Революція російська, майже не мають спільних рис. Я ще не готовий сьогодні дискутувати з тими, хто вбачає можливість цього “продовження” у XX столітті.

“Історія”: *Тим не менше, чітке окреслення запідозрених, поліцейське суспільство, контроль свідомості – усі ці елементи властиві Французькій революції, чи не повторюються вони в тоталітаризмі XX століття?*

Франсуа Фюре: Так, це правда, в революційних суперечках періоду 1793-1794 рр., і не тільки в дискусіях про Робесп’єра, с “тоталітарна” за змістом тональність, коли революційна політика хоче створити нову людину, народжену завдяки дії держави. Приклад цієї тенденції можна знайти у плані народної освіти деютата-монтаньяра Ле Пелетьє де Сен-Фарго, вбитого 20 січня 1793 року, плані, який Робесп’єр трохи згодом заборонив у Конвенті, і який під впливом спартанської моделі, за допомогою школи мав на меті сформував справжнього громадянина, відірваного від прив’язаностей та приватних і особистих справ. Сам Терор подається як відродження, як необхідний інструмент для безумовного розриву з корумпованим минулим.

Але Робесп’єр не винайшов жодної з “тоталітарних” тем, які ви перелічуєте. Вони, як кажуть, витають у повітрі свого часу. Врешті, Терор можна розцінювати як стан політичної думки або як засіб уряду. В першому аспекті він виявляється дуже швидко,

починаючи з 1789 року, наприклад у Марата, газета якого є дуже популярною серед паризьких революційних активістів. Він злитий з концепцією маніхейської і моралізаторської політики й викликаний нав'язливою ідеєю постійної контрреволюційної змови, аж до появи майже релігійних пристрастей, що мають, тим не менше, власну мету. Все це речі, які легше описати, ніж пояснити, і які входять до надзвичайних нововведень Французької революції: релігія без релігії. Робесп'єр у цьому випадку не є типовим терористом, оскільки в момент найбільшої могутності він намагається встановити новий культ (Свято Найвищої Істоти у червні 1794 року).

У ході Революції такий хід думки має дуже різноманітні прояви. Він загострений війною, він прискорений Революцією і викриттям зради, починаючи від зради короля. Він “вибухає” у серпні-вересні 1792 року, як самостійна сила знизу (всресневі бійні). Потім він спрямований за призначенням: починається Терор. Терор – і це його другий аспект – стає елементом “революційного уряду”, він особливо розвивається в останні місяці 1793 року, коли поширюється досить децентралізованим методом, з поверненням республіканців у повсталі зони, такі як Ліон; потім, після квітня, він концентрується у Парижі.

Але він залишається в цілому феноменом, дуже змінним щодо місця й інтенсивності: майже нечутний тут, жорстокий там. Репресії у Вандеї з лютого по квітень 1794 року є в цьому відношенні епізодом найбільш жорстоким, унікальним у своєму роді, якщо йдеться про військову репресію типу “спаленої землі”.

“Історія”: *Ця репресія сьогодні в центрі суперечок істориків; вона теж є об'єктом політичної полеміки. В цьому відношенні, не вагаючись, говорять про “Вандейський геноцид” – тобто йдеться про встановлення якогось більш чи менш зрозумілого порівняння з вищезгаданим євреїв нацистами...*

Франсуа Фюре: Я б не наважився на порівняння з єврейським геноцидом, здійснюваним нацистами. З одного боку тому, що етнічне винищення не становило частини ідеологічного світу Французької революції. З іншого боку, з причин бюрократичного і раціонального характеру геноциду, застосованого фашистами. Велика бійня вандейських селян, спалення їхніх ферм і врожаїв скоріше подібні до спустошення місцевостей типу Трєблінки чи Бжезінки.

Проте, ці селяни були вбиті застарілими способами в ім'я логіки ідеологічної війни, яка є сучасною і революційною. В цьому аспекті якобінський Терор можна порівняти з більшовицьким Терором, оскільки він дає підставу ліквідувати політичних ворогів, які приєдналися до змовників, або зрадників. Він так само видає себе захисником (добро країни, відродження, революційне насильство, необхідне для встановлення нового ладу...). Але більшовицький Терор набагато одностайніший з режимом, відображеним у філософії “партія-держава”, він є носієм історичної науки. Вона безмежна за визначенням, тому що режим виключає принцип протиставлення думок. Ніщо з цього не властиве французькому випадку.

“Історія”: *Давайте повернемося до Робесп'єра. Як він визначає Терор?*

Франсуа Фюре: Його аналіз про необхідність Терору мінливий: іноді кон'юнктурний (потрібно в час війни забезпечити громадське добро), іноді структурний (він створює революційний уряд, чим гарантує панування моралі).

Але у його випадку Терор є набагато більше *судовим виконанням* ідеологічних завдань, ніж здійсненням функцій поліції.

Якщо, зі свого боку, ми прийнемо визначення тоталітаризму, як системи, у якій соціальна різниця зменшена за рахунок політичної єдності (єдиний народ невіддільний від влади) через ідеологію та Терор, то в дискусіях про французький якобінізм у загальному, і в розмовах про Робесп'єра зокрема, можна з великою долею абстракції, дивлячись на справи з дистанції, говорити про певні риси близькості до тоталітаризму. Але не можна прямо порівнювати Робесп'єра і Сталіна; і я не бачу, чому нас вчить порівняння одного з іншим. Щодо режимів, які були у ХХ столітті, я схильюся до поміркованого й обмеженого застосування поняття тоталітаризму. Мені здається, що корисніше порівнювати те, що можна порівняти, режим Гітлера і режим Сталіна, аніж брати за зразок, Французьку революцію для революції Російської.

“Історія”: *Чи Терор – справа однієї людини або дуже обмеженої групи людей, які запізно прийшли до влади, чи це результат неминучого процесу, який почався з 1789 року?*

Франсуа Фюре: У випадку Французької революції Терор не може бути приписаний одній людині. Він бродив у ході революції і у її свідомості задовго до того, як став політичним зряддям; і навіть коли він ним став, він – результат різноманітних рішень й ініціатив. Проте його вивчення ніколи не було систематичним на національному і локальному рівнях. Воно, безумовно, поставило б перед нами великі й різнопланові проблеми, поряд із станом свідомості, спільної для всіх революціонерів, але різної інтенсивності. Робесп'єр зовсім не був найбільшим “терористом” з-посеред людей II-го року. Його вирізняло те, що він втілював Терор.

“Історія”: *А в радянському випадку, що було визначальним – ідеологія чи індивідууми?*

Франсуа Фюре: Там Терор зафіксований у боротьбі класів, у знищенні буржуазії, у здійсненні ідеології, точніше марксизму-ленінізму. Але це не виключає інших шляхів, виразніших, яких потребували низи. Хоча є дві великі відмінності порівняно із французьким випадком.

Перш за все, режим не допускає Термідора, він є терористом від природи і завжди, від Леніна до Брежнева, навіть коли він є не дуже “тоталітарним” і навіть коли він “кається” устами Хрущова. Потім, що парадоксально, люди при владі відіграють у ній основну роль, набагато більшу ніж у французькому випадку. Якщо ви заміните Сталіна Бухарінім у 1928-1929 роках, то радянська історія піде зовсім іншим шляхом. Якщо ви заміните Робесп'єра Дантоном на початку квітня 1794 року, ви проголосите 9 Термідора швидше на чотири місяці.

“Історія”: *Чи думаєте Ви, що дії Бухаріна вистачило б, щоб затримати процес сов'єтизації? І, натомість, протидія, яка так часто існувала між Робесп'єром і Дантоном, чи не ґрунтується вона на політичному розходженні двох людей?*

Франсуа Фюре: Бухарін, приймаючи НЕП (нову економічну політику) й відкидаючи потужний наступ на поневолення селян і прискорення індустріалізації,

мав шанс уникнути руїни радянського сільського господарства, а в цілому надати ладу більш сучасного і більш відкритого політичним дискусіям характеру. Він уникнув би трагедії колективізації та трагедії великого Терору в 1934 – 1938 роках: це те, що змінило б усе в радянській історії ХХ століття.

Натомість, якщо Дантон виграє проти Робесп'єра у березні 1794 року із своїми друзями-“терпимими”, нічого не міняється ні в глибинному напрямку Французької революції, ні у воєнному плані, ні в політичному. Просто Терор закінчується у перших днях квітня, замість 27 липня”.

Après Robespierre Staline... Entretien avec François Furet // L'Histoire. Paris, 1994. № 177, mai. P. 51-53.

Іменний покажчик представників французької історіографії

- Агюлон Моріс 51, 52
Азема Жан-П'єр 55
Амбелен Робер 17
Андре Жак 82, 127
Аното Габріель 21
Анрі Луї 9
Ансель Жак 60
Ар'єс Філіпп 46, 47
- Бадінтер Елізабет 47
Барант Едуар, де 102, 105
Безансон Ален 84, 86, 87, 139
Бенвіль Жак 72
Бернано Жорж 72, 73
Берр Анрі 27, 28, 34
Берсе Ів-Марі 114
Блок Марк 20, 25, 28, 29, 31, 32, 33, 36, 42, 45, 48, 53, 55
Блон Філіпп 114, 115
Бродель Фернан 28, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 52, 66, 89, 107
Брюа Жак 70
Бюрг'єр Андре 45, 57, 74
Бюше Філіпп-Жозеф-Бенжамен 74
- Валянзі Люсетт 57, 114
Вандаль Альбер 59
Вахтель Ніколя 114
Вейн Поль 49, 50, 53
Вено Філіпп 114, 115
Відаль-Наке П'єр 14
Вінок Мішель 55
Вовель Мішель 70
Вольтер (Арус Франсуа-Марі) 5, 100
- Гіссіссон Жан 38
Годшо Жак 71
Гоше Мішель 83
Губер П'єр 9
Гюше, отець 139
- Гаксотт П'єр 72
Герар Ален 81, 84, 85, 130, 136, 138
Гізо Франсуа 74, 102, 148
Гюйєн П'єр 65
- Делюмо Жан 48
Домар Алелін 13
Досс Франсуа 48
Дюбі Жорж 47, 56, 57, 113
Дюпак'є Жак 12
Дюрозелль Жан-Батіст 61, 62, 63, 64
- Емар Моріс 54
- Жеріко Теодор 103
Жіро Рене 3, 4, 65, 122, 123, 124, 125, 126
Жорес Жан 69
Жорж Жоселін 14
- Іньо-Пра Домінік 54
Ірш Жан-Поль 52, 78
- Кіне Едгар 74
Кокен Франсуа-Ксав'єр 4
Кондратьєва Тетяна 125
Круа Мішель 9
- Леві-Строс Клод 44
Ле Гофф Жак 41, 46, 47, 49, 54, 55, 56, 57
Ле Руа Лядюрі Емманюель 7, 9, 10, 36, 38, 41, 42, 43, 44, 48, 49, 52, 57, 74, 109, 112, 113, 114, 115
Лебек Стефан 55
Лебрен Франсуа 47, 81, 86, 129
Леклерк Патрік 85, 130, 133
Лешті Бернар 45, 52, 53, 57
Лефевр Жорж 69, 70, 71, 75, 87
Лябрусс Ернест-Клод 20, 33, 36, 37, 40, 41, 42, 43, 53, 62, 87

Лявісс Ернест 24, 25, 35, 61, 64, 99
 Лякомбе Поль 108
 Лянглау Шарль 22, 23, 27, 28, 29
 Лярдьє Ксав'є 139
 Ляшівє Марсель 9, 12

Мазорік Клод 70
 Мазюель Лоран 49, 112
 Маніґа Леслі, Ф. 122
 Марамбо П'єр 139
 Мартен Жан-Клеман 130, 139
 Матьє Альбер 69, 70, 71, 126, 149
 Міньє Філіпп 74, 102, 148
 Мішлє Жюль 25, 26, 27, 102
 Моно Габріель 21, 22, 98

Нора П'єр 18, 19, 49

Озе Андре 28, 60, 61
 Озуф Мона 74
 Оляр Альфонс 28, 68, 69, 149

Перро Мішель 13
 Пуадсвен Раймон 65

Рансьєр Жак 49
 Ревель Жак 38, 54, 70, 89
 Рейнар Марсель 52, 79
 Ремон Рене 55
 Рєнувен П'єр 28, 61, 62, 63, 64,
 65, 119, 123
 Рікьор Поль 49
 Ріу Жан-П'єр 55
 Ріше Дені 52, 74, 75, 79, 83
 Рош Даніель 47

Сєньобо Шарль 22, 23, 25, 27, 28,
 29, 30, 35, 61, 89, 100, 106
 Серто Мішель, де 49, 50
 Сєше Рейналь 84, 85, 135
 Сіміан Франсуа 27, 28, 30, 106, 108
 Сірінєллі Жан-Франсуа 55

Сісмонді (Сісмон, де) Жан-Шарль-
 Леонар 102
 Собыль Альбер 67, 70, 71, 72, 81, 91
 Сорель Альбер 59
 Сюррато Жан-Рауль 70

Тєн Іпполіт 67, 68
 Тейс Лоран 55
 Тобі Жак 65
 Тьєр Адольф 102, 148
 Тьєррі Огюстен 102, 104, 105

Фаньє Гюстав 21
 Фараль Едмон 109
 Фарґ Жан 114, 115
 Фєвр Люсьєн 5, 20, 28, 29, 30, 31,
 32, 33, 34, 35, 36, 37, 42, 45,
 46, 48, 55, 60
 Ферро Марк 5, 15, 16, 17, 41, 49, 57
 Фляндрен Луї-Жан 48
 Фуко Мішель 47, 49, 54
 Фьоре Франсуа 7, 52, 74, 75, 79, 80,
 82, 83, 86, 87, 149, 150, 151, 152
 Фюстєль де Кулянж Нюма-Дені 22

Шартьє Роже 50, 53, 115
 Шмітт Жан-Клод 47, 55
 Шоно Г'юєтт 7
 Шоню П'єр 7, 11, 36, 68, 73,
 85, 135
 Шоссініан-Ногаре Гі 78
 Юге Жєром 86